

T.C.
İSTANBUL ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
FELSEFE VE DİN BİLİMLERİ ANABİLİM DALI

DOKTORA TEZİ

AZINLIK ÖRGÜN EĞİTİM KURUMLARINDA CUMHURİYET
SONRASI DİN EĞİTİMİ VE MÜFREDATLARI: İSTANBUL-
ERMENİ OKULLARI ÖRNEĞİ

Osman Kâmil ÇORBACI
2502170580

TEZ DANIŞMANI
Prof. Dr. Hamit ER

İSTANBUL-2022

ÖZ

AZINLIK ÖRGÜN EĞİTİM KURUMLARINDA CUMHURİYET SONRASI DİN EĞİTİMİ VE MÜFREDATLARI: İSTANBUL-ERMENİ OKULLARI ÖRNEĞİ

OSMAN KAMİL ÇORBACI

Tanzimat sonrası dönemde, imparatorluk çapında kapsamlı ve dikkate değer bir eğitim ağına sahip olan Ermeni toplumu, Cumhuriyet'in kurulmasıyla bir azınlık cemaati statüsüne dönüşmüştür. Bu dönüşümün, eğitim müesseseleriyle ilgili boyutu olduğu gibi Ermeniler'in kendi içinde yaşadıkları ayrışma, Patrikhane'den uzaklaşma ve Avrupa'da öğrenim gören yeni nesillerin temsil ettiği siyasallaşma gibi boyutları da mevcuttur. Osmanlı imparatorluğunun yayımladığı eğitimle ilgili fermanlarla girdiği modernleşme sürecinde oluşturulan Ermeni Nizamnamesi, Ermeni toplumunun iç dinamiklerinde çok seslilik oluşturmuş, bununla birlikte yaşanan sekülerleşme de bu dönüşümün diğer önemli ayaklarını teşkil etmiştir.

Ermeni okullarında özellikle nizamname sonrasında müfredatlar üzerinden yayılan popülist milliyetçi akımı, toplumun kendilerine yönelik algılarında değişim meydana getirmiş, dini aidiyetle bağlı sadık millet yerini etnik-ulusal kimliğe bırakmıştır. Eğitimin okullar üzerinden siyasallaşmayla iç özerkliğe sahip olan okullar üzerindeki denetim mekanizmaları da artırılmış, özellikle de Balkan Savaşları sonrasında yayımlanan nizamnamelerle kontrol altına alınmaya çalışılmıştır. Tehcir ve Milli Mücadele'nin başarıyla sonuçlanmasından sonra Ermeni varlığı, Anadolu'da belli şehir ve kasabalarda küçük gruplar olarak kalmış, nüfus esas itibarıyla İstanbul'da yoğunlaşmıştır.

Türkiye Cumhuriyeti'nin kurulmasından sonra yayımlanan Tevhid-i Tedrisat Kanunu ile Türk hükûmeti, eğitimi merkezileştirmiş, okullarını din ağırlıklı eğitim veren okullar konumundan çıkarmıştır. Kendi okullarında başlattığı laiklik prensibi ve eğitimde millileşme çabalarına rağmen, Cumhuriyet yönetiminin azınlık okullarına karşı duyarsız kalması ve onları muaf tutması düşünülemezdi. Çıkardığı kanun ve yönetmeliklerle, azınlık okulları üzerinde denetim mekanizmaları, uygulamaya

koyulmuştur. Eğitim konusu bir iç mesele olarak görülmüş yabancı devletlerin baskılarının dikkate alınmayacağı belirtilmiş, azınlık okullarında da eğitimin dinle irtibatını azaltmak için yeni düzenlemeler yapılmıştır.

Bu araştırmada Ermeni okullarının tarihi hakkında bilgi verilerek Cumhuriyet'ten bugüne din derslerinde kullanılan müfredatlar; amaç, içerik ve yöntem yönünden değerlendirilip bugün kullanılmakta olan son müfredatın eğitim anlayışına uygunluğu ele alınmıştır. Aynı zamanda Ermeni okullarında uygulanan din eğitimi müfredatı, Milli Eğitim Bakanlığı tarafından hazırlanan Türkiye Yeterlilikler Çerçevesi'nde belirlenen kazanım ve yetkinlikler bağlamında incelenmiştir. Çalışmada Ermeni okullarındaki din eğitiminin Ermeni kimliğinin oluşmasındaki rolü de araştırılarak, diğer dinleri anlama ve sosyal yaşamlarında okullarında verilen din eğitiminin etkisi ve yeterliliği üzerinde de durulmuştur.

Anahtar Kelimeler: Osmanlı Devleti, Ermeni Okulları, Azınlık Okulları, Din Eğitimi, Müfredat.

ABSTRACT

POST-REPUBLIC RELIGIOUS EDUCATION AND CURRICULUM IN MINORITY FORMAL EDUCATIONAL INSTITUTIONS: THE CASE OF ISTANBUL-ARMENIAN SCHOOLS

OSMAN KAMİL ÇORBACI

In the post-Tanzimat period, the Armenian community, which had a comprehensive and remarkable educational network throughout the empire, became a minority community with the establishment of the Republic. This transformation has dimensions related to educational institutions such as the dissipation experienced by Armenians in themselves, the disengagement from the Patriarchate and the politicization represented by the new generations studying in Europe. The Armenian Charter, which was emerged during the modernization process of the Ottoman Empire created polyphony in the internal dynamics of the Armenian society, and the secularization experienced along with this constituted the other important pillars of this transformation.

The populist-nationalist movement that spread through the curricula in Armenian schools, especially after the Charter, caused a change in the perceptions of the society towards them, and the faithful nation with religious affiliation left its place to ethnic-national identity. With the politicization of education through schools, the control mechanisms on schools that have internal autonomy were also increased, especially with the regulations published after the Balkan Wars. After the deportation and the successful conclusion of the Independence War, the Armenian presence remained as small groups in certain cities and towns in Anatolia, and the population was mainly concentrated in Istanbul.

With the Law of Unification of Education, which was published after the establishment of the Republic of Turkey, the Turkish government centralized education and removed its schools from the position of religious-oriented schools. Due to the principle of secularism and nationalization efforts in education, it was unthinkable for the

Republican administration to be insensitive to minority schools and to exempt them. Therefore, with the laws and regulations control mechanisms on minority schools were put into practice. It was stated that the issue of education was seen as a domestic issue and that the pressures of foreign states would not be taken into account, and new regulations were made in minority schools to reduce the link between education and religion.

In this research, by giving information about the history of Armenian schools, the curriculum used in religion courses from the beginning of Republican period to the present; It was evaluated in terms of purpose, content and method, and the suitability of the final curriculum used today with the understanding of education was discussed. At the same time, the religious education curriculum applied in Armenian schools was examined in the context of the acquisitions and competencies determined in the Turkish Qualifications Framework prepared by the Ministry of National Education. In the study, the role of religious education in Armenian schools in the formation of Armenian identity was also investigated, and the effect and adequacy of religious education given in schools in understanding other religions and social lives were emphasized.

Keywords: Religious Education, Minority Schools, Armenian Schools, Ottoman State, Curriculum.

ÖNSÖZ

Ermeniler'in tarihsel süreç içinde Osmanlı Devleti ve Türkiye Cumhuriyeti bünyesinde eğitim-öğretim açısından nasıl bir süreçten geçtikleri, eğitim alanında uyguladıkları yöntemler ve takip ettikleri dinî müfredatın layıkıyla tespiti büyük bir önem taşımaktadır.

Yeni Türk Devleti'nin kuruluşunu tescilleyen Lozan Antlaşması'nda Azınlıkların Korunması ile ilgili kısmın 37-45. maddelerine göre, Türkiye Cumhuriyeti Devleti'nde azınlıklar olarak kabul edilen Ermeni, Rum ve Museviler'in her türlü hakları yasal güvencelerle teminat altına alınmıştır. Türkiye Cumhuriyeti Devleti, uluslararası normların denetimiyle yasal düzenlemelere uyacağını taahhüt etmiş, lakin Cumhuriyet hükûmetlerinin pratikte azınlıklara yönelik uygulamalarında kimi zaman farklılıklar ortaya çıkabilmiştir.

İmparatorluğu oluşturan diğer etnik unsurların ayrılmasıyla yeni Türk devleti Türk unsuruna dayanmak durumunda kalmış ve devleti kuran ideolojinin tercihi istikametinde milli hâkimiyeti ve milliyetçiliği esas alan bir yapı ve politika ortaya çıkmıştır. Cumhuriyet'in ilanı sonrasında başta Tevhid-i Tedrisat Kanunu olmak üzere çıkarılan diğer kanun, yönetmelik ve genelgelerle azınlık okulları kontrol altına alınmaya çalışılmış, dolayısıyla Ermeni okullarında da birtakım hukukî düzenlemeler yapılmıştır. Ağır şartlar altında yapılan Milli Mücadele'den sonra devletin azınlık eğitimine yaklaşımını o günün dünya ve ülke koşullarından bağımsız değerlendirmek, bugünün penceresinden olayları yorumlamak doğru ve tatmin edici analizlere ulaşılmasını engelleyecektir.

Girişte çalışmanın amacı, konusu, önemi, sınırlılıkları, yöntemi ve faydalanılan kaynaklar hakkında bilgi verilmiştir. Çalışmanın birinci bölümünde azınlık kavramı üzerinde durulduktan sonra, azınlıkların Osmanlı Devleti'ndeki hukuki statülerine değinilmiştir. Aynı bölümde azınlık okullarının tarihçesi, azınlık okullarıyla ilgili yapılan hukuki düzenlemeler konusuna yer verilmiştir. İkinci bölümde Cumhuriyet sonrası azınlık okullarında yapılan hukuki düzenlemeler ve günümüzde İstanbul'da örgün eğitim yapan Ermeni okullarının tarihçeleri ve misyonları üzerinde durulmuştur. Üçüncü bölümde ise Cumhuriyet'ten bugüne olan kadar olan süreç içerisinde müfredatlar; amaç, içerik ve yöntem açısından değerlendirilip son müfredatın din

eğitimi anlayışına uygunluğu ele alınmıştır. Sonuç kısmında ise araştırma bulguları, konu bağlamında tartışılarak din eğitimi müfredatları hakkında bilgi verilmiş, dinlerini anlama ve sosyal yaşamlarında okullarında verilen din eğitiminin etkisi ve yeterliliği incelenmiştir.

Çalışmamın başından itibaren beni gayretlendiren, yönlendirmelerde bulunan çok kıymetli hocam, tez danışmanım Prof. Dr. Hamit ER'e çok teşekkür ediyorum. Tez izleme komitesinde yer alarak değerli fikirleriyle çalışmama önemli katkılar sunan Doç. Dr. Ayşe Zışan FURAT ve Prof. Dr. Nurettin GEMİCİ hocalarıma en içten dileklerimle teşekkür ederim. Tezin yazımı sırasında yardımlarını esirgemeyen Türkiye Ermeni Patrikhanesi Ruhani Meclis Başkanlarından I. Başrahip Tatul ANUşYAN'a, fikir ve yardımlarıyla beni destekleyen yazar Hasanali YILDIRIM'a teşekkürü borç bilirim.

Yetişmemde ve bugünlere gelmemde çok büyük emeği olan merhum büyükbabam Mesut ÇORBACI' ya, maddi-manevi yardım ve desteklerini her zaman yanımda hissettiğim çok değerli annem Nezire ÇORBACI ve babam Mehmet ÇORBACI'ya teşekkürü bir borç bilirim.

İstanbul - 2021
Osman Kamil ÇORBACI

İÇİNDEKİLER

ÖZ.....	ii
ABSTRACT	iv
TABLolar LİSTESİ.....	x
KISALTMALAR LİSTESİ.....	xi
GİRİŞ	1
BİRİNCİ BÖLÜM.....	13
AZINLIK KAVRAMI, OSMANLI İMPARATORLUĞU HİMAYESİNDEKİ AZINLIK OKULLARI.....	13
1.1. Azınlık Kavramının Tarihsel Gelişimi.....	13
1.2. Osmanlı Devletinde Azınlıklar.....	16
1.3. Azınlıkların Hukukî Statüleri.....	24
1.4. Osmanlı Devletinde Azınlık Okulları.....	26
1.4.1. Ermeni Okulları.....	31
1.4.2. Rum Okulları.....	46
1.4.3. Musevi Okulları.....	47
1.5. Azınlık Okullarıyla İlgili Yapılan Düzenlemeler	50
1.5.1. Maarif-i Umumiye Nizamnamesi (1869).....	50
1.5.2. Mekatib-i Gayrimüslime ve Ecnebiye Müfettişliği İdaresi (1886)	53
1.5.3. Mekatib-i Hususiye Talimatnamesi (1915).....	54
İKİNCİ BÖLÜM	61
LOZAN ANTLAŞMASI'NDAN GÜNÜMÜZE AZINLIK OKULLARI VE HUKUKİ DÜZENLEMELER (1923-2020).....	61
2.1. Lozan Antlaşması'nda Azınlıklar.....	61
2.2. Lozan'dan Günümüze Azınlıklar	63
2.3. Cumhuriyet Döneminde Ermeni Azınlığının Durumu	68
2.4. Lozan Antlaşması'nda Azınlık Okulları.....	70
2.5. Azınlık Okullarında Yapılan Hukuki Düzenlemeler (1923-2020).....	71
2.6. Cumhuriyet'ten Günümüze Ermeni Okulları (1923-2020).....	88
ÜÇÜNCÜ BÖLÜM	102

EĞİTİM MÜFREDATININ MAHİYETİ VE ERMENİ OKULLARINDAKİ DİN EĞİTİM MÜFREDATININ İNCELENMESİ.....	102
3.1. Din Eğitimi- Okul Müfredatı İlişkisi.....	104
3.2. Cumhuriyet Dönemi Din Eğitimi Müfredatlarının Genel Yapısı.....	110
3.3. Ermeni Okullarının Cumhuriyet Dönemindeki Din Eğitimi Müfredatları (1923-2020)	116
TARTIŞMA	156
SONUÇ.....	170
KAYNAKÇA	173
ÖZGEÇMİŞ.....	204

TABLÖLAR LİSTESİ

Tablo 1: 2020-2021 Öğretim Yılı Rum Okulları Öğrenci Sayıları.....	98
Tablo 2: 2020-2021 Öğretim Yılı Musevi Okulları Öğrenci Sayıları.....	98
Tablo 3: 2020-2021 Öğretim Yılı Ermeni Okulları Öğrenci Sayıları.....	99
Tablo 4: Ortaokul 1. Sınıf Din Dersi Müfredatı.....	119
Tablo 5: Ortaokul 2. Sınıf Din Dersi Müfredatı	121
Tablo 6: Ortaokul 3. Sınıf Din Dersi Müfredatı	123
Tablo 7: Lise 1. Sınıf Din Dersi Müfredatı	125
Tablo 8: Lise 2. Sınıf Din Dersi Müfredatı	126
Tablo 9: Lise 3. Sınıf Din Dersi Müfredatı	127
Tablo 10: 4. Sınıf DKAB Öğretim Programı ve Kazanımları.....	131
Tablo 11: 5. Sınıf DKAB Öğretim Programı ve Kazanımları	133
Tablo 12: 6. Sınıf DKAB Öğretim Programı ve Kazanımları.....	135
Tablo 13: 7. Sınıf DKAB Öğretim Programı ve Kazanımları.....	138
Tablo 14: 8. Sınıf DKAB Öğretim Programı ve Kazanımları.....	141
Tablo 15: 9. Sınıf DKAB Öğretim Programı ve Kazanımları.....	143
Tablo 16: 10. Sınıf DKAB Öğretim Programı ve Kazanımları.....	146
Tablo 17: 11. Sınıf DKAB Öğretim Programı ve Kazanımları.....	149
Tablo 18: 12. Sınıf DKAB Öğretim Programı ve Kazanımları.....	152

KISALTMALAR LİSTESİ

AB	: Avrupa Birliği
AGİT	: Avrupa Güvenlik İş Birliği Teşkilatı
bsk.	: Baskı
Bkz.	: Bakınız
BM	: Birleşmiş Milletler
C.	: Cilt
CHP	: Cumhuriyet Halk Partisi
çev.	: Çeviren
DİA.	: Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi
DKAB	: Din Kültürü ve Ahlak Bilgisi
DİB	: Diyanet İşleri Başkanlığı
DP	: Demokrat Parti
Ed.	: Editör
Haz.	: Hazırlayan
İSAM	: İslam Araştırmaları Merkezi
LGS	: Lise Geçiş Sınavı
MEB	: Milli Eğitim Bakanlığı
s.	: Sayfa
SBE.	: Sosyal Bilimler Enstitüsü
sy.	: Sayı
ss.	: Sayfa aralığı
T.C.	: Türkiye Cumhuriyeti
TBMM	: Türkiye Büyük Millet Meclisi
TDV.	: Türkiye Diyanet Vakfı
vd.	: ve devamı
vdğr.	: ve diğerleri
Yay.	: Yayınları

GİRİŞ

Türkiye’deki azınlıklar arasında yer alan Ermeniler’in, Osmanlı ve Cumhuriyet dönemlerinde eğitim-öğretim yönünden geçirdikleri süreçlerin içeriğini ve eğitim alanında uyguladıkları yöntemlerin değerlendirmesinin yapılması büyük önem taşımaktadır. Kültürel varlıkların korunmasında etkili faktörlerden biri olan eğitim-öğretim faaliyetlerinin azınlık gruplarınca nasıl yönetildiğine dair detaylı akademik bilgiye ihtiyaç, gün geçtikçe kendini daha çok hissettirmektedir. Türkiye’deki azınlıklar arasında yer alan Ermeni cemaati okullarının, Osmanlı ve Cumhuriyet dönemlerinde eğitim-öğretim müfredatları açısından nasıl bir değişim geçirdiği, bu araştırmanın temel dayanak noktasını oluşturmaktadır.

Ermeni toplumunda din eğitim-öğretiminin hangi kaynak ve metotlara dayanarak yapıldığının tespiti için eğitim öğretim programlarının ve bilgi kaynaklarının ayrıntılı olarak bilinmesi gerekir. Konunun daha iyi anlaşılabilmesi için Cumhuriyet öncesi ve sonrası Ermenilerde din eğitimi, eldeki veriler ışığında incelenerek din eğitiminde rolü olan merkezlerin tespiti, sağlıklı bir manzaranın ortaya çıkmasını sağlayacaktır. Mevcut kaynaklara bu açıdan yaklaşıldığında öncelikle azınlık vatandaşların eğitim-öğretimi hakkında literatürdeki bilgilere göz atmak, karşılaşılan problemleri ve eksiklikleri tespit edip bunların çözümü için farklı bakış açıları geliştirmek faydalı olacaktır.

Osmanlı imparatorluğunun toplumsal düzeni çok milletli olup din, dil ve ırk bakımından birbirinden farklı insan topluluklarını bünyesinde barındırmıştır. Bu farklı topluluklar etnik kökenleriyle anılmamış, dinsel ve mezhepsel manada millet olarak nitelendirilmiştir. Bu yüzden farklı ırklar Müslüman, Protestan, Katolik, Ortodoks, Musevi ve Gregoryen olarak isimlendirilmişlerdir.¹

Bu dinî topluluklar kendi anadillerini konuşmakta, kendilerine ait din ve eğitim kurumlarında faaliyet göstermekte ve kültürlerini yaşamakta serbesttiler. Mevcut

¹ Süleyman Büyükkarcı, **Türkiye’de Rum Okulları**, Yelken Yayınları, Konya 2003, s. 74, Hidayet Vahapoğlu, **Osmanlıdan Günümüze Azınlık Okulları**, Boğaziçi Yay, İstanbul 1992, s.9, Gülnihal Bozkurt, **Alman-İngiliz Belgelerinin ve Siyasî Gelişmelerin Işığında Gayrimüslim Osmanlı Vatandaşlarının Hukuki Durumu (1839-1914)**, TTK. Yayınları, Ankara 1989, s.14.

özgürlük ortamı bu toplulukların hukuk çerçevesinde beraberce uzun yıllar bir arada yaşamalarına imkân tanımıştır.²

Osmanlı imparatorluğunun kuruluş döneminde uygulanan eğitim sistemi, Selçuklu eğitim sisteminin bir tür devamı ya da kısmi olarak onun gelişmiş halidir. Ağırlık merkezi, din eğitimi olan bu sistem, o dönemin karakteristik özelliğini taşımakta ve dünyevî değil, ahirete yönelik ihtiyaçların giderilmesini amaçlayan bir eğitimdi.³

Osmanlı imparatorluğu, Tanzimat Dönemi'nden önce eğitimde ağırlığı; yönetici, memur ve asker yetiştirmeye verdiği için dinî topluluk ve gruplar, eğitimlerini kendi iç bünyelerinde sağlama yoluna gitmişlerdir. Askeri sınıfın ve idarecilerin eğitimi devlet tarafından üstlenilirken, halk ise vakıfların kurduğu müesseselerde eğitim görmüştür. Eğitim ve öğretim, dini bir görev olarak kabul edilmiş, müfredat daha çok dini konulardan oluşmuştur. Okulların inşası, okutulacak kitapların tespit edilmesi, eğitim verecek kadroların belirlenmesi, müfredat ve eğitim teknikleri gibi tüm unsurlar vakıflar tarafından belirlenmiştir. Devlet, vakıfların faaliyetlerine ve eğitim politikalarına müdahale etmemiştir. Bu dönemde devletin yaşadığı ekonomik sıkıntılar sebebiyle hüküm sürülen coğrafyalarda bulunan okullar bina, araç-gereç ve eğitimci açısından yeterli değildi.⁴ Osmanlı imparatorluğunda XIX. yüzyıla kadar eğitim sistemi medreselerden oluşmaktaydı. Medreseler de halkın ihtiyaçlarına tam olarak cevap veremediği için Osmanlı eğitim sisteminde değişim, dönüşüm ve modernleşme zorunluluk haline gelmişti.

Tanzimat'ın ilanıyla birlikte eğitim alanında modernleşme hareketlerine gidilmiş; dinî eğitimin yanı sıra pozitif bilimlere dayalı bir eğitim dönemi başlamıştır. Yeni tarz eğitim sisteminde Batılı sistem referans alınmış, değişim ve dönüşüm Batı

² Remzi Kılıç, "Misyonerlik ve Türkiye'ye Yönelik Misyoner Faaliyetler", **Türklük Bilimi Araştırmaları**, sayı:19, 2008, s. 337; Ayten Sezer, **Atatürk Döneminde Yabancı Okullar (1923-1938)**, TTK. Yayınları, Ankara 1999, s. 6.

³ Hidayet Vahapoğlu, **Osmanlıdan Günümüze Azınlık Okulları**, s.21; Nimet Özbek, **Türkiye'deki Yabancıların Öğrenim ve Öğretim Özgürlüğü**, Mülkiyeliler Birliği Vakfı Yayınları, Ankara 2000, s. 98.

⁴ Mim Kemal Öke, "Osmanlı İmparatorluğu, Azınlıklar ve Himaye Sistemi", **Doğuştan Günümüze Büyük İslam Tarihi**, c. 12, s. 197, Recai Doğan, "Osmanlı Eğitim Kurumları ve Eğitimde İlk Yenileşme Hareketleri Batılılaşma Açısından Tahlili", **Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi**, c. 37, sayı: 1, 1997, s. 408-417.

usulüyle yapılmıştır.⁵ Eğitimin bir kamu görevi olarak görülüp devlet tarafından üstlenilmesi Tanzimat'tan sonra meydana gelmiştir. Devlet, halkın eğitimine yönelik olarak okullar açmaya başlamıştır. Eğitim ile ilgili her türlü işleyiş, devletin temel görevlerinden biri olarak kabul edilmeye başlanmıştır.⁶

Askeri okullarla başlayan eğitime yönelik ıslah çalışmaları, yeni okullar açılarak yaygınlaştırılmaya çalışılmış, ancak eski eğitim kurumlarına dokunulmamıştır. Tanzimat sonrası Osmanlı okul sisteminde iki tip okul ortaya çıkmıştır. Bunlardan ilki mektep ve medreselerden oluşan geleneksel okullar, ikincisi de yeni açılan rüştiye, idadi ve askeri okullar gibi devlete bağlı modern okullardır.⁷ Reform düşüncesiyle gerçekleştirilmeye çalışılan eğitim dönüşümü bürokratların azlığı nedeniyle amaçlanan düzeyde olmamıştır. Hedeflenen Avrupa'nın ilmi, tekniği ve zihniyeti yeniliklere tam olarak yansıtılamamıştır.⁸ Reforma ihtiyaç duyulduğunun hissedildiği ilk dönemlerde, klasik eğitim anlayışı ile modern eğitim anlayışını beraber yürütme düşüncesi hâkimken, Tanzimat'ın ilanı ve sonrasında Batılı anlayış ve düşüncesi hâkim olmaya başlamış, medreseler geri planda kalmıştır.⁹ Bunun yanında azınlıklar ve yabancı devletler, ahitname ve kapitülasyonlar yoluyla verilen ayrıcalıklardan yararlanarak çok sayıda okul açmışlardır.¹⁰ Bu dönemde açılan okulların bağlı oldukları kurum ve kuruluşların fazlalığı nedeniyle amaçları ve eğitim-öğretim metotları birbirinden farklıydı.¹¹

Birçok dinden ve milletten insanın yaşadığı Osmanlı İmparatorluğunda Tanzimat öncesi dönemde eğitim ve öğretim kurumları çeşitlilik arz etmekteydi. İstanbul'un fethine kadar olan zamanda devletin esas unsurunu Müslümanlar

⁵ Yahya Akyüz, **Türk Eğitim Tarihi**, Pegem Akademi Yayınları, 12. bsk., Anlara 2008, s. 151, Pelin Önder Erol, "Modernite Projesinin Kökenleri, Dinamikleri ve Sonu", **Sosyoloji Dergisi**, sayı: 33, 2016, s.49-66.

⁶ Niyazi Berkes, **Türkiye'de Çağdaşlaşma**, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul 2002, s. 37-46.

⁷ Hamit Er, **Osmanlı Devletinde Çağdaşlaşma ve Eğitim**, Rağbet Yayınları, İstanbul 1999, s. 205.

⁸ Tuğrul Özcan, **Merkezi ve Modern Eğitim Kapsamında Osmanlı Gayrimüslim Cemaat ve Yabancı Okulları**, Gece Kitaplığı, Ankara 2017, s.20.

⁹ Hamit Er, "Osmanlı Devleti'nde Eğitim ve Çağdaşlaşma Çabaları", **Marife Dini Araştırmalar Dergisi**, c. 3, sayı: 1, 2003, s.214.

¹⁰ Şinasi Gündüz - Mahmut Aydın, **Misyonerlik**, Kaknüs Yayınları, İstanbul 2002, s. 108-114.

¹¹ Selçuk Uygun, "Türkiye'de Düünden Bugüne Özel Okullara Bir Bakış", **Ankara Üniversitesi Eğitim Bilimleri Fakültesi Dergisi**, c. 36, sayı: 1-2, 2003, s.109-114.

oluşturmuştur. İstanbul'un Fethi ile birlikte Ortodoks, Gregoryen ve Museviler olmak üzere üç farklı toplulukla karşılaşmıştır.¹² İslam hukukuna göre zimmi¹³ olarak da isimlendirilen bu topluluklar Galata Ahitnamesi ile etnik ve dini kökenlerine bakılmaksızın millet olarak kabul edilmişlerdir.

Fatih, İstanbul'da yaşayan gayrimüslimlere can, mal güvenliği ve ticaret hürriyeti tanınmasının yanı sıra din ve vicdan hürriyeti alanında da serbestlikler tanımıştır. Bunun yanı sıra kendi anadillerinde eğitim yapma, dinlerini, inançlarını, kültürlerini ve geleneklerini yaşama ve mevcudiyetlerini sürdürebilme gibi haklar vermiştir.¹⁴ Galata Ahitnamesi, her ne kadar ibadetleri yerine getirme, gelenek ve benliklerini devam ettirme gibi haklar tanımışsa da hiçbir zaman okul açma hakkı vermemiştir. Galata Ahitnamesindeki asıl amaç; gayrimüslimleri kontrol altında tutarak süreç içinde Osmanlı'ya bağlı hale getirmek ve dini merkezlerin İstanbul'a taşınmasını sağlamaktır.¹⁵ Fatih döneminden sonraki yıllarda gayrimüslimlerin eğitim ihtiyaçlarına göre okul açılmasına izin verilmiştir. O dönemde azınlıklarda eğitim, daha çok dinî bağlamda ele alınmış, dersler daha çok kilise ve sinagoglarda işlenmiştir.¹⁶

Ahitname sayesinde İstanbul'daki yerleşik Rumlar, cemaatin liderliği yanında Avrupa'daki tüm Ortodoksların da lideri olmuşlardır. Patrikhanenin öncülüğü ve denetiminde, kendi eğitim müesseselerini kurmuşlardır.¹⁷ Tanzimat dönemine kadar

¹² Abdurrahman Küçük, **Ermeni Kilisesi ve Türkler**, Berikan Yayınevi, Ankara 2015, s.102, Nicoara Beldiceanu, Osmanlı İmparatorluğu'nun Örgütü (XIV-XV. Yüzyıllar)", **Osmanlı İmparatorluğu Tarihi I**, (çev. Server Tanilli), Adam Yayınları İstanbul 1999, s. 147.

¹³ İslam hukukunda yabancılar; Müslüman, Kitabî ya da Zimmî, Müstemen ve Harbî olmak üzere dört kısma ayrılmaktaydı. Müslümanlar, Osmanlı Devletinde eşit haklara sahiptiler. Kitabîler veya Zimmîler, tam himayeye hak kazanan Müslüman olmayan yabancılardan meydana gelmekteydi. Zimmîler, İslâm hâkimiyetini tanıyıp cizye ödemelerine karşılık devletten kendilerini ve haklarını koruma güvencesi (zimmet) almışlardır. Böylece gayrimüslimlerin can, mal, ırz vb dokunulmazlıkları, vicdan ve ibadet hürriyetleri teminat altına alınır. Bu himayenin karşılığında gayrimüslimler, Müslüman idareye bağlılık ve sadakat göstermek, cizye ödemek gibi sorumluluklarla yükümlüydüler. Bkz: Ekmeleddin İhsanoğlu, "Eğitim ve Bilim", **Osmanlı Medeniyeti Tarihi**, c.1, Feza Gazetecilik Yayınları, İstanbul 1999, s. 359.

¹⁴ Mehmet Deri, **Türkiye'de Azınlıklar ve Azınlık Okulları**, IQ Kültür Sanat Yayıncılık, İstanbul 2009, s.27.

¹⁵ Özcan, **Osmanlı Gayrimüslim Cemaat ve Yabancı Okulları**, s.35.

¹⁶ Osman Nuri Ergin, **Türkiye Maarif Tarihi**, c. 1-2, Eser Neşriyat, İstanbul 1977, s. 744.

¹⁷ Nuri Ünlü, **Osmanlılardan Günümüze Kadar İslam Tarihi**, c. 3, İFAV Yayınları, İstanbul 1994, s. 24.

İstanbul'da yerleşik olarak bulunan Rumlar, tedrisatı İstanbul Rum Patrikhanesi tarafından hazırlanan Fener Rum Mektebi, Heybeliada Rum Mektebi ve tarihte ilk Rum Darülfünunu olarak geçen Kuruçeşme Darülfünun'da eğitim görmüşlerdir.¹⁸

Fatih Sultan Mehmet, İstanbul'u fethettiğinde Ermenilere de geniş haklar vermiştir. Bursa'da mukim Metropolit Ovakim'i patrik ilân etmiş ve İstanbul'da bir Ermeni Patrikhanesi kurdurarak Süryani, Kıptî ve Habeş kiliselerini de bu Patrikhane'ye bağlamıştır. Bu cemaatlerin tüm eğitim ve öğretim faaliyetleri de patrikhanenin kontrolüne bırakılmıştır. Farklı Hristiyan cemaatlerinin faaliyetlerini bünyesinde barındırması nedeniyle Ermeni Patrikhanesi ayrıcalıklı bir statü taşımaya başlamıştır.¹⁹

İstanbul'un fethinden XIX. yüzyılın sonuna kadar uzayan devirde Kumkapı'daki Ermeni kilisesi Ermeniler'in din ve kültür anlayışının merkezi olmuştur. 405 yılında Mesrob Mashtots tarafından meydana getirilen, önce 36 harf, daha sonra iki harfin eklenmesiyle 38 harfe çıkan Ermeni alfabesinin o dönemde bir lügat kitabı olmadığından Ermeniler, Kumkapı Kilisesi vasıtasıyla bilmedikleri kelimelerin anlamlarını öğrenirlerdi. Kumkapı okulunda 1825 yılından sonra gramerle birlikte hitabet ve mantık dersleri de verilmiştir.²⁰ Tanzimat ilan edilmeden önce çoğunlukla Bezciyan, Düzyan, Dadyan ve Balyan gibi ileri gelen Ermeni ailelerinden yüksek devlet okullarına öğrenci kabulü mümkünken Tanzimat'ın ilan edilmesinden sonra yüksekokulların hepsi tüm Ermenilere açılmıştır.²¹

İstanbul'un fethi sonrasında diğer dinî azınlıklara tanınan haklar, Musevilere de tanınmış, Moses Capsal ilk hahambaşı olarak tayin edilmiştir.²² Hahamlar, cemaatlerin her türlü dinî ve dünyevî işlerinin idaresinde geniş yetkilere sahipti. Sadece vaaz vermek ve merasimleri yönetmekle kalmıyorlar, cemaatin başeğitmeni olarak kabul edilmeleri sebebiyle hem ilkokulların hem de yüksekokulların yönetimini

¹⁸ Ergin, **Türkiye Maarif Tarihi**, c. 1-2, s. 745.

¹⁹ Süleyman Büyükkarcı, **Türkiye'de Rum Okulları**, s.32.

²⁰ Ergin, **Türkiye Maarif Tarihi**, c. 1-2, s. 753.

²¹ Ergin, **Türkiye Maarif Tarihi**, c. 1-2, s. 756.

²² İlber Ortaylı, "Osmanlı İmparatorluğunda Millet", **Tanzimat'tan Cumhuriyete Türkiye Ansiklopedisi**, c. 4, İletişim Yayınları, İstanbul, s. 996-1001.

sürdürüyorlardı. Sinagog, Museviler için hem ibadethane hem de okul işlevini görmekteydi.²³

Osmanlı Devleti, Tanzimat ile birlikte eğitim anlayışında değişikliğe gitmiş “eğitim yoluyla Osmanlılık” politikasını hayata geçirmeye çalışmıştır. Hazırlanan Maarif-i Umumiye Nizamnamesi’yle var olan okulların işleyiş ve müfredatlarına müdahale etmeden azınlıkları, devlete ait modern okullara kaydettirmenin yollarını aramışlardır. Ahmed Cevdet Paşa’nın, “Tüm tebaaya resmî dili öğretmek, onları Osmanlı edebiyatı ve İslam âdetlerine alıştırap Türklere ısındırmak, bu şekilde bağlılıklarını güçlendirmek hükûmetin bir vazifesidir”²⁴ şeklindeki ifadeleri devletin azınlık okullarına karşı olan tutumunu dile getirmektedir.

Azınlık cemaatlerinin ve yabancı okulların siyasi faaliyetlerini sınırlamak amacıyla gayrimüslimlere devletin örgün eğitim kurumlarına giriş hakkı verilmiştir. Osmanlıcılık politikasının başarılı olamadığı, azınlıkların resmî rüşdiye derecesindeki okullara gitmemelerinden de anlaşılmaktadır. Nizamname ile getirilen yeni sistemden istenilen sonuç elde edilememiş ders programlarını hazırlama, öğretmenlerin seçimi ve denetlenmeleri gibi hususlar Patrikhane’ye veya diğer müesseselere bırakılmıştır.²⁵

Meşrutiyet devrinde Osmanlı idaresi, azınlık ders müfredatlarının, ayrılıkçı ideolojiler üretmesine engel olmak ve devletin bütünlüğünü korumak için ders kitaplarını ve ders programlarını yayınladığı talimatname ve sıkı denetim politikasıyla düzene sokmak istemiştir. Devletin bunu sağlamak için yaptığı girişimlere azınlıklar direnç göstermiş yayımlanan talimatnamelere uyulmamıştır.²⁶ Devletin bu okullara denetim yetkisini kazanması, ancak Birinci Dünya Savaşı’nın özel şartlarında olmuştur. 1915 yılında çıkarılan Mekatib-i Hususiye Talimatnamesi²⁷ ile gayrimüslim cemaatlerin okul açması belirli şartlara bağlanmış, Türkçenin Türk öğretmenler tarafından okutulması zorunlu tutulmuştur. Osmanlı idaresinin, bu okulları

²³ Yasemin Avcı, “Tanzimat Reformları ve Osmanlı Yahudi Toplumu”, **KÖK Sosyal Araştırmalar Dergisi**, 2002, c. 2, sayı: 2, 2002, s.122.

²⁴ Nimet Özbek, **Türkiye’deki Yabancıların Öğrenim ve Öğretim Özgürlüğü**, s.114-116.

²⁵ Avcı, “**Tanzimat Reformları ve Osmanlı Yahudi Toplumu**”, s. 123.

²⁶ Özcan, “II. Abdülhamid Döneminde Gayrimüslim Okullarının İdari İşleyişine Dair Bir Değerlendirme”, **II. Uluslararası Multidisipliner Çalışmaları Sempozyumu (18-21 Mayıs 2017, Roma/İtalya)**, c. 1, Gece Kitaplığı Yayınları, Ankara 2017, s. 122.

²⁷ Mekatib-i Hususiye Talimatnamesi, **Milli Eğitimle İlgili Kanunlar**, c.II, Ankara, 1960, s.275-276

denetlemeye yönelik girişimleri, idare ile azınlıklar arasında açık ya da gizli sürtüşmelere neden olmuştur.²⁸

Lozan Antlaşması ile yasal güvence altına alınan azınlık okullarıyla ilgili olarak zamanla birçok düzenleme yapılmıştır. Azınlık olarak tanımlanan, Rum, Ermeni ve Museviler Lozan'da yer alan haklardan yararlanmış, diğer dini azınlıklar ise bu antlaşmanın sağladığı haklardan faydalanamamışlardır. Böylece Osmanlı Devleti döneminde Süryani, Marunî, Keldani ve Samiri gibi dini cemaat ve toplulukların kurup yönettiği okullar Cumhuriyet döneminde kapanmıştır.²⁹

3 Mart 1924 tarihli Tevhid-i Tedrisat Kanunu'nun³⁰ "Türkiye dâhilindeki bütün müessesatı ilmiye ve tedrisiye Maarif Vekâleti'ne merbuttur" şeklindeki birinci maddesi ile ülkedeki tüm okullar, Maarif Vekâleti'nin kontrolüne geçmiştir. Aynı kanunun "Şer'îye ve Evkaf Vekâleti veya hususi vakıflar tarafından idare olunan bilcümle medrese ve mektepler Maarif Vekâleti'ne devir ve raptedilmiştir" şeklindeki ikinci maddesi ile diğer kuruluşlara ait okullara el konulmuş ve Maarif Vekâleti'ne bağlanmıştır. Tevhid-i Tedrisat Kanunu'ndan sonra devlet bünyesinde eğitimden sorumlu tek yetkili kurum "Maarif Vekâleti" olmuştur.

Azınlık okullarının bağlı olduğu yasa ve yönetmelikler, 1739 sayılı Milli Eğitim Kanunu, 3797 sayılı Milli Eğitim Bakanlığının Teşkilât ve Görevleri Hakkında Kanun, 657 sayılı Devlet Memurları Kanunu'nun bazı maddeleri, MEB Özel Öğretim Kurumları Yönetmeliği, 6581 Sayılı Azınlık Okulları Türkçe ve Türkçe Kültür Dersleri Öğretmenleri Hakkında Kanun, Azınlık Okulları Yönetmeliği ve bakanlıkça yayımlanan genelgelerdir.³¹ 1965'te çıkarılan 625 sayılı Özel Öğretim Kanunu, azınlıkların yeni okul açmalarını ve yeni okul yapmalarını yasaklamaktadır.³²

²⁸ Özcan, **II. Abdülhamid Döneminde Gayrimüslim Okulları**, s. 123.

²⁹ Mehmet Alkan, **Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Modernleşme Sürecinde Eğitim İstatistikleri 1839-1924**, Başbakanlık Devlet İstatistik Enstitüsü Yayınları, c. 6, Ankara 200, s. 65.

³⁰ <https://www.mevzuat.gov.tr/MevzuatMetin/1.3.430.pdf> (28.12.2019)

³¹ Deri, **Azınlık Okulları**, s.49.

³² Adnan Kulaksızoğlu - Murat Çakar - Bülent Dilmaç, "Türkiye'de ve Dünyada Özel Okulların Yapısı ve İşlevi", **Marmara Ün. Atatürk Eğitim Fakültesi Eğitim Bilimleri Dergisi**, sayı: 11, 1999, s. 222.

Türkiye’deki azınlık okullarını ilgilendiren en son kanun ise 2020 yılında yeniden düzenlenen 5580 sayılı Özel Öğretim Kurumları Kanunu’dur.³³

2020-2021 eğitim öğretim yılında İstanbul’da bulunan 22 azınlık okulunun 16’sı Ermenilere, 5’i Rumlara, 1’i de Musevilere aittir. Ermeni örgün eğitim kurumları, günümüzde 4 yıl ilkokul, 4 yıl ortaokul ve 4 yıl lise şeklinde öğretime devam etmektedir. Bunların dışında okul öncesi çocuklar için ana sınıfları da mevcuttur. Ermeni okulları, Ermeniler tarafından kurulmuş vakıflara bağlıdır. Ermeni okullarında eğitim, Ermenice ve Türkçe olarak yapılmaktadır. Ermenice ve Ermenice verilen din derslerine giren öğretmenler, sözleşmeli öğretmen statüsünde olup maaşları okulların bağlı olduğu vakıf tarafından karşılanmaktadır.³⁴

Türkçe ve Türkçe Kültür dersi öğretmenleri devlet okullarındaki öğretmenlerle aynı haklara sahiptir. Öğretim programları ve haftalık ders dağılım çizelgeleri devlete ait okullarla aynı şekilde uygulanmaktadır. Ermeni okullarında okutulan tüm ders kitapları Milli Eğitim Bakanlığı Talim ve Terbiye Kurulu Başkanlığı’nın iznine bağlıdır. Kitaplarda yer alan ünite ve konular alt başlıklara kadar Talim ve Terbiye Kurulu tarafından kabul edilen programlara uyularak hazırlanmaktadır. Türkiye’deki bütün okullarda okutulan Türkçe ve Türkçe Kültür ders kitapları aynı şekilde Ermeni okullarında da okutulmaktadır.³⁵

Din Kültürü ve Ahlak Bilgisi ders müfredatları din mensuplarının yetkili kurullarının kontrolünde toplanan kurul tarafından hazırlamakta olup Milli Eğitim Bakanlığı Talim ve Terbiye Kurulu Başkanlığı tarafından uygun görüldüğü takdirde uygulanmaktadır. Milli Eğitim Bakanlığının öğretim programlarında belirlediği tüm amaçlar, Ermeni okul müfredatlarında da aynı şekilde yer almaktadır.

³³http://ookgm.meb.gov.tr/meb_iys_dosyalar/2019_11/04164227_ozel_ogretim_kurumlari_yonetmeligi.pdf (17.12.2019)

³⁴ Nurcan Kaya - Selçuk Akşin Somel, **Geçmişten Günümüze Azınlık Okulları: Sorunlar ve Çözüm Önerileri**, c. 3, Tarih Vakfı Yayınları, İstanbul 2013, s.29.

³⁵ Fatma Gök, **Vatandaşlık ve İnsan Hakları Eğitimi Ders Kitapları**, Toplumsal Tarih Vakfı Yayınları, İstanbul 2003, s.158-164.

Osmanlı Devleti ve sonrasındaki Türkiye Cumhuriyeti'nde yaşayan Ermeniler'in din eğitimlerinin mahiyetinin araştırıldığı çalışma; giriş, üç bölüm ve sonuç kısmından oluşmaktadır.

Eğitim-öğretim kurumlarının bir ülkenin geleceğini belirlemedeki rolü tartışılmayacak bir gerçektir. Bu kurumlar, bireyleri toplum içinde sürekli değişen hayata hazırlamada, toplumun kalkınmasında ve ilerlemesinde olduğu kadar, medeniyet ve kültürün nesilden nesile aktarılmasında da önemli bir rol üstlenirler.

Günümüzde azınlık okulları konusunda tartışmalar yaşanmaktadır. Bu tartışmaların arka planında, tarihî, sosyo-kültürel, dinî ve siyasî etkenler bulunmaktadır. Konuyla ilgili yayımlanan bazı eserlerdeki ideolojik ve ön yargılı yaklaşım, bilgi kirliliğini ortaya çıkarmış ve konu grift bir yapıya bürünmüştür.

Çalışmada, Cumhuriyet dönemi Ermeni örgün eğitim kurumlarında verilen din eğitim müfredatı ele alınmıştır. Çalışmanın konusunu, Ermeni din eğitimi ders programlarının mahiyeti olup, konu Ermeniler'in kendi ders müfredatları üzerinden incelenmiştir. Ermeni okullarındaki eğitim öğretimin hangi kaynaklar kullanılarak ve hangi metotlarla yapıldığının tespitinin yapılabilmesi için bu okullarda uygulan müfredatın detaylı olarak bilinmesi gerekir. Eğitim kurumlarının karşılaştıkları problemlerin dile getirilmesi ve okullarda uygulanan çok kültürlü eğitim uygulamalarının tartışılmasından dolayı bu konu üzerinde çalışılmasına ihtiyaç duyulmaktadır.

Çalışmanın temel problemini "Ermeni okullarında kullanılan din eğitimi müfredatının ünite ve kazanımlarının neler olduğu" sorusu oluşturmaktadır. Bununla birlikte çalışmada cevap aranacak diğer problemler şunlardır:

- Tanzimat döneminden Cumhuriyet'in ilanına kadar olan zaman diliminde Ermeni okulları ve bu okullardaki din eğitimi süreçleri?
- Ermeni okullarındaki din eğitiminin Ermeni kimliğinin oluşmasındaki rolü?
- Ermeni örgün eğitim kurumlarında verilen din eğitiminde benimsenen yöntem ve yaklaşımların DKAB yaklaşımlarına uygunluğu?

Dünyada olduğu gibi ülkemizde de din eğitimi uygulamalarında yeni yaklaşımlara duyulan ihtiyaç her geçen gün artmaktadır. Binlerce yıldır Türk, Kürt,

Arap, Çerkez ve Süryani gibi farklı etnik ve dini topluluklar bir arada yaşamaktadır. Ermeni vatandaşların Türkiye’de yaşayan diğer toplumlara göre dini ve milli kimliklerini daha fazla koruduğu düşünülmektedir. Bu korumayı mümkün kıldığı düşünülen etkenlerden biri olan din eğitimi uygulamalarının incelenmesi, Ermeniler’in dışındaki toplumların din eğitimi ihtiyacı için de önem arz etmektedir. Türk Milli Eğitimi’nin Ermeni toplum yapısına etkileri incelenirken bu tezin, diğer azınlık grupların din eğitimi müfredatlarının incelenmesine örnek teşkil edebileceği ve din eğitimi literatürüne katkı sağlayacağı düşünülmektedir.

İstanbul’daki Ermeni Okullarının Cumhuriyet sonrası Din Eğitimi ve Müfredatlarının değerlendirilmesi amacıyla yapılan bu çalışmada; deskriptif/tanımlayıcı bir yöntem uygulanmış, elde edilen bilgiler objektif bir şekilde yansıtılmaya çalışılmıştır. Ayrıca bu çalışmada; nitel araştırma yöntemlerinden olan yazın taraması benimsenmiştir. Sosyal bilimler alanında sıklıkla başvurulanan teknikleri barındıran nitel yöntemler, hermeneutik yaklaşıma dayanmaktadır. Nitel araştırmada doküman inceleme gibi veri toplama tekniklerinin kullanıldığı, olgu ve olayların kendi tabii ortamları içinde bütüncül ve gerçekçi bir şekilde ortaya konulmasına yönelik bir süreç izlenmektedir. Yapılması planlanan alan yazın taramasıyla konu hakkında daha önceden ne tür bilimsel bilgi birikiminin olduğunu belirlemek ve araştırmayı bu bilgi birikimleri bağlamında yapılandırmak hedeflenmektedir.

Literatür taraması; genellikle bilimsel konularla ilgili, bilgi sahibi olmak için yayımlanmış tüm kaynakların metodolojik olarak incelenmesini ifade etmektedir. Bu yöntem, uygulamada yaşanan sorunların neler olduğunun tespit edilmesinde ve tez çalışmasının tartışma bölümünde yeni bulguların önceki bulgular ile ilişkisini belirlemede bir çerçeve sunmaktadır. Çalışmanın ilk iki bölümünde yazın taramasıyla gerekli kaynaklardan veriler toparlanmış, patrikhane ve okullarda mülakat ve yerinde gözlem yapılarak üçüncü bölüm yazılmıştır. Literatür taraması ve saha çalışması ile edindiğimiz bilgiler ışığında da sonuç bölümü yazılmıştır.

Çalışmada Ermeni okullarının doğru tanınması, verilen din eğitiminin günümüz eğitim yaklaşımlarına uygunluğu incelenerek müfredatının detaylı incelenmesi amaçlanmıştır. Çalışmanın bu yönde daha sonra yapılacak akademik çalışmalara bir basamak teşkil edebileceği düşünülmektedir.

Çalışma, 2020-2021 eğitim-öğretim yılında İstanbul il sınırları içerisinde eğitim faaliyetinde bulunan Ermeni örgün eğitim kurumlarının MEB tarafından onaylanarak kullanılan 2015 öncesi ve sonrası din eğitimi ders müfredatları ile sınırlıdır.

Araştırma sırasında konuyla ilgili akademik literatür tespit edilip bu literatürden yararlanılmaya çalışılmıştır. Resmi Gazete’de yayımlanan kanunlar, yönetmelikler, mevzuatlar, Cumhuriyet sonrasında kullanılan Ermeni eğitim müfredatları başta olmak üzere, Ermeni din bilgisi kaynak kitapları, akademik kitaplar, ulusal ve uluslararası sempozyum bildirileri, yüksek lisans, doktora tezleri ve hakemli dergilerde yayımlanan makalelerden faydalanılmıştır.

Çalışmada kullanılan eserlere bakıldığında;

Osman Nuri Ergin’in *Türkiye Maarif Tarihi* isimli 5 ciltlik kitabı, Osmanlı ve gayrimüslim eğitim sistemi hakkında geniş ve detaylı bilgiler içeren eğitim tarihi ile ilgili yazılan kitap ve makalelere kaynaklık eden bir eserdir. Türk eğitim tarihi konusunda yazılmış en kapsamlı eser olma özelliğinin yanında kültür tarihi ve Türk çağdaşlaşma düşüncesiyle ilgili önemli bilgiler içerir. Bu eserin özellikle de 1-2 cildi konumuz hakkında önemli bilgiler içermekte olup, azınlık okullarının tarihi, kuruluş gerekçeleri gibi hususlarda eserden faydalanılmıştır.

Süleyman Büyükkarcı’nın “*İstanbul Ermeni Okulları*” isimli kitaptan, Ermeni okullarının tarihçesi, Cumhuriyet Döneminde Türk eğitim sistemindeki yeri, faaliyetleri, kuruluş amaçları, yönetim yapıları, öğretim kadroları, ders öğretim programları hususlarında faydalanılmıştır.

Halit Ertuğrul’un “*Azınlık ve Yabancı Okulları ve Türk Toplumuna Etkileri*” isimli kitaptan, azınlık okullarının ve yabancı okulların tarihsel süreci, Türk eğitim politikalarına yönelik faaliyetleri, Türk toplumuna olan etkileri gibi hususlarda faydalanılmıştır.

Tuğrul Özcan’ın “*Osmanlı Gayrimüslim Cemaat ve Yabancı Okulları*” isimli kitabından Osmanlı’daki azınlıkların açtıkları okulların genel durumları, kuruluş amaçları, eğitsel faaliyetleri, siyasî ve ideolojik yönleri, idarî yapıları, eğitim programları, işleyiş biçimleri, malî durumları gibi hususlardan faydalanılmıştır.

Bunun yanında Mehmet Deri'nin "*Türkiye'de Azınlıklar ve Azınlık Okulları*", Haktan Birsnel'in "*Lozan'dan AB Sürecine Türkiye'nin Azınlık Politikaları*", Bilal Eryılmaz'ın "*Osmanlı Devleti'nde Gayrimüslim Tebaanın Yönetimi*", Ali Güler'in "*Osmanlı'dan Cumhuriyete Azınlıklar*" kitapları ile Remzi Kılıç'ın "*Osmanlı Türkiye'sinde Azınlık Okulları*", Mustafa Macit Kenanoğlu'nun "*Osmanlı İmparatorluğu'nda Gayrimüslimlerin Eğitimi Üzerine*", Selçuk Akşin Somel'in "*Cemaat Mektepleri ve Yabancı Misyoner Okulları*", makaleleri ile; Mustafa Serhan Yücel'in "*Türkiye'de Yabancı Okullar ve Azınlık Okulları (1925-1926)*", (Yayımlanmamış Doktora Tezi), Pınar Erkan'ın "*Tanzimat'tan Cumhuriyete Galata-Şişli Güzergâhındaki Gayrimüslim Cemaat Okulları*", (Yayımlanmamış Doktora Tezi) yararlanılan başlıca kaynaklar olmuştur.

BİRİNCİ BÖLÜM

AZINLIK KAVRAMI, OSMANLI İMPARATORLUĞU

HİMAYESİNDEKİ AZINLIK OKULLARI

Cumhuriyet sonrası azınlık okullarında din eğitimi ve müfredatları konusunun detaylandırılabilmesi için, Cumhuriyet öncesi Osmanlı Devletinin, azınlıklara ve azınlıkların eğitime bakış açısının bilinmesi gerekmektedir. Bu bölümde, azınlık kavramının ortaya çıkışı, kavramın hukukî ve sosyolojik tanımları, Osmanlı Devleti ve Türkiye Cumhuriyetinin azınlıklara bakışı konuları ele alınacaktır.

Türkiye Cumhuriyeti, azınlık kavramının tanımını Lozan Antlaşması'na dayandırmaktadır. Her iki devlet de bu antlaşmada geçen 'gayrimüslim azınlık' kavramını Osmanlı dönemindeki geleneksel anlayışa göre yorumlamaktadır. Osmanlı Devleti, hâkim olduğu coğrafya itibarıyla çok farklı unsurları barındırdığından devlet içinde azınlıkların durumu konusu ele alınmadan yapılan inceleme boşlukta kalacaktır. Bununla birlikte azınlık okullarında din eğitiminin gelecekte nasıl yapılacağına planlanmasının yanında, geçmişte nasıl yapıldığının tespiti de araştırılmaya değer bir konudur.

Türkiye Cumhuriyeti'nde yaşayan farklı kültüre ve inanca sahip insanların, din eğitimi konusunda sahip oldukları hakların ve getirilen sınırlamaların temelindeki anlayışın ve zihniyetin ortaya çıkarılmasının, din eğitimi çalışmalarına katkıda bulunacağı düşünülmektedir.

1.1. Azınlık Kavramının Tarihsel Gelişimi

Genel kabule göre azınlık kavramı, bir devlet otoritesini benimseyerek o devletin hükümlerine altında yaşayan, aralarında dil, din, ırk farkı bulunan, kendilerine özel anlaşmalar sayesinde verilen haklardan yararlanan gruplardır.¹ Azınlık meselesi bölgesel ve uluslararası istikrarı etkilediği için yalnızca devletin iç politikasını ilgilendiren ulusal bir sorun değildir. Azınlık sorunları kısa sürede uluslararası boyut kazanabilmektedir. Türk Dil Kurumu'na göre azınlık kavramı,

¹ Erol Kurubaş, *Asimilasyondan Tanınmaya Uluslararası Alanda Azınlık Sorunları ve Avrupa Yaklaşımı*, Asil Yayın Dağıtım, Ankara, 2004, s.15.

“...Bir toplulukta herhangi bir nitelik bakımından ayrı ve ötekilerden az olan, bir ülkede yaşayan egemen ulusa göre ayrı soydan olanlar” anlamına gelmektedir.²

Azınlık kavramı, içinde bulunduğu toplumun genel yapısından din, dil, ırk, kültür ve millet olarak ayrılan ve genel nüfusa oranla daha küçük toplulukları ifade etmektedir.³ Azınlık (ekalliyet)* kavramı, hukukumuza Lozan Antlaşması’yla girmiştir. Lozan Antlaşması’ndan önce, “azınlık” kavramının kullanıldığına pek rastlanılmamış, bunun yerine din veya mezhep esasına dayalı olarak Müslüman olmayan toplulukları belirtmek için “tebaa-i gayrimüslime, cemaat-ı muhtelif, milel-i muhtelif, taife-i gayrimüslime” gibi kavramlar kullanılmıştır.⁴

Türk devlet geleneğinde, farklı ırk, dil ve inançlardaki insanları bir arada tutma ve idare etme, insana saygı, adaleti sağlama, farklı inançlara hoşgörüye dayalı bir yaklaşım söz konusudur. Bu anlayışın sonucu olarak, fethedilen yerlerde bulunan halka büyük serbestlikler tanınarak, önceki kültürlerini, örf ve âdetlerini sürdürmelerine izin verilmiştir. Türklerde, İslâmiyet öncesi ve sonrası dönemlerde benzer uygulamaların sürdürüldüğü görülmektedir. Farklı unsurlara karşı adaletli ve hoşgörülü yaklaşım, Türklerin İslâmiyet’e girmesinden sonra daha da güçlenerek sürmüştür.⁵

İslâm sonrası gayrimüslimlerle beraber yaşama ilk defa Osmanlı Devleti zamanında ortaya çıkmış bir olgu değildir. Büyük Selçuklu ve Anadolu Selçuklu döneminde Müslüman Türkler ile gayrimüslim topluluklar bir arada yaşamışlardır. Türkler, gayrimüslimler ile ilgili meselelerin çözümünü İslâm Hukuku’nun

² Komisyon, **Türkçe Sözlük**, TDK Yayınları, 11. bsk., Ankara 2011, s. 162.

³ Baskın Oran, **Türkiye’de Azınlıklar**, İstanbul, İletişim Yayınları, İstanbul 2005, s 19. Farklı Azınlık tanımlamaları için bkz. Ülkü Bilgin, **Azınlık Hakları ve Türkiye**, Kitap Yayınevi, İstanbul 2008, s.21, Ali Güler, **Osmanlı’dan Cumhuriyet’e Azınlıklar**, Emre Yayınları, İstanbul 2003, s. 9.

* Osmanlı’da “ekalliyet” gayrimüslim tebaa için kullanılmıştır. İmparatorluğun esas unsurunu Müslüman Türkler teşkil ettiği için, ırk itibarıyla Türk olmayan Müslüman tebaa, azınlık sayılmamıştır.

⁴ Bilal Eryılmaz - Mücahit Bektaş, “Lozan Perspektifinden Türkiye’de Azınlık Politikaları (1923-2016)”, **Marmara Üniversitesi Siyasal Bilimler Dergisi**, c. 5, sayı: 2, 2017, s. 29. Ayrıca bkz: Bilal Eryılmaz, **Osmanlı Devleti’nde Gayrimüslim Tebaanın Yönetimi**, Risale Yay., İstanbul 1990, s.17.

⁵ Zeki Salih Zengin, “Tanzimat ve Sonrası Dönemde Osmanlı Toplumunda Gayrimüslimler ve Din Eğitimi”, **Değerler Eğitimi Dergisi**, c. 6, sayı: 15, 2008, s. 143.

gayrimüslimlerle ilgili hükümlerine dayandırmışlardır.⁶ İslâm Hukuku'nda gayrimüslimlerle olan ilişkiler Medine Vesikası⁷ olarak bilinen bir anlaşmaya dayanmaktadır. Medine'de yaşayan Müslümanlar, Museviler ve müşrik Araplar arasında Hz. Peygamber'in önderliğinde hazırlanan Medine Vesikası ile Müslüman olmayan cemaatlere kendi inançlarına göre yaşama hakkı tanınmıştır. İslam'a göre, Müslümanlara karşı din uğruna savaşmayan farklı dinlere mensup insanlara karşı, adil ve hoşgörülü davranmak esastır.⁸

Müslüman olmadıklarından dolayı kendilerine İslam Hukukunun hükümleri uygulanmamış, dinî ve sosyal hayatlarını kendilerine göre düzenlemelerine hoşgörü ile yaklaşmıştır.⁹ Bu uygulamayı çoğulcu anlayış ve hoşgörüye dayanan bir toplum projesi olarak yorumlamak mümkündür. Toplum, Müslim ve gayrimüslim olarak iki sınıfa ayrılmış, gayrimüslimler de kendi aralarında “müşrikler” ve “ehl-i kitaplar” olarak iki bölüme ayrılmıştır. Hz. Peygamber döneminden itibaren İslâm ülkelerinde yaşamını sürdürmüş milletlere karşı bu yapı esas alınarak gayrimüslim politikası düzenlenmiştir.¹⁰ Gayrimüslimlerle ilgili düzenleme İslâm devletlerinden sırasıyla Büyük Selçuklulara, Anadolu Selçuklu Devleti'ne, oradan da Anadolu Beyliklerine ve Osmanlı Devleti'ne geçmiştir.¹¹

Azınlık meselesinin uluslararası tarihini, dinî azınlıkların ikili anlaşmalar aracılığıyla korunduğu XIX. yüzyıla kadar olan dönem ve azınlıkların dönemin büyük devletlerinin himayesine girdiği dönem şeklinde ikiye ayırmak mümkündür.¹² Azınlık kavramı ilk olarak Avrupa'da yaşanan Protestan-Katolik çatışması sonucunda

⁶ İlhan Türkmen, “Selçukluların Gayr-i Türk Unsurlara Uyguladığı Hoşgörü ve Adalet Politikası”, **Tarihte Türkler ve Ermeniler (Birlikte Yaşama Kültürü)**, (ed. Mehmet Metin Hülagü vdğr.), c. 3, TTK. Yay., Ankara 2014, s.129 vd.; Ahmet Yaman, “Zimmî”, **DİA.**, c. 44, TDV. Yayınları, İstanbul 2013, s. 434.

⁷ Mustafa Özkan, “Medine Vesikası”, **DİA.**, c. EK-2, TDV Yayınları, İstanbul 2019, s. 212 vd.

⁸ Allah din uğrunda sizinle savaşmayan, sizi yurdunuzdan çıkarmayan kimselere iyilik yapmanızı ve onlara karşı adil davranmanızı yasak kılmaz. Doğrusu Allah adil olanları sever (Müntehine, 60/8).

⁹ Feyzi Baban, “Türkiye'de Cemaat, Vatandaşlık ve Kimlik, Küreselleşme”, **Avrupalaşma ve Türkiye'de Vatandaşlık**, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, İstanbul 2009, s. 75.

¹⁰ Feyzi Baban, “Türkiye'de Cemaat”, s. 72-73.

¹¹ Deri, **Azınlık Okulları**, s. 36.

¹² Kurubaş, **Uluslararası Alanda Azınlık Sorunları**, s.32.

uluslararası hukukta ortaya çıkmıştır. Nant Fermanı (1598)¹³ ve Vestfalya Antlaşması (1648)¹⁴ ile Protestan uyruklar, azınlık olarak görülmüş ve birtakım haklara sahip olmuşlardır.¹⁵ Azınlık hakları, Fransız İhtilaline kadar dini haklar odaklı iken, ihtilalden sonra ulus-devlet boyutlu hale gelmiş, bunun yanı sıra ekonomik, sosyal ve kültürel haklar da söz konusu edilmeye başlanmıştır.¹⁶

XIX. yüzyılı da içeren ikinci dönemde ise azınlıklar ve hakları için evrensel kurallar oluşturmak yerine, siyasi düzenlemeleri tamamlama ve nüfuz bölgelerini artırma amacı daha ağır basmıştır.¹⁷ Osmanlı'da 1615 yılında Avusturya ile imzalanan anlaşmayla tüm Katoliklerin dinî haklarını, hukuki olarak koruma altına alınmıştır. İlerleyen yıllarda Osmanlı Devletinin imzaladığı Pasarofça, Belgrad, Küçük Kaynarca, Paris, Ayastefanos ve Berlin Antlaşmalarında azınlıklara dini hakların yanı sıra medeni ve siyasi hakların da verildiği göze çarpmaktadır.¹⁸

1.2. Osmanlı Devletinde Azınlıklar

Osmanlı Devleti, kuruluşundan itibaren bir fetih politikası takip etmesi ve dinleri yüzünden baskıya uğrayan milletleri topraklarına kabul etmesi gibi sebeplerle daima kültürel farklılıkları bünyesinde barındırmıştır. Osmanlı Devleti, Anadolu ve Balkanlara Fatih Sultan Mehmet'ten daha önce yerleşmiş olsa da, himayesine aldığı gayrimüslim topluluklara karşı sistemli ve düzenli bir politikaya ancak Fatih Sultan Mehmet zamanında ulaşabilmiştir. Toplulukları tanımlamada etnik köken değil, din unsuru önemli olduğundan Osmanlı halkı Türk, Arap, Bulgar, Rum şeklinde değil;

¹³ 13 Nisan 1598'de Fransa Kralı 4. Henri tarafından yayımlanmış ve ağırlıklı olarak Katolik olan ülkede Calvinist Protestanlara önemli haklar verilen sözleşmedir. Kubilay Mehmet Gül, **Yüz İcat ve Olayda Dünya Tarihi**, Kafe Kültür Yayıncılık, İstanbul 2020, s. 77.

¹⁴ Avrupa'da Seksen Yıl Savaşları (1566-1648) ve Otuz Yıl Savaşları (1618-1648) sona erdiği bir dönemde Ekim ve Mayıs aylarında 1648 tarihlerinde imzalanmış olan uluslararası öneme sahip bir antlaşmadır. Yalçın Alganer, Çağlar Yılmaz, "Avrupa'da Birlik ve Bütünleşme Hareketleri", **Marmara Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Dergisi**, c. 23, sayı: 2, 2007, s.291-292.

¹⁵ Baskın Oran, **Küreselleşme ve Azınlıklar**, İmaj Kitapevi, Ankara 2001, s.118.

¹⁶ Birsan Erdoğan, Uluslararası Hukukta Azınlık Haklarının Korunması, BM ve Avrupa Sistemlerinin İncelenmesi", **Türkiye'de İnsan Hakları**, (yay. haz: Oya Çitçi), TODAİE Yayınları Ankara 2000, s.236.

¹⁷Gökçen Alpkaya, "Uluslararası İnsan Hakları Hukuku Bağlamında Azınlıklara İlişkin Bazı Gelişmeler", **İnsan Hakları Yılı**, c. 14, 1992, s.148.

¹⁸ Kurubaş, **Uluslararası Alanda Azınlık Sorunları**, s.36.

Müslüman, Katolik, Ortodoks ve Musevi olarak adlandırılmış ve bu grupların her birine Fatih döneminden itibaren “millet” adı verilmiştir.¹⁹

Müslümanlar, mensubiyetleri ne olursa olsun, tek bir “İslam Milleti”²⁰ sayılarak birinci sınıf bir çoğunluk yani Millet-i Hâkime sayılmış, gayrimüslimler ise mezheplerine göre ayrı ayrı milletler olarak ele alınmış ve ayrı bir tebaa olarak sınıflandırılmışlardır.²¹ Rum, Ermeni ve Musevi cemaatleri için Rum, Ermeni ve Musevi milleti gibi ifadeler kullanılmıştır. Kullanılan diğer bir tabir ise ehl-i zimmet kavramıdır. Zimmet kavramı Arapça bir kelime olup; korumak, sahip çıkmak, sorumluluğunu üstlenmek gibi anlamlara gelmektedir.²² Bu bağlamda ehl-i zimmet kavramının sahip olduğu anlam; “devletin himayesinde, korumasında olduğu topluluklardır.” Osmanlı Devleti, imparatorluk bünyesinde yaşayan Ermeni, Rum ve Musevi topluluklarını koruma ve himaye görevini üstlenmekteydi.²³ Bu sistemde kişi, içine doğduğu milletin idari ve ruhani otoritesine bağlı olarak yaşamakta, ancak din veya mezhep değiştirirse bu aidiyet değişmektedir.²⁴

Bu oluşumda coğrafi ya da etnik bir gruplaşma değil, dini bir gruplaşma esas alınmıştır. Millet sisteminin esas alındığı bu teşkilatlanmada, İslam hukukunun zimmet anlayışı ile değerlendirilen gayrimüslim gruplar, kendi iç teşkilatlanmaları ile bir nevi müstakil görünüm arz ediyorlardı.²⁵

Zimmiler, askerlikten muaf tutulmuş, karşılık olarak ise cizye denilen yıllık bir vergi ödemişlerdir. Zimmilere, kendi hukuklarına tâbi oldukları için İslam hukukunun kuralları uygulanmazdı. Müslümanların sahip olduğu evlenme, miras, mülk edinme, çalışma, iktisadî ve ticarî faaliyetlerde bulunma, seyahat etme vb gibi haklara sahiptiler. Kendi vakıflarını, hayır ve eğitim kurumlarını kurabilirlerdi. Buna karşın

¹⁹ İlber Ortaylı, “Millet (Osmanlılar’ da Millet Sistemi)”, **DİA**, c. 30, TDV Yayınları, İstanbul 2005, s.66.

²⁰ Osmanlı’da “millet” kavramı, XX. yüzyıl başlarına kadar “ümme” anlamında kullanılmıştır.

²¹ Mustafa Macit Kenanoğlu, **Osmanlı Millet Sistemi**, Klasik Yayınları, İstanbul 2001, s. 31.

²² Ahmet Yaman, “Zimmi”, **DİA**, c. 44, TDV. Yayınları, İstanbul 2013, s. 434 vd.

²³ Selçuk Akşin Somel, **Gayrimüslim Okulları Nasıl Azınlık Okulu Oldu**, Tarih Vakfı Yay., İstanbul 2013, s.11.

²⁴ Veysel Bilgiç, “Osmanlı Devleti’nde Azınlıklar”, **İslam Hukuku Araştırmaları Dergisi**, sayı: 21, 2013, s.341.

²⁵ İlber Ortaylı, “Millet (Osmanlılar’ da Millet Sistemi)”, **DİA**, c. 30, s. 68.

zimmilere, Müslümanların sosyal yaşamlarını, kültürlerini ve geleneklerini korumak amacıyla siyasi haklar ve devlet hizmetine girememe gibi birtakım sınırlamalar getirilmiştir.²⁶

Gayrimüslimlerin tehdit oluşturmamaları, huzursuzluk kaynağı teşkil etmemeleri ve kendilerini devletin bir parçası saymaları için sosyal hayatlarında birtakım serbestlikler verilmiştir. Gayrimüslimlere üst düzey idari görevler verilmemekle birlikte devletin bazı kademelerinde istihdam edilmelerinde sakınca görülmemiştir.²⁷ Bu topluluklara kendi dini, sosyal, eğitim ve hukuki durumlarını düzenleme izni verilerek kendi kültür ve dini görüşleri çerçevesinde yaşamalarına ve kendilerine uygun işlemlerini yürütmelerine imkân veren bir politika uygulanmıştır.²⁸

Topluları ile ilgili bütün işlerden dolayı devlete karşı sorumlu olan millet teşkilâtının başındaki ruhani liderin dini işlere bakmasının yanı sıra kendi milletine ait fertlerin mali, idari, hukuki ve hatta eğitim işleriyle de ilgilenmesi sağlanmıştır.²⁹ Milletbaşları, bağlı bulunduğu azınlık kitlesi tarafından üst düzey din adamları arasından, padişah tarafından onaylanma yoluyla seçilmişlerdir. Bu kişiler, hem bulundukları bölgelerde hükûmet tarafından belirlenen görevleri yerine getirir, hem de tahsil ettikleri paraların onda birini kendilerine alma hakkına sahiptirler.³⁰

Milletbaşları, cemaatlerin sadece dini konularında değil, dünyevî hususlarında da belirleyici bir konumdaydı. Gayrimüslim milletler, Osmanlı himayesinde iken inançlarını değiştirmeye zorlanmadıkları gibi, kendi inançlarına göre ibadet etme ve eğitim görme özgürlüğüne de sahip olmuşlardır. Bu sayede kendi dil, din, kültür ve gelenekleri ile yaşamlarını sürdürmelerine imkân sağlanmıştır.³¹ Çok uzun bir dönem

²⁶ Cevdet Küçük, “Osmanlılarda Millet Sistemi ve Tanzimat”, **Tanzimat’tan Cumhuriyet’e Türkiye Ansiklopedisi**, c. 4, İletişim Yayınları, İstanbul, 1985, s. 1007 vd.

²⁷Stanford Shaw, “Osmanlı İmparatorluğu’nda Azınlıklar Sorunu”, (çev. Ahmet Günlük), **Tanzimat’tan Cumhuriyet’e Türkiye Ansiklopedisi**, c. 4, İletişim Yay., İstanbul 1985, s. 1002 vd.; Zeki Salih Zengin, “Tanzimat ve Sonrası Dönemde Osmanlı Toplumunda Gayrimüslimler ve Din Eğitimi”, s.145.

²⁸ Safiye Dündar, **Kürtler ve Azınlık Tartışmaları**, Doğan Kitap Yayınları, İstanbul 2009, s.302.

²⁹ Mustafa Çağatay Okutan, **Tek Parti Döneminde Azınlık Politikaları**, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, 2009 s.32

³⁰ Önder Kaya, **Tanzimat’tan Lozan’a Azınlıklar**, Yeditepe Yayınevi, İstanbul 2005, s. 15

³¹ Kemal Karpat, **Osmanlı’da Değişim, Modernleşme ve Uluslaşma**, (çev. Dilek Özdemir), İmge Kitapevi, İstanbul 2006, s.118

boyunca Osmanlı imparatorluğu tarafından farklı kültür yapılarındaki cemaatleri bir arada ve devlete hizmet edecek şekilde tutan bu azınlık politikası “Osmanlı Millet Sistemi”³² olarak isimlendirilmiştir. Osmanlı Millet Sistemi, idari teşkilâtlanma kadar kültürel, hukuki ve eğitim anlamda da kendine özgü bir yapı arz etmektedir.³³ Fatih Dönemi’nde düzenlenen Osmanlı Millet Sistemi, öze dokunmayan birtakım değişikliklerle Tanzimat Dönemi’ne kadar devam etmiştir.³⁴

XVIII. yüzyıla kadar sınırlarını genişleten Osmanlı Devleti, bu büyümeye rağmen heterojen özelliklerini korumuştur. Buna rağmen Osmanlı Devleti, himayesine aldığı milletlerin din ve mezhep mücadelelerine fırsat vermemiş, bünyesindeki unsurların dinlerinin, kültürlerinin tüm unsurlarını rahatça yaşama hakkının yanı sıra cemaatler olarak kendilerini idare etme hakkı gibi geniş haklar vermiştir.³⁵ Osmanlı Devleti, gayrimüslimlere birtakım haklar ve sorumluluklar tanımış, kültürel farklılıkların aynı pota içerisinde eritilmesi gibi bir gayreti benimsememiştir. Azınlıklar, birbirinden çok farklı olan ve onları azınlık gurubuna dâhil eden ayırıcı özelliklerini koruyarak, yan yana ama ayrı ayrı gruplar halinde yaşamışlardır.³⁶

Gayrimüslim toplumların kendi sistemlerine tâbi olmaları, onların kendi içlerinde yaşamalarını ve Osmanlı tebaası veya Müslüman tebaa ile ilişkilerinin kültürel bütünleşme bakımından kısıtlı kalmasına sebep olmuştur. Osmanlı Devleti, azınlık toplumları üzerindeki yetkilerini genel yönetim, güvenlik, maliye ve askerlik gibi konularda sınırlandırmış, bunların dışındaki evlilik, boşanma, miras, miras,

³² Fatih Sultan Mehmet, fetih başarılarının yanında yeniliklere açık kimliğiyle Osmanlı devletinin en önemli padişahlarından. Fatih, gelenek, töre ve nizamnamelerinin bir derlemesi olan Fatih Kanunnamesi ile devletin kurumsallaşmasını sağlamıştır. Bu kanunname de ortaya konan esaslar, Tanzimat’a kadar devletin anayasası niteliğinde olmuştur. Fatih, İstanbul’u fethettikten sonra Osmanlı tebaasının unsuru haline gelen azınlıklarla ilişkilerini de düzenleme yoluna gitmiş, geliştirilen sistemle gayrimüslimlere bir nevi özerk bir statü vermiş ve bu sayede çok sayıda farklı topluluk başarılı bir biçimde asırlarca bir arada yaşayabilmiştir. Bunun için bkz: İlber Ortaylı, **Son İmparatorluk Osmanlı**, Timaş Yayınları, İstanbul 2006, s. 64-67.

³³ Veysel Bilgiç, “**Osmanlı Devleti’nde Azınlıklar**”, s. 343.

³⁴ Yuluğ Tekin Kurat, “Çok Milletli Bir Ulus Olarak Osmanlı İmparatorluğu”, **Osmanlı**, c. 4, Yeni Türkiye Yay., Ankara 1999, s. 217-218.

³⁵ Ziya Kazıcı, “Osmanlılar ’da Hoşgörü”, **Türkler**, (ed. Hasan Celal Güzel vdğr.), c. 10, Ankara 2002, s.221 vd.

³⁶ Gülnihal Bozkurt, “Türk Hukuk Tarihinde Azınlıklar”, **Ankara Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi**, c. 43, sayı:1, 1993, s. 51.

velayet vb gibi aile ve şahıs hukuklarına giren bütün işlemlerini gayrimüslimin bağlı olduğu kiliseye devretmiştir.³⁷

Azınlık kilise ve sinagogları, aynı zamanda mahkeme vazifesi de görmekte ve mahkemelerin sosyal yaşamla ilgili verdikleri kararlar da devlet organlarınca aynen uygulanmaktaydı.³⁸ Sistem din esasına dayandığı için öncelikle ibadet ve ayin serbestliği, azınlıklara verilen hakların başında gelmekteydi. İbadet yerlerinin dokunulmazlığı olduğu gibi eğitim, haberleşme, sosyal güvenlik, nüfus, sağlık ve yardımlaşma konularında gayrimüslimlere büyük ölçüde özerklik tanınmıştır.³⁹

Ermeni, Rum ve Musevi toplulukları, devletin koruması altında olmakla birlikte hak ve yetkiler konusunda Müslüman tebaa ile tamamen eşit konumda değillerdi. Daha açık bir ifadeyle azınlıklar, Osmanlı İmparatorluğu'nda çeşitli kısıtlamalara tabi tutulmuşlardır.⁴⁰ Gayrimüslim erkeğin Müslüman kadınla evlenememesi, evlerinin Müslümanların evlerinden yüksek olmaması, silah taşımalarının yasaklanması, binecekleri atın eysiz olması, yüksek sesle ibadet etmeme, umumi yerlerde şarap içmeme, haç ve domuz göstermeme gibi yasaklar konması bu kısıtlamalara örnek verilebilir.⁴¹ Burada dikkat edilmesi gereken husus, bütün bu yasak ya da sınırlamaların İmparatorluk tarihi boyunca geçerli olmadığı, farklı dönemlerde farklı uygulamaların söz konusu olduğudur. Gayrimüslimler, Müslümanların ödediği zekât yerine can ve mal güvenliklerinin korunması karşılığında cizye adı verilen bir vergi verirlerdi. Aynı zamanda Müslümanlardan alınan öşür yerine, benzer nitelikli haraç adında bir arazi vergisi ve Müslümanlardan farklı olarak, ticaretten elde ettikleri gelirin yüzde beşini gelir vergisi olarak ödemekteydiler. Bu vergiler, gayrimüslimlerin aleyhine görünse de askerlik gibi

³⁷ Gülgün Erdoğan Tosun, **Demokratikleşme Perspektifinden Devlet-Sivil Toplum İlişkisi**, Alfa Yay., Bursa 2001, s.29.

³⁸ Okutan, **Tek Parti Döneminde Azınlık Politikaları**, s.37

³⁹ Somel, **Gayrimüslim Okulları Nasıl Azınlık Okulu Oldu**, s.12.

⁴⁰ Somel, **Gayrimüslim Okulları Nasıl Azınlık Okulu Oldu**, s. 13.

⁴¹ Fatih Çavuşoğlu, **“Lozan Antlaşması Sonrasında İzmir’de Musevi Azınlıkların Sosyal ve Ekonomik Durumlarındaki Değişim”**, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Dokuz Eylül Üniversitesi SBE., İzmir 2009, s.14.

tehlikeli ve memurluk gibi kazancı düşük mesleklerde olmamaları sebebiyle ticarete uzmanlaşıp yüksek gelirler elde etmişlerdir.⁴²

Osmanlı Devleti'nin siyasi ve ekonomik olarak güçlü olduğu dönemde iyi işleyen millet sistemi, devletin zayıflamasıyla birlikte çöküşü hızlandıran nedenlerin başında gelmektedir. Baskın Oran, millet sistemine eleştirel bir tavırla yaklaşmaktadır. Oran'a göre; imparatorluktaki dinler arasında gerçek bir eşitlikten bahsetmek mümkün değildir. Gayrimüslim ve Müslüman tebaanın, teorik ve pratik açıdan değerlendirildiğinde aynı haklara sahip olmadığını söylemektedir. Buna rağmen bu sistemin, Avrupa'dan iki yüz yıl önce uygulanmasını, Osmanlı'nın çağının Avrupa'sına kıyasla daha ileride olduğunu kabul etmektedir.⁴³

Nuri Adıyeke ise; Millet Sistemini çağına göre akılcı bulduğunu ifade etmiştir. Bireylerin yerine cemaatlerin ön planda tutulduğu dönemde bu tarz bir örgütlenme biçiminin, hem toplum hem de bireyler için önemine vurgu yapmıştır.⁴⁴

İlber Ortaylı da; bu sistemin günümüz insan hakları ve zamanın şartlarına göre değerlendirilmemesi gerektiğini vurgulamış, günümüz argümanlarıyla kıyaslama yapmanın hatalı bir yaklaşım olduğunu belirtmiştir.⁴⁵

Osmanlı Devleti, çağına göre en orijinal sistemi oluşturmuş, kılık kıyafet sınırlandırılmasından, vergi düzenine, azınlıkların devlet dairelerine alınıp alınmamalarına kadar pek çok eleştiriye maruz bırakılmasına rağmen İslâm dininden kaynaklanan adalet ve hoşgörünün etkisi ile dönemine göre azınlıklara oldukça geniş hak ve özgürlükler tanımıştır. Bu dönemlerde İspanya'da Musevilere karşı takınılan tavır ve aynı dinin farklı mezhep mensuplarına yapılan uygulamalar hatırlandığında Osmanlı Devletinin farklılıklara çok daha olumlu yaklaştığı görülecektir.⁴⁶

XVIII. yüzyılın başından itibaren Avrupa merkezli siyasi ve toplumsal gelişmeler Batı'nın hızlı bir şekilde ilerlemesine imkân sağlamıştır. Fransa'da

⁴² Eryılmaz, **Osmanlı Devleti'nde Gayri Müslim Tebaanın**, s. 28.

⁴³ Baskın Oran, **Küreselleşme ve Azınlıklar**, s.120.

⁴⁴ Nuri Adıyeke, "Islahat Fermanı Öncesinde Osmanlı İmparatorluğunda Millet Sistemi ve Gayrimüslimlerin Yaşantılarına Dair", **Osmanlı** c. 4, Yeni Türkiye Yay., Ankara 1999, s. 255

⁴⁵ İlber Ortaylı, **Osmanlı Barışı**, İstanbul, Ufuk Kitapları, İstanbul 2005, s. 21.

⁴⁶ Eryılmaz, **Osmanlı Devleti'nde Gayri Müslim Tebaanın**, s. 29-30.

meydana gelen gelişmeler, milliyetçilik akımı ve buna bağlı olarak hürriyet, adalet ve eşitlik gibi prensipleri ortaya çıkarmış, bu durum çok uluslu devletlerin bölünmelerine yol açmıştır. Osmanlı devlet adamları tarafından bu prensiplere uyum sağlanamadığı takdirde Batılı devletler ve Rusya tarafından himaye kozunun⁴⁷ kullanılacağı, azınlıkların ayaklanmaya teşvik edileceği ve bu durumun ise İmparatorluk için olumsuz sonuçlar doğuracağı şeklinde değerlendirilmiştir.⁴⁸

İlk olarak Osmanlı himayesi altında yaşayan Rumlar, ulusçuluk akımlarına kapılmış, XVIII. yüzyıldan itibaren Patrikhane, ayrılıkçı faaliyetlerin merkezi haline gelmiştir. Patrikhanenin desteği ve Rusya'nın Ortodoksları himayesiyle Mavri Mira, Etnik-i Eterya, Pontus Rum gibi ayrılıkçı örgütler kurulmuştur.⁴⁹ Mora ayaklanmasından sonra Rumlar, 1829 yılında Yunan Devleti'ni kurmuşlardır.⁵⁰ Ermeniler'in ilk bağımsızlık girişimleri, Batılı Devletlerin de kışkırtmalarıyla XIX. yüzyılda başlamıştır. Bu zamana kadar Osmanlı Devleti ve Müslüman halkla hiçbir sorun yaşamayan Ermeniler, Avrupa devletlerinin bağımsız bir Ermenistan Devleti vaatlerine kapılmış, Osmanlı Devleti'ni yıpratacak çok ciddi ayaklanmalar çıkarmışlardır.⁵¹

XVIII. yüzyılın sonlarına kadar millet sistemi içerisinde farklı unsurları idare eden Osmanlı Devleti, farklı unsurların uyum ve birliğini temin etmek ve tebaayı tek çatı altında tutabilmek için geniş muhtevalı bir "Osmanlı kimliği" oluşturma mücadelesi vermiştir. Bunun sonucunda çeşitli alanlarda çalışmalar yapılmış, II.

⁴⁷ Fransa, 1740'de kapitülasyon anlaşması ile Katolik Osmanlı tebaası üzerinde himaye hakkını elde etmiştir. Bunu örnek alan Rusya 1774 Küçük Kaynarca Antlaşması ile Ortodoks Osmanlı halkının himayesini üstlenmiştir. İlerleyen yıllarda Batılı ülkeler kendi aralarında Hristiyan mezheplerini taksim etmişler, yapılan paylaşımda Katolikler Fransa, İtalya ve Avusturya; Protestanlar İngiltere, ABD ve Almanya; Ortodokslar ise Rusya tarafından himaye edilmiştir. Bkz: Nermin Funda Karadağ, **"Tanzimat'tan Sonra Osmanlı Devleti'nde Azınlıkların Hukuki Statüsü"**, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Kırıkkale Üniversitesi SBE., Kırıkkale 2010, s. 43.

⁴⁸ Akyüz, **Türk Eğitim Tarihi**, s. 152.

⁴⁹ Mehmet Deri - Münir Atalar, "Yunanistan'ın Ülkemize Yönelik Emelleri: Pontusçuluk ve Patriklik Siyaseti", **Prof. Dr. Abdulhalûk Mehmet Çay 35. Yıl Armağan Kitabı**, İKSAD Yayınları, Ankara 2020, s. 432 vd.

⁵⁰ Vahapoğlu, **Osmanlı'dan Günümüze Azınlık ve Yabancı Okulları**, s. 21.

⁵¹ Remzi Kılıç, "Osmanlı Türkiye'si'nde Azınlık Okulları", **Türk Kültürü Dergisi**, sayı: 43, 1999, s.152; Deri, **Türkiye'de Azınlıklar ve Azınlık Okulları**, s. 140.

Mahmut döneminde de köklü modernleşme ve yenileşme hareketlerini başlatmışlardır.⁵²

Osmanlı Devleti'nde kültürel farklılıklara karşı tutumdaki en önemli değişim Tanzimat Fermanı ile birlikte yaşanmıştır. Tanzimat Fermanı, 3 Kasım 1839 yılında Padişah ve nazırların yanında Rum, Ermeni Patrikleri ve Musevi Hahambaşısı'nın da hazır bulunduğu topluluk önünde okunmuş; gayrimüslimlerin Müslümanlarla haklar bakımından eşit olacağı ilkesini getirmiştir. Tanzimat Fermanı'nın ilânı ile din kıstasına dayanan millet sistemi kaldırılmış, yerine "Osmanlı vatandaşı" sistemi uygulamaya konulmuştur.⁵³ Fermanla birlikte, toplumun din farklılıklarına dayalı sınıflandırmaları son bulmuş, Osmanlı coğrafyasında yaşayan tüm unsurlar, eşit hak ve sorumluluklara sahip olmuştur.

Bu dönem, Fransız İhtilali sonrası yayılan akımlarla değişen dünya düzeninin oluşturduğu sarsıntıları önlemek amacıyla, Osmanlı Devletinin geleneksel yönetim sistemini Batı sistemiyle uzlaştırma süreci yaşadığı bir dönemdir. Bu fermanla birlikte Osmanlı Devleti, çağdaşı imparatorluklardan farklı olarak hâkim milletten, yani imparatorluğun asli unsurundan vazgeçmiş oluyordu. Bu süreçte imparatorluk içindeki ulusların birliği düşüncesi ön plana çıkmaktaydı.⁵⁴ Aynı şekilde hem milliyetçilik akımının hem de Batılı Devletlerin dinî, ekonomik ve siyasî himayelerinin etkisiyle kopma noktasına gelen toplumsal bağların daha güçlü bir şekilde tesis edilmesi hedeflenmiştir. Bunun için de Osmanlılık düşüncesi etrafında siyasi entegrasyon politikası izlemiştir.

Tanzimat Fermanı'nda tebaanın eşitliğinin kabul edilmesiyle birlikte Müslüman gayrimüslim eşitliği de benimsenmiş oluyordu.⁵⁵ İlber Ortaylı, mutaassıp Müslümanların yanı sıra Rum Ortodoks kilisesinin de her dinden tebaanın eşitliğini uygun görmediğini vurgulamaktadır. Bunun nedeni de Museviliğin ve Ortodoksluk

⁵² Cevdet Küçük, "Osmanlı Devleti'nde Millet Sistemi", **Osmanlı**, c. 4, Yeni Türkiye Yay., Ankara 1999, s.208.

⁵³ Bozkurt, "Türk Hukuk Tarihinde Azınlıklar", s. 50-51.

⁵⁴ Eryılmaz, **Osmanlı Devleti'nde Millet Sistemi**, s.39.

⁵⁵ Bülent Tanör, **Osmanlı-Türk Anayasal Gelişmeleri (1789-1980)**, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul 2012, s 88.

dışındaki mezheplerin gelişmesi ihtimalidir.⁵⁶ Rumların bu tavrında, Fatih'ten bu yana sahip oldukları ayrıcalıklı konumlarını kaybetme endişeleri önemli bir rol oynamıştır. Fermanla birlikte, dinî topluluklara kendilerini idare etmeleri ve cemaat meclislerini kurarak ibadethane ve okul açabilme gibi haklar tanınmıştır. Gayrimüslimlerin eyalet meclislerine, Ahkâm-i Adliye'ye, okullara, hatta askerî görevlere girebilmeleri, mahkemede şahitliklerinin eşit sayılması gibi çok kültürlülükle bağdaştırabilecek birtakım haklar, fermanla kanun güvencesine alınıyordu.⁵⁷

1846'da Sultan I. Abdülmecid, "Aynı idarede, aynı ülkede yaşadığımız halde ayırım yapmak yanlıştır" diyerek ilk kez bir İslâm ülkesinde din işleri ile siyasî hakların birbirinden ayrılması gereğine işaret etmiştir.⁵⁸ I. Abdülmecid'in bu vurgusu, 1856 yılında ilan edilen Islahat Fermanı ile kanunlaşmış oldu. Azınlıklarla ilgili olarak çıkartılmış olan Islahat Fermanı ile Müslim ve gayrimüslim tebaa arasında fark olmadığı vurgulanmış ve eski ayrıcalıklar da teyit edilmiştir. Fermanla, milletbaşlarının yetkilerinin sadece dinî olduğu belirtilmiş, dünyevî yetkileri ellerinden alınmıştır. Cemaat yönetimleri de din adamlarının yanında sivil kişilerden oluşan meclislere bırakılmıştır. Bu femandaki asıl amaçlardan biri, azınlıkları Müslümanlarla hak ve görevlerde eşit kılmaktır. Askerlik görevinin azınlıklar için de eşitlik gereği mecburi kılınması milletbaşlarını rahatsız etmiş, eski ayrıcalıklarının ellerinden alınmasına da tepki göstermişlerdir.⁵⁹

1.3. Azınlıkların Hukukî Statüleri

Ortak milliyet duygusu etrafında birleşmiş bir imparatorluk oluşturma amacıyla yazılan ve Tanzimat Fermanı'na (1839) göre bir hayli uzun olan Islahat Fermanı'nın (1856) üçte ikisi gayrimüslimlerle ilgili hükümler içermektedir. Tanzimat ve Islahat Fermanı ile gelen yeni yönetim anlayışı sebebiyle 1861'de Rum Patrikliği

⁵⁶ İlber Ortaylı, *Son İmparatorluk Osmanlı*, Timaş Yayınları, İstanbul 2006, s. 77. Ayrıca bkz: Elçin Macar, *Cumhuriyet Dönemi İstanbul Rum Patrikhanesi*, İletişim Yayınları, İstanbul 2003, s. 157

⁵⁷ Tanör, *Osmanlı-Türk Anayasal Gelişmeleri (1789-1980)*, s. 94.

⁵⁸ Okutan, *Tek Parti Döneminde Azınlık Politikaları*, s.61.

⁵⁹ Bozkurt, *"Türk Hukuk Tarihinde Azınlıklar"*, s. 53.

Nizamnamesi, 1863'te Ermeni Patrikliği Nizamnamesi, 1865'te Yahudi Milleti Nizamnamesi, 1878'de de Protestan Cemaati Nizamnamesi uygulamaya girmiştir.⁶⁰

Mora İsyanı sonrası Rumlar, devlet nezdinde gözden düşmüş, buna karşılık Ermeni memurların nüfuzu ise artmıştır. Devlet, Rum Patrikhanesi'ne millet işlerini idare edecek bir meclis kurma izni verirken, aynı durumun Ermeniler için de geçerli olacağını bildirmiş ve bu çerçevede 29 Mart 1863'te Ermeni Patrikliği Nizamnamesi yayımlanmıştır.⁶¹ Tanzimat'tan sonra Musevilerin statülerinde de önemli gelişmeler olmuş, hak ve hürriyetleri giderek genişlemiştir. Kamu hizmetlerinde görev alanlarının sayıları artmış, temsilcileri de yerel meclislerde yer almaya başlamıştı. 22 Mart 1865 yılında da Musevi Millet Nizamnamesi kabul edilerek yürürlüğe girmiştir.⁶² Bu nizamnamelerle cemaat yönetimlerine laik sivil unsurların katılımı sağlanmış, patrik ve hahambaşının şahsında olan yetkilerin bir kısmı ise cismani meclislere devredilmiştir.⁶³

Millet nizamnameleri ile cemaatlerin devlete bağlılığı artırılmak istenmiş fakat bu düzenlemeler Hristiyan tebaa tarafından bir asimilasyon tuzağı olarak görülmüştür.⁶⁴ Gayrimüslimlerin azınlık statüsünden vatandaşlık statüsüne doğru geçişlerinde önemli kanunlardan biri de 1869 yılında çıkarılan Tabiiyet-i Osmaniye Kanunnamesi'dir.⁶⁵ Kanunnamede; Osmanlı Devleti sınırları içinde yaşayan herkesin Osmanlı vatandaşı olduğu, başka bir devletin vatandaşlığına geçmenin ise devletin iznine bağlı olduğu maddesi yer almıştır. Osmanlı kimliği, Kanuni Esasi'nin 8. maddesinde yer almış ve bu durum "Osmanlı tabiiyetinde bulunan herkes, hangi din ve mezhepten olursa olsun istisnasız Osmanlı tâbir olunur" şeklinde belirtilmiştir.⁶⁶ Azınlıkların, Mart 1877'de açılan mecliste yüzde 41 gibi oldukça yüksek bir temsil

⁶⁰ Büyükkarcı, **Türkiye'de Rum Okulları**, s.53; Eryılmaz, **Osmanlı Devleti'nde Gayrimüslim Tabaanın Yönetimi**, s.119.

⁶¹ Büyükkarcı, **İstanbul Ermeni Okulları**, s.17.

⁶² Deri, **Azınlık Okulları**, s. 142.

⁶³ Murat Bebiroğlu, **Osmanlı Devleti'nde Gayrimüslim Nizamnameleri**, Akademi Matbaası, İstanbul 2008, s.115

⁶⁴ Bayram Kodaman, **Sultan II. Abdülhamid'in Doğu Anadolu Politikası**, Orkun Yayınları, İstanbul 1983, s.176.

⁶⁵ İbrahim Serbestoğlu, "Zorunlu Bir Modernleşme Örneği Olarak Osmanlı Tabiiyet Kanunu", **OTAM Dergisi**, sayı: 29, 2011, s. 193 vd.

⁶⁶ Bozkurt, **"Türk Hukuk Tarihinde Azınlıklar"**, s. 52.

oraniyla yer aldığı görülmüştür ki, bu dönemde hiçbir ülkede hâkim devletin, kendi dışındaki topluluklara bu kadar yüksek bir temsil hakkı verilmemiştir.⁶⁷ Meclisin kısa bir süre sonra kapatılması ve takip edilen Osmanlıcılık politikasının terk edilmesiyle de amaçlanan birliktelik sağlanamamıştır.

1.4. Osmanlı Devletinde Azınlık Okulları

Osmanlı Devleti, farklı ırktan ve inançtan oluşan unsurları asırlar boyunca bir arada yaşatmış bir imparatorluktu. Farklı din ve millete mensup insanlara tanınan din ve vicdan özgürlüğü, eğitim-öğretim alanında da uygulanmıştır. Bu durum, çok uluslu ve çok dinli devlet özelliğine sahip imparatorlukta eğitim-öğretim kurumlarının işleyişini de farklılaştırmıştır. Azınlıklara ait okullar, İstanbul'un fethi sonrasında açılmaya başlanmış, Tanzimat Fermanıyla gayrimüslimlere verilen geniş hakların da etkisiyle bu okulların sayıları hızla artmıştır.⁶⁸

Tanzimat öncesi dönemde sadece azınlıklar için değil, aynı zamanda Müslümanlar için de geçerli olan genel eğitim sisteminin sahip olduğu birtakım özellikler bulunmaktaydı. Bunlardan ilki, eğitim faaliyetlerinin dinî nitelikli oluşu, ikincisi ise örgün eğitime toplumun ancak belirli bir kesiminin ulaşabilmesiydi.⁶⁹ Azınlık eğitim faaliyetleri devlet tarafından değil vakıflar aracılığı ile gerçekleştirilmekteydi. Cemaat okulları, kilise ve havraların yanında inşa edilerek, buralarda daha çok dinî eğitim verilmekteydi.⁷⁰

Bu okullardaki eğitimin amacı, çocuklara Musevi, Ortodoks ve Ermeni inançlarının ilke ve akidelerini öğretmektir. Okulda verilen eğitimin amacı, çocuğu iyi bir dindar kimliğiyle ahirete hazırlamak olduğu için gündelik yaşamda fayda sağlayacak matematik, fen bilimleri, coğrafya, tarih gibi dünyevî bilgiler üzerinde çok fazla durulmuyordu.⁷¹ Temel eğitim cemaatin mensubu olduğu, Kutsal Kitab'ı ile

⁶⁷ İlber Ortaylı, **Türkiye'nin Yakın Tarihi**, Timaş Yayınları, İstanbul 2012, s. 17.

⁶⁸ Mehmet Özgedik, **Türk Eğitim Tarihi**, Ülke Eğitim Yayınları, İstanbul, 2014, s. 130 vd.

⁶⁹ Zengin, **Tanzimat ve Sonrası Dönemde Osmanlı Toplumunda Gayrimüslimler ve Din Eğitimi**, s.146.

⁷⁰ Yavuz Ercan, **Osmanlı Yönetiminde Gayrimüslimler: Kuruluştan Tanzimat'a Kadar Sosyal, Ekonomik ve Hukuki Durumlar**, Turhan Kitabevi Yayınları, Ankara 2001, s.43.

⁷¹ Selçuk Akşin Somel, "Osmanlı Ermeniler'inde Kültür Modernleşmesi, Cemaat Okulları ve Abdülhamid Rejimi", **Tarih ve Toplum: Yeni Yaklaşımlar**, sayı: 5, 2007, s. 74.

yapılmaktaydı. Kutsal Kitap'lar, dinin veya mezhebin klasik dilinde, yani Rumların İncil'i Bizans Yunancasıyla, Ermeniler'in eğitimde kullandığı İncil V. yüzyıla ait Ermeniceyle, Musevilerin Tevrat'ı ise sadece ibadet dili durumunda olan İbraniceyle yazılmıştı. Bu dillerin hiçbirisi imparatorlukta yaşayan milletler tarafından gündelik yaşamda kullanılmamaktaydı. Bu dönemde yazılı düzeyde ana dilde eğitim söz konusu değildi.⁷²

Cemaat okullarında ilk eğitimini tamamlayanlar, özel yetenek sergileyip aileleri tarafından yönlendirilmedikçe tarım, zanaat veya ticaret hayatına girerdi. Mesleki eğitimler ise uygulamalı biçimde, usta-çırak ilişkisi çerçevesinde uygulanırdı. Daha üst düzey bir eğitim alınmak istenirse öğrenci, ruhban okuluna devam ederdi. Aile, maddi kaynaklara ve sosyal bağlantılara sahipse çocuklarına özel hocalardan ders aldırabildiği gibi eğitim için Avrupa'ya da gönderebilirdi.⁷³

Tanzimat öncesi dönemde gayrimüslimlerin eğitim çalışmalarıyla ilgili elimizdeki mevcut bilgiler; azınlıkların eğitim hakkına sahip olduğu, kilise veya havralar tarafından finanse edilen azınlık okullarında din eğitiminin planlanması ve uygulanmasının, devletin vermiş olduğu hak ve imkânlar çerçevesinde, ilgili cemaatin inisiyatifinde gerçekleştirilmiş olduğu yönündedir.⁷⁴ Cemaatler arasında hiyerarşik düzen ve kurumsal yapı bakımından en güçlü kilise, Rum milletine aitti. Rumların, Patrikhane gözetiminde faaliyet gösteren okullarında Yunanca, felsefe, teoloji ve matematik dersleri okutulmuş; mezunlar, din görevliliğinin yanı sıra bazı devlet hizmetlerinde görevlendirilmiştir.⁷⁵

İmparatorluktaki bütün Ortodoks kiliseleri tek bir merkezden yönetilmiştir. Ermeniler'in ise farklı katolikosluk ve patrikhane otoritelerine tâbi oldukları görülmektedir. Ermeni okullarının sayı ve nitelik olarak artışı XIX. yüzyılda yaşansa da bu tarihten önce de birçok Ermeni okulu faaliyet göstermekteydi. Din adamları

⁷²Selçuk Akşin Somel, **Osmanlı'da Eğitimin Modernleşmesi 1839-1908**, İletişim Yayınları, İstanbul 2010, s.57.

⁷³ Somel, **Gayrimüslim Okulları Nasıl Azınlık Okulu Oldu?**, s. 12.

⁷⁴ Levon Panos Dabağyan, **Türkiye Ermenileri Tarihi**, IQ Kültür Sanat Yay, İstanbul 2003, s. 297.

⁷⁵ Ergin, **Türkiye Maarif Tarihi**, c. 1-2, s. 744-748.

tarafından organize edilen ve kiliseler etrafında kurulan bu okullarda Ermenice ilahiyat, yazı ve hesap öğretilmekteydi.⁷⁶

Osmanlı Musevi cemaatinin tamamı, İstanbul Hahambaşılığına bağlı olmayıp yerel cemaatler halinde parçalanmış durumdaydı. İspanya'dan Osmanlı'ya gelen Museviler, İbranice ve dini bilgilerin yanında okullarında matematik, geometri, tarih, coğrafya gibi dersler de okutmuşlardır.⁷⁷

Osmanlı toplumu içinde ticaretle uğraşan gayrimüslimler, özellikle de Rum ve Ermeni cemaati, Avrupa'yla yapılan ticarete söz sahibi olmaya başlamışlardır. Bu ticaret zamanla Avrupa'daki düşünsel akımların imparatorluk topraklarına taşınmasına yol açmıştır. XVII. yüzyıl ortalarından başlayarak Rum ailelerin ileri gelenleri, çocuklarını Fransa ve İtalya üniversitelerine göndermeye başlamış, Ermeniler ise XVIII. yüzyılın başlarında Avrupa'ya çocuklarını göndermiştir.⁷⁸ Bu süreç, cemaat eğitimlerini XVIII. ve XIX. yüzyıl boyunca dönüştürmeye başlamıştır. Bu süreci başlatan etmenlerden ilki, Avrupa aydınlanmacı düşüncesidir. Bu düşünce, mutlakıyetçi monarşilere ve kilise egemenliğine karşı birey olarak insanın eleştirel aklını kullanmak suretiyle kendi geleceğini tayin edebilme yeteneğini vurgulamaktaydı.⁷⁹ İkinci etmen ise, Avrupa reformasyonudur. Ruhban sınıfının hâkimiyetini kırarak saf imana vurgu yapan inancın etkisiyle Amerika'lı misyonerler tarafından kurulan okullar, Anadolu Ermeniler'ini de etkilemiş, Ermeni eğitiminin dönüşümünde önemli bir rol oynamıştır.⁸⁰ Üçüncü etmen ise, Osmanlı Devleti'nin yayımladığı Islahat Fermanı'nda ruhban egemenliğini kaldırarak dünyevî kesimlerin de cemaat yönetiminde söz sahibi olmasını amaçlayan laikleştirici reformlardır. Bu sayede cemaatlerin eğitim ağırları geleneksellikten çıkmıştır. Bu etmenlerle ruhban sınıfının eğitim hayatı üzerindeki etkisi önemli oranda zayıflamıştır. Patrikhanelere bağlı ruhban sınıfları, Osmanlı Devleti'ne bağlı zümreler olduğundan eğitimde ruhban sınıfının zayıflaması, otoriteye saygıyı telkin eden geleneksel eğitim anlayışının

⁷⁶ Ayşe Aksu, "Türk Eğitim Tarihinde Azınlık ve Yabancı Okulları", **Kronolojik ve Tematik Türk Eğitim Tarihi**, (ed. Mustafa Gündüz), İdeal Kültür Yayıncılık, İstanbul 2018, s. 200-203.

⁷⁷ Deri, **Azınlık Okulları**, s. 88.

⁷⁸ Somel, **Osmanlı Ermeniler'inde Kültür Modernleşmesi**, s.78.

⁷⁹ Somel, **Osmanlı'da Eğitimin Modernleşmesi**, s. 64.

⁸⁰ Dabağyan, **Türkiye Ermenileri Tarihi**, s. 294.

etkisini kaybetmeye başlaması anlamına gelmiştir. Bu dönemde bağımsız ve sivil eğitim girişimleri ortaya çıkmış, öğretim yapısı ve dili de değişime uğramıştır.⁸¹

Osmanlı Devleti, gayrimüslim cemaatleri devletin bir parçası olarak görmüş, Tanzimat döneminden sonra da Osmanlıcılık politikasıyla ortak ve eşit vatandaşlık paydasında bir siyaset izlemeye çalışmış, bu politikaya uygun olarak gayrimüslim okul ağlarını hukuki çerçeveye oturtmaya çalışmıştır.

Azınlık eğitiminde modernleşme ve dönüşüm süreçlerine bakıldığında gayrimüslim cemaatler içinde hiyerarşik yapı ve kurumsal düzen açısından en güçlü kilise, ekümenik iddiasında olan Rum milletine ait olandır. Rum milleti papaz, piskopos ve başpiskoposlar vasıtasıyla, Osmanlı Devletinde kapsamlı bir yapı oluşturup eğitim sistemini tek elden yönetebilmektedirken, Ermeni cemaatinin ise Eçmiyazin Katolikosluğu ve İstanbul patrikhanesi gibi farklı otoritelere tâbi oldukları görülmektedir. Rumların din ve eğitim kurumlarının İstanbul'un fethi öncesinde de Bizans tarafından koruyucu bir siyasi şemsiyeye sahip olmaları ve fetihten sonra da Patrikhanenin eğitim müfredatlarına dokunulmaması sebebiyle Rumlar geleneksel eğitimlerine devam edebilmişlerdir. Buna karşılık XII. yüzyıldan itibaren Anadolu'da Türklerin güç kazanması, 1375'te Kilikya Krallığı'nın Memlûkler tarafından ortadan kaldırılması Ermeni kültür hayatına hamilik yapabilecek siyasal çerçeve eksikliğini ortaya koymuştur.⁸²

Bu durum ilerleyen yıllarda Ermeni cemaatinin Eçmiyazin, Akdamar ve Sis katolikoslukları ve bunun yanında Kudüs ve İstanbul patrikhanelerine bölünmesiyle sonuçlanmıştır. Beş Ermeni din merkezinin, tüm Ermeni cemaat üzerinde hak iddia etmesi var olan dağınıklığı pekiştirmiştir. Rum kiliselerinin aksine Ermeni kiliselerinin daha seyrek olması cemaat bağlamında güçlü kilise okul ağlarının oluşmasını engellemiştir. Ermeniler'in, XVIII. yüzyıl öncesinde geniş kapsamlı kurumsal bir eğitim düzenine sahip olmadıkları görülmektedir.⁸³

⁸¹ Somel, **Osmanlı Ermeniler'inde Kültür Modernleşmesi**, s.79; Dabağyan, **Türkiye Ermenileri Tarihi**, s. 296.

⁸² İlhan Tekeli - Selim İlkin, **Osmanlı İmparatorluğu'nda Eğitim ve Bilgi Üretim Sisteminin Oluşumu ve Dönüşümü**, TTK. Yayınları, Ankara 1993, s. 27.

⁸³ Somel, **Gayri Müslim Okulları**, s. 13.

Tanzimat döneminde eğitim sistemi, din merkezli olmaktan çıkarılarak doğrudan devletin sorumluluğu altına alınmıştır. Bu anlayış çerçevesinde, din öğretimi de yeni bir yapıya kavuşturulmuş, açılan yeni okullarda sadece İslâm dini değil, tebaanın mensubu olduğu din ve mezheplerin de öğretimi gerçekleştirilmiştir. Tanzimat sonrası dönemde siyasi politikalara bağlı olarak resmi okullarda, dönemlere göre farklılıklar arz etse de eğitimin önemi ve halka ulaştırılmasının gerekliliği vurgulanmış, bu doğrultuda çalışmalar başlatılmıştır.⁸⁴

Sultan I. Abdülmecid'in yayımladığı Tanzimat ve Islahat Fermanı'yla tüm tebaanın vatandaşlık bağı ile birbirine bağlı olduklarının altı çizilerek tebaanın tümünün eşit olduğunu vurgulanmıştır. Müslüman ve gayrimüslim ayrımının hukuken ortadan kalkması, genel eğitim düzeninin artık eskisi gibi cemaat düzeninde kalmayacağı anlamına da gelmekteydi. Islahat Fermanı'nda ayrıma tâbi tutmaksızın Osmanlı Devleti'nin açmış olduğu tüm okullara gayrimüslimlerin de girebileceği belirtilmekteydi. Fermanda; gayrimüslimlere ait kilise, hastane gibi kurumların yanı sıra okulların da onarım ve yeniden inşaları, hükûmetten izin alınmak şartıyla, dinî cemaat reisleri tarafından verilecek ruhsata bağlanmıştır.⁸⁵

Fermanda aynı zamanda, gayrimüslim cemaatlerin meslek öğrenimi için okul açmada serbest olacakları belirtilerek, bu okullardaki müfredatın ve öğretmenlerinin atanmasının müslim ve gayrimüslim üyelerden oluşacak bir Meclis-i Muhtelit-i Maârif⁸⁶ tarafından gözetilip denetleneceği belirtilmiştir. Meclis-i Muhtelit-i Maârif'in, gayrimüslim okullarının devlet eğitim düzenini bütünleştirme sürecini ve

⁸⁴ Zengin, "Tanzimat ve Sonrası Dönemde Osmanlı Toplumunda Gayrimüslimler ve Din Eğitimi", s. 149.

⁸⁵ S. Tunay Kamer, "Türk Eğitim Sisteminde Karma Eğitim Yapan Azınlık Okulları Üzerine Tarihi Araştırma", **I. Uluslararası İktisat, İşletme ve Sosyal Bilimler Kongresi (18-20 Ekim 2019)**, Karabük Üniversitesi Yayınları Karabük 2019, s. 37.

⁸⁶ Eğitimin din ve mezhep farkı gözetmeksizin bütün halkın yararlanacağı bir konuma getirmek üzere yapılacak düzenlemeleri görüşmek amacıyla Müslüman ve gayrimüslim bütün tebaa temsilcilerinin katılacağı bir Meclis. (19 Haziran 1856). Bu meclis başlangıçta Müslüman, Rum, Ermeni, Katolik, Protestan ve Musevi temsilcilerinden olmak üzere toplam altı üyeden oluşurken daha sonra bu sayı artmıştır. Ali Akyıldız, "Maârif-i Umûmiyye Nezâreti", **DİA.**, c. 27, TDV Yayınları, İstanbul 2003, s.273.

bir denetleme organı olarak gayrimüslim mekteplerinin denetim altında tutulmasını amaçlayan bir merkezi idarî birim niteliği taşıdığını da düşünmek mümkündür.⁸⁷

1897 yılında Osmanlı İmparatorluğu sınırları içinde azınlıklara ait 6 bin 739 okul vardı. Bu okulların 5 bin 982'si iptidaiye, 687'si rüştiye, 70'i idadiye derecesindeydi. Söz konusu okulların 4bin 450'si Rumlara, 922'si Ermenilere, 697'si Bulgarlara, 331'i Musevilere, 85'i Sırlara, 63'ü Uahlara, 60'ı Süryanilere, 50'si Katoliklere, 47'si Keldanilere, 28'i Marunîlere, 5'i Yakubilere ve 1'i Samirilere aitti.⁸⁸

1914'te Ermeni, Rum Musevilere ait ise 2 bin 596 okul varken azınlık okullarının sayısı Osmanlı Devletinin son dönemlerinde 667'ye kadar düşmüştür.⁸⁹ Bu sayıdaki azalmanın nedeni, Osmanlı Devletinin toprak kaybı yüzünden çok sayıda gayrimüslim nüfusun siyasi sınırların dışında kalması ve bu durumun okulların sayısına da yansımıştır.⁹⁰

1.4.1. Ermeni Okulları

Ermeniler'in tarih sahnesine çıkışı ile ilgili üç görüş vardır; ilki Frigler ile birlikte Trakya'dan gelmiş olmaları; ikincisi, Hititlerin soyundan gelmiş olmaları, üçüncüsü ve kabul edilen görüşe göre kuzeyden gelen Armenler ile güneyden Van'a gelen Hayklar ile birleşmiş olmalarıdır. Ermeniler MÖ. 331 yılında Makedonyalı Büyük İskender'in egemenliği altına girmişlerdir. Ermenistan 390 yılında Roma ve Sasaniler arasında ikiye bölünmüştür. 570-590 yıllarında İran Ermenistan'ı, Bizans'ın egemenliği altına girmiştir. 970 yıllarında Araplar bu bölgeye egemen olmuşlardır. 1071 yılında ise tüm Ermenistan, Selçukluların egemenliği altına girmiştir. Daha sonra Akkoyunlular ve Safevilerin hâkimiyetinde kalan Ermenistan, 1555 yılında tamamen

⁸⁷ Somel, **Osmanlı'da Eğitimin Modernleşmesi**, s. 71.

⁸⁸ Necdet Sevinç, **Osmanlıdan Günümüze Misyoner Faaliyetleri- okullar, kiliseler, yardım kurumları**, Milenyum Yay. İstanbul 2002, s.361

⁸⁹ Akyüz, **Türk Eğitim Tarihi**, s. 277.

⁹⁰ M. Zeki Yıldırım vdğr., **Yabancı Okullar, Azınlık Okulları ve Uluslararası Okullar Denetim Rehberi**, Milli Eğitim Teftiş Kurulu Başkanlığı Yayınları, Ankara 2010, s. 38.

Osmanlı hâkimiyetine girmiş, huzur ve barış içerisinde yaşamışlar, uzun yıllar boyunca zanaat ve ticaretle uğraşmışlardır.⁹¹

Ermeni eğitim tarihi incelendiğinde XVIII. yüzyıla kadar okul niteliğinde düzenli bir müfredatı olan müesseselere rastlanılmamıştır. Literatür taramalarında ilk dönemlerde Ermeniler'in eğitim müesseselerinin sevk ve idarelerine karışılmadığı din eğitiminin kilisenin yanında bir sınıfta rahip ve papazlar tarafından yapıldığı görülmektedir. Söz konusu eğitim, genelde dinî olup öğrencilere teoloji, felsefe ve mantık gibi dersler okutulmaktaydı. Dönemin müfredatı hakkında bilgiler en kapsamlı eserlerde dahi kısmi olarak verilmiş, din eğitimi kısa ve genel ifadelerle anlatılmıştır. Anadolu Ermeniler'inin dini eğitimi, Bitlis yakınındaki Amrdolu manastırında ve gezgin papazlar olarak isimlendirilen vardapetler aracılığıyla gerçekleşmekteydi.⁹²

Amrdolu manastırında din eğitiminin yanında dil bilgisi, belagat, mantık dersleri de verilmekteydi. Bu manastırda yetişen Ohannes Golod, 1715'te İstanbul Ermeni Patriği olarak atanmıştır. İstanbul'da Ermeni Patrikhanesi ve çevresi, Ermeniler'in ilk kültür merkezlerindendir. Patrikhane bünyesinde açılan okul ve kurulan küçük kütüphane Ermeniler'in kültür faaliyetlerini etkilemiştir.⁹³ Osman Nuri Ergin'e göre bireysel çabalarla 1706 tarihinde Surp Haç kilisesi civarında bir papaz, kendi evini okula çevirerek ders vermeye başlamış, 1707 tarihinde de Eçmiyazin'den gramer kitabıyla gelen bir rahip, çocuklara ders vermiştir. Bu tarihten önce Kigemes Kalanos isimli Katolik bir rahibin İstanbul'daki Ermeni çocuklara ders vermek suretiyle Katolik propagandası yapması üzerine 1719 yılında İstanbul'da Mangantz Varjadun adıyla bilinen Çocuk Terbiye Evi açılmıştır.⁹⁴

İstanbul Ermeni Patrikhanesi tarafından 1838 yılında Üsküdar'da Surp Karabet Kilisesi civarında bir din okulu (Cemaran Mektebi) daha açılmıştır. Okulda eğitim ücretsiz ve yatılıydı. Amrdolu manastırında verilen eğitimin benimsendiği mektebin

⁹¹ Erdal İltir, "Ermenistan Adı, Ermeniler'in Menşei ve Türk- Ermeni İlişkileri Konusunda Tespitler", **Dünden Bugüne Türk Ermeni İlişkileri**, Nobel Yayınları, Ankara 2003, s. 17.

⁹² Abdurrahman Küçük, **Ermeni Kilisesi ve Türkler**, s. 173-175.

⁹³ Macit Kenanoğlu, "Osmanlı İmparatorluğu'nda Gayrimüslimlerin Eğitimi Üzerine", **Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi**, c. 6, sayı: 12, 2008, s. 185. Ayrıca bakınız; Osman Nuri Ergin de Kumkapı'daki Kilisesinin Ermeniler'inin ilk kültür kaynağını oluşturduğunu söylemektedir Bkz: Ergin, **Türkiye Maarif Tarihi**, c. 1-2, s.749.

⁹⁴ Ergin, **Türkiye Maarif Tarihi**, c. 1-2, s. 750.

temel amacı, Ermeniler arasında dini ve eğitim faaliyetlerini artırmış olan Katolik mezhebine karşı Apostolik bir direniş oluşturabilmektir. Okulda; Ermenice gramer, Türkçe gramer, Fransızca gramer, tarih, coğrafya, hesap, cebir, hendese, resim, güzel yazı, mantık, ticaret defteri hesabı tutma gibi dersler okutuluyordu.⁹⁵

Ayrıca okulda, Amrdu manastırındaki derslere ek olarak Yunanca ve Latince yazılmış dini metinlerin çevirileri de yapılmıştır.⁹⁶ Üsküdar'daki okul, 1741'de Patrik Agop Nalyan tarafından Kumkapı'ya taşınmış, Patrikhane'de var olan okulla birleştirilerek resmi din akademisi kurulmuştur.⁹⁷ 1745 yılında Kumkapı'da Osmanlı topraklarında ilk Ermeni kız okulu açılmıştır. 1752'de Erivanlı Simon tarafından Balat'ta bir ortaokul açılmıştır.⁹⁸

Bu dönemi anlatan Ermeni kaynaklarında İstanbul'da Ermeniler'in yoğun yaşadığı her semtte özel okul ve dershanelerin açıldığı söylene de mukayese imkânı olmadığı için ihtiyatla değerlendirmek gerekmektedir. 1790'a kadar yaşanan durgunluktan sonra amira olarak isimlendirilen kişilerin eğitime katkıları ve Patrikhanenin İstanbul dışında da okul açmaya başlamasıyla Ermeni eğitim faaliyetlerinde bir canlanma başlamıştır.⁹⁹ 1790 yılında Şınorhk Mıgırdiç Amira Miricanyan, hükûmetten resmi izin alarak ilk resmi Ermeni azınlık okulunu Kumkapı'nın Fıçııcı sokağında açmıştır.¹⁰⁰ Langa'daki Surp Lusavoriç ve Balat'taki Surp Hreştagabed okulları da aynı şahıslar tarafından açılmıştır. Bundan sonra Üsküdar, Ortaköy, Kuruçeşme, Samatya gibi Ermeni cemaatinin yoğun olduğu semtlerde ücretsiz okullar açılarak kısa sürede İstanbul'daki Ermeni okullarının sayısı artmıştır.¹⁰¹

⁹⁵ Ergin, **Türkiye Maarif Tarihi**, c. 1-2, s. 752.

⁹⁶ Somel, **Gayri Müslim Okulları**, s. 53.

⁹⁷ Remzi Kılıç, **Osmanlı Türkiye'sinde Azınlık Okulları**, s. 155.

⁹⁸ Vağarşag Seropyan, "Ermeni Okulları", **Dünden Bugüne İstanbul Ansiklopedisi**, c. 3, s. 187; Ergin, **Türkiye Maarif Tarihi**, c. 1-2, s. 751.

⁹⁹ Hagop L. Barsoumian, **İstanbul'un Ermeni Amiralar Sınıfı**, (çev. Solina Silahlı), Aras Yayıncılık, İstanbul 2013, s.129.

¹⁰⁰ Ergin, **Türkiye Maarif Tarihi**, c. 1-2, s. 750.

¹⁰¹ Feyyat Gökçe - Nilüfer Oğuz, "Azınlık ve Yabancı Okulların Osmanlı-Türk Eğitim Sistemine Olan Etkileri", **International Congress on Intercultural Dialogue and Education 8-11 October 2009**, (ed. Prof. Dr. Abdülkadir Çüçen), Uludağ Üniversitesi Yayınları, Bursa 2009, s.76. Kılıç, **"Osmanlı Türkiye'sinde Azınlık Okulları"**, s. 154.

Ermeni eğitim tarihinde amira ve Patrikhane ilişkisi önemli bir yer tutmaktadır. Büyük tüccar ve sarrafların oluşturduğu amira zümresi,¹⁰² vergi toplama sürecinde büyük mali nüfuz sahibi olmuş, geleneksel Ermeni cemaati içinde oligarşik bir güç elde etmişlerdir. Dış ilişkilerini de geliştiren amiralar, Avrupa'nın çeşitli enstitü ve okullarına öğrenci göndermişlerdir. XVIII. yüzyıl sonlarından itibaren Ermeni cemaatinin en varlıklı kesimi haline gelerek Osmanlı ekonomisinde de söz sahibi olan amira oligarşisi, Apostolik Kiliseyi himayeleri altına almışlardır. Amira ve Patrikhane, kilisenin cemaat üzerindeki otoritesini güçlendirmek, mezhep akidelerinin pekiştirilmesi, misyoner faaliyetlerine karşı direnç oluşturarak laik fikirlerin yayılmasını önlemek gibi işlevleri üstlenmişlerdir.¹⁰³

Bu okullarda Ermenice-alfabe, kıraat, dini kıraat, ilahiyat, Hristiyanlığın esasları, dualar, ilahiler, yazı-alfabe, Ermenice ve Türkçe senet yazma, Türkçe toplama, çıkarma, çarpma, bölme gibi hesaplamalar ve kesirlerle ilgili birtakım hesap işlemleri öğretilmekteydi. 1824'te Kumkapı'daki okulun tedrisat programının yenilendiği, yeni programda bilhassa Türkçe tedrisata büyük önem verildiği ve Kumkapı okulunun yüksekokul halini aldığı ifade edilmektedir.¹⁰⁴

1824 yılında Kumkapı'daki okulun dersleri ıslah edilerek Ermenice ve Türkçe eğitime ağırlık verilmiş ve Yüksek Mektep haline geldiği ifade edilmiştir. Din eğitimi müfredatıyla ilgili bir kaynak bulunamamıştır. Devrin din eğitimine bakıldığında din derslerinin İncil üzerinden yapıldığı ek olarak yardımcı bir kitap kullanılmadığı düşünülmektedir. 1820'de Kumkapı'da Amira Bezciyan tarafından Kız Sanayi Okulu, 1828'de de anaokulu hizmete girmiştir. 1824 tarihinde Patrik Karabet tarafından

¹⁰² XV. yüzyıldan XVIII. yüzyıla kadar Ermeni toplumunda kullanılan bir unvan olan amira, paşa unvanı ile eşdeğerdir. İmtiyazlı zımni olan amiralar, hazine adına iltizam usulüyle vergi topladıklarından sahip oldukları maddi güç sayesinde Ermeni toplumunda nüfuz sahibi olmuşlardır. Bu sayede Osmanlı ile Ermeni milleti arasında aracılık rolü üstlenmişlerdir. Aynı zamanda okul ve hastane gibi kurumların kurulması ve işleyişinde etkin rolleri sayesinde patrik seçimlerinde bile son söze sahip olmuşlardır. Harutyun, Bezciyan, Simonyan, Aznavuryan, Mircanyan, Sarimyan, Çarazlıyan ve Düzyanlar en tanınmışlarıdır. Ayrıntılı bilgi için Bkz: Saro Dadyan, "Ermeni Cemaatinin Üç Asırlık Liderleri Amiralar ve Hasköy", **IV. Uluslararası Osmanlı İstanbul'u Sempozyumu Bildirileri**, (Editörler: Feridun M. Emecen, Ali Akyıldız, Emrah Safa Gürkan), 29 Mayıs Üniversitesi Yayınları, İstanbul 2016, s. 263.

¹⁰³ Barsoumian, **İstanbul'un Ermeni Amiralar Sınıfı**, s. 152.

¹⁰⁴ Kenanoğlu, "Osmanlı İmparatorluğu'nda Gayrimüslimlerin Eğitimi Üzerine", s. 187.

Ermeni cemaatine bir tamim gönderilmiş ve en uzak köylere varıncaya kadar okullar açılmaya başlanmıştır.¹⁰⁵

1834 Ermeni Patrikhanesi istatistiğine göre Anadolu'nun çeşitli yerlerinde Adapazarı, İzmit, Merzifon, Manisa, Bafra, Kayseri ve Erzurum'da 120 geleneksel kilise mektepleri bulunmaktaydı. Bu devirde Hasköy'deki Nersesyan mektebinde her türlü ilmin yanında Ermenice, Türkçe, İtalyanca ve Fransızca okutulduğu için diğerlerine göre daha da önemli hale gelmiştir. Tanzimat döneminden sonra okullardaki ders programlarına bakıldığında Ermenice, Ermenice gramer, Türkçe, Fransızca, hüsn-i hat, coğrafya, tarih, matematik, mantık, usul-i defter-i ticaret gibi dersler eklenerek müfredatın çeşitlendiği gözlenmiştir.¹⁰⁶

Ermeni eğitim sistemindeki bu gelişmelerin yanında cemaat açısından tehdit niteliğinde kabul edilen Katolik faaliyetlerinden ve esnaf-amira çekişmesinden de bahsetmek gerekir. 1622 yılından itibaren Vatikan, Osmanlı'daki Ermeni cemaatine Katolik inancını yaymak için sistematik çalışmalara başlamıştır. Bu da cemaat dâhilinde Papa'ya bağlı olanlar ve Patrik'e bağlı olanlar bölünmesini ortaya çıkarmıştır. 1717'de Rahip Mekhitar'ın Venedik'te kurduğu manastır, Osmanlı Ermeniler'inin öğrenim gördükleri bir merkeze dönüşmüştür. Mehiktar okulu mensupları, 1834'te İtalya'da Muradyan Koleji ismiyle açılan ve 1846 yılında Paris'e taşınan okulun ders müfredatında dini ve milli kronoloji, aritmetik, fizik, jeoloji, din, ilm-i belagat, yabancı ülkeler tarihi, mekanik, tabiat tarihi gibi dersler mevcuttu.¹⁰⁷

Muradyan Koleji'nden mezun olan Katolik inancına bağlı genç Ermeni kuşağı, İngiltere ve Fransa'nın diplomatik yardımlarıyla Bâbîâli tarafından dinî bir cemaat olarak tanınmışlardır. Fransız ve Eski Yunan'a ait edebi ve felsefî eserleri tercüme ederek açtıkları matbaalarda basmaya başlamışlardır. Katolik Ermeniler'in yüksek eğitim düzeyleri ve yaydıkları düşünceler Apostolik cemaati de etkilemiştir.¹⁰⁸

XIX. yüzyıl başlarında amira oligarşisinin cemaat kaynaklarını belirlemedeki gücünden hoşnutsuz olan esnaf-tüccar kesimi amiraların kontrolündeki Ermeni

¹⁰⁵ Kevork Pamukciyan, **Biyografileriyle Ermeniler**, Aras Yayıncılık, İstanbul 2003, s. 195.

¹⁰⁶ Vağarşag Seropyan, "Ermeni Okulları", s. 189; Ergin, **Türkiye Maarif Tarihi**, c. 1-2, s. 753.

¹⁰⁷ Kenanoğlu, "Osmanlı İmparatorluğu'nda Gayrimüslimlerin Eğitimi Üzerine", s. 188.

¹⁰⁸ Somel, **Gayri Müslim Okulları**, s. 56.

Kilise'sini cemaatin ilerlemesi ve gelişmesinin önündeki başlıca engel olarak görmekteydiler. Denizaşırı ticaret yapan Ermeni tüccarların mali güçlerinin artmasına rağmen cemaat idaresinde söz sahibi olamamaları geleneksel kilise ile modernleşme yanlısı orta sınıf arasında huzursuzlukların ortaya çıkmasına neden olmuştur.¹⁰⁹ 1831'de patriğin başkanlığında toplanan Ermeni Genel Meclisinde esnaflar, cemaat okullarını finanse edeceklerini belirttiler. Ermeni esnafının okulları desteklemesini dine dayalı eğitim anlayışı yerine laik bir kimlik anlayışına tercih etmeleri olarak görebiliriz.

Okullarda dünyevi ve pragmatik bilgilerin öğretilerek hekimlik, avukatlık, mühendislik gibi alanlarda yetişmiş elemanlar sayesinde Osmanlı Devleti'nde Ermeni milletin statüsünün yükseltilmesi amaçlanmıştır. Bu amaçlar doğrultusunda esnafın desteklediği okullar genişletilerek müfredat modernleştirilmiştir. Okullarda çağdaş bilgilerin yanı sıra Fransızca, İtalyanca, Ermenice ve Osmanlı Türkçesi eğitimi verilmekteydi. Esnafla amira grubu arasında oluşan gerginlik Cemaran Akademi'sinde kavgaya dönüşmüştür. Amira zümresinin maddi destekte bulunmayı reddetmesi nedeniyle finansal sıkıntılar çeken ve çeşitli zamanlarda kapanıp açılan okul, esnaf ve amira kavgasını şiddetlendirmiştir. Bu okul daha sonra Yedikule Kapısı'nın bitiminde günümüz adıyla Kazlıçeşme olarak bilinen semte taşınıp Surp Pırgiç Ermeni Hastanesi'yle birleştirilmiştir.¹¹⁰

Bu mezkûr olaydan sonra esnaf sınıfı eğitim kurumlarını desteklemek için yeni cemiyetler açmışlardır. Ermeni cemaatlerinin yoğun olduğu yerlerde kurulan eğitim cemiyetleri, okulları maddi olarak desteklediği gibi mahallelerde kütüphaneler de açtılar. Amiraların yürüttüğü geleneksel eğitime destek işlevinin semt cemiyetleri tarafından üstlenilmesi ve bu cemiyetlerin başarısı Ermeni milleti içerisinde huzursuzluğu iyice büyüttü.¹¹¹

Artan bu gerginlik üzerine Bâbıâli ve Patrikhane'nin müdahalesiyle 1841 yılında cemaatin eğitim ve kültür meselelerinde söz sahibi olacak bir meclisin

¹⁰⁹ Barsoumian, **İstanbul'un Ermeni Amiralar Sınıfı**, s. 157.

¹¹⁰ Ertuğrul, **Azınlık ve Yabancı Okulları ve Türk Toplumuna Etkileri**, Nesil Yay. İstanbul 1998 s. 194.

¹¹¹ Somel, **Gayri Müslim Okulları**, s. 58.

kurulması kabul edildi. Amiralaların bu meclisin işlemesine izin vermemeleri sonucunda, 1847 yılında Patrik Mateos Çuhacıyan tarafından Ermeni milleti içinde iki meclisli yapıya geçildi.¹¹² Bu yapıyla 14 ruhbandan oluşan Ruhani Meclis sadece dini konulardan sorumlu olacak 20 esnaf temsilcisi tarafından oluşturulan Cismani Meclis ise dünyevi meselelerden sorumlu tutulacaktı.¹¹³

Ermeni cemaati içinde zümreler kavgası devam ederken 1840 yılında Kumkapı Lusaroviç Kız Okulu açılmış, bu okul ilerde Bezciyan Kız Okulu ile birleştirilmiştir. Devam eden yıllarda esnaf zümresi Ermeni cemaati içindeki başarılı gençlere burs vererek Avrupa ve özellikle Fransa'daki üniversitelerde eğitim görmelerini sağlamışlardır. Avrupa'daki devrim yıllarına denk gelen dönemlerde eğitim alan bu öğrenciler, devrim ideallerini ve mücadelelerini görmüşlerdir. Bu kuşak İstanbul'a döndüğünde Ermeni cemaat zihniyetini değişime uğratmışlardır.

Esnaf ve yurtdışından gelen bu kadro İstanbul'da 1853'ten 1863'e kadar sürecek olan Ermeni Eğitim Kurulu'nu kurarak cemaat eğitiminin esaslarını ve müfredatını koordine etmişlerdir. Ayrıca kurul, okulların daha iyi şartlara sahip olması yönünde adımlar atarken, eğitimcilerin yaşam düzeyini iyileştirecek düzenlemeleri de uygulamaya koymuştur. 1790 yılı öncesi sadece ruhban sınıfı için eğitim verilebilecek kilise okullarına izin verilmiştir. Amira zümresinin saray nezdinde iktisadi ve siyasi nüfuzlarının artması nedeniyle, patrikhane kontrolünde eğitim kurumlarının açılmasına müsaade edilmiştir. Amiralar ve Ermeni orta sınıfı arasındaki uyuşmazlık durumuna taraf olmayan Osmanlı idaresi, açılan okullara karşı da bir engellemede bulunmamıştır.¹¹⁴

1856 yılında ilan edilen Islahat Fermanı'nda eğitime özel bir bölüm ayrılmış ve Osmanlı Devleti himayesinde bulunan gayrimüslimlerin eğitim konusundaki hakları bu fermanda belirtilmiştir. Fermanla, Ermeni cemaati dâhil tüm azınlık cemaatlerindeki ruhban egemenliğine son verilmesi amaçlanmıştır. Ferman; gayrimüslimlerin memur ve subay yetiştiren devlet okullarına Müslümanlarla aynı şartlarla girebileceği ve buna ek olarak sivil kuruluşların devletin denetimi altında

¹¹² Pamukciyan, *Biyografileriyle Ermeniler*, s. 212.

¹¹³ Somel, *Gayri Müslim Okulları*, s. 59.

¹¹⁴ Seropyan, "Ermeni Okulları", *Dünden Bugüne İstanbul Ansiklopedisi*, c. 3, s. 188.

olması kaydıyla okul açmalarını, müfredat ve öğretmen atamalarını kendilerinin yapabilmesini de hükme bağlamıştır.¹¹⁵

Islahat Fermanında, din ve mezhep farkı ayırt edilmeksizin tebaanın eşit eğitim hakkının bulunduğu vurgulanmış, devletin açtığı rüşdiye ve idadi derecesindeki okullara gitmeye zorlayıcı maddeler yer almamıştır. Bu dönemdeki Ermeniler'in, eğitimle alakalı reform çalışmalarının diğer azınlık cemaatlerine oranla daha laik ve kapsamlı olduğu göze çarpmaktadır.¹¹⁶

Ermeni cemaatindeki esnaf-amira çatışması 1860'ta hazırlanan 1863'te onaylanıp yürürlüğe giren Ermeni Anayasası'yla azalmıştır. Nizamname-i Millet-i Ermeniyen olarak da isimlendirilen bu anayasa, cemaat içinde sadece İstanbul'un değil eyaletlerden gelecek olan Ermeni vatandaşların oluşturduğu bir genel meclis öngörmektedir. Bu dönemden sonra okullardaki Ermeni müfredatları bu meclisin yönlendirmeleriyle oluşmuştur.¹¹⁷

Bu genel meclisle birlikte cemaat eğitimi, ruhbanların kontrolünden çıkarak daha dünyevi bir hüviyete bürünmüştür. Genel meclisin, Ermeni milletinin eğitim kurumlarını denetlemek ve finanse etmek, okulların ders kitaplarını hazırlamak, öğretmenlerin mesleki seviyelerini yükseltip hayat şartlarını iyileştirmek ve aynı zamanda Ermeni cemiyetlerinin faaliyetlerine destek sağlamak gibi görevleri vardı. Eğitim Kurulu, cemaat okullarının yılsonu bitirme imtihanlarını organize ederek mezunlara diplomalarını vermekteydi. Bu kurulla birlikte sadece erkek öğrencilere değil kız öğrencilere yönelik okulların açılması da hız kazanmıştır.¹¹⁸

Cemaat okulları için öğretmen yetiştirilmesi meselesi Osmanlı'da uzun yıllar ihmal edilmiş ancak Maarif-i Umumiye Nizamnamesi'nin 53. maddesinde, "Sunuf-ı gayr-i müslime mekâtib-i rüşdiyesi için yetiştirilecek muallimler" denilerek

¹¹⁵ Ayşe Zamacı, "Ermeni Milliyetçiliğinin Siyasallaşmasında Ermeni Muallimlerinin Faaliyet ve Roller", **Ermeni Araştırmaları**, sayı: 62, 2019, s.49.

¹¹⁶ Ufuk Gülsoy, "Islahat Fermanı", **DİA**, c. 19, TDV. Yayınları, İstanbul 1999, s. 185 vd.

¹¹⁷ 1863 tarihinde ilan edilen Ermeni Millet Nizamnamesi'ne göre; Ermeniler'in kültürel ihtiyaçlarının karşılanması, gerekli olan eğitim ve öğretimi erkek ve kız çocuklarına eşitlik üzere vermek ve kilise, okul, hastane vb gibi yapıların hayatta kalmasını sağlayacak tedbirler alınması kararlaştırılmıştır. Ayrıntılı bilgi için bkz: Hayrettin Şahin, "Osmanlı İmparatorluğu'nda Ermenilere Verilen Hak ve İmtiyazlar", **Erciyes Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi**, c. 2, sayı: 19, 2014, s. 90-91.

¹¹⁸ Ergin, **Türkiye Maarif Tarihi**, c. 1-2, s. 754.

gayrimüslim tebaa için öğretmenlerin eğitim görmelerine imkân tanınmıştır. Nizamnamenin 59. maddesi de kadın öğretmen ihtiyacını karşılamaya yönelik bir maddedir.¹¹⁹

Protestan Misyonerleri, XIX. yüzyılda Ermeni cemaatin içindeki sürtüşmelerden faydalanan gelenekselliği reddeden Ermenilere karşı eğitim hamlesinde bulunmuşlardır. 1850 yılında Osmanlı Devleti'nde müstakil olarak "Protestan Ermeni Milleti" olarak tanınmadan önce Ermeni Protestanlara yönelik açılan ilk okul "Pera Erkek Okulu"dur. Daha çok, dünyevi bilgilerin aktarılması temelinde müfredatı bulunan okulda İngilizce, Fransızca, İtalyanca, Ermenice, Türkçenin yanı sıra matematik, coğrafya dersleri de yer almaktadır. Din dersleri Protestan öğretilerinin anlatıldığı pazar günü yapılan İncil derslerinden ibaretti.¹²⁰

Amiraların artan baskıları nedeniyle 1834 yılında kapatılan bu okuldaki sonradan, 1840 yılında Bebek Yatılı Koleji kuruldu. İngilizce ve sayısal bilimlere ait derslerin yanında din derslerinde İncil çalışmaları, akıl ve ahlak felsefesi dersleri de verilmekteydi. Bebek Yatılı Okulu 1860'da din adamı yetiştirmek üzere Merzifon'a taşınmıştır. 1845 yılında Pera Yatılı Kız Okulu açılmış okuma-yazma ve aritmetik dışında dilbilgisi, tarih, coğrafya, Ermeni edebiyatı, ahlak ve dini müzik dersleri verilmiştir. Millet olarak tanındıktan sonra, İmparatorlukta Ermeniler'in yaşadığı büyük vilayetlerde okullar açmışlardır. 1855'te sadece İstanbul'da ve sayıları 3 olan Protestan okulları, 1910 yılında İmparatorluk genelinde 105'e ulaşmıştır.¹²¹

İstanbul başta olmak üzere Anadolu'da pek çok ilde, yetimhane ve anaokulu dâhil, meslek okulu ve lise seviyesinde okul ağlarının Ermeni cemaat mensuplarının çocukları üzerinde siyasi ve derin kültürel etkiler meydana getirdiği şüphesizdir. Yöre insanının kullandığı dili, eğitim dili olarak seçen misyoner okulları, bunun yanında Ermenice ve İngilizce de eğitim vermişlerdir. Yazılı klasik Ermenicenin yerine

¹¹⁹ Somel, "Osmanlı'da Eğitimin Modernleşmesi", s. 291.

¹²⁰ Vahapoğlu, **Osmanlı'dan Günümüze Azınlık ve Yabancı Okulları**, s. 181.

¹²¹ Ayrıntılı bilgi için bkz: Esra Danacıoğlu, "Osmanlı İmparatorluğu'nda Amerikan Board Okulları ve Ermeniler", **Çağdaş Türkiye Tarihi Araştırmaları Dergisi**, c. 3, sayı: 9-10, 2000, s. 131-145. Necdet Sakaoğlu, Ermeniler'in 1859'da İstanbul'da 42, 1874'te 51 okulu olduğunu, 1900'de Osmanlı Devleti'nde Ermeniler'in geleneksel, Katolik ve Protestan anlayışlarına mensup öğrencilerin gittiği 813 okulu olduğu belirtmiştir. Bkz: Necdet Sakaoğlu, **Osmanlı'dan Günümüze Eğitim Tarihi**, Bilgi Üniversitesi Yay., İstanbul 2003, s. 88.

gündelik Ermenicenin eğitim dili olarak kullanılması, bunun yanı sıra İngilizcenin de öğretilmesi sonucunda modern dünyanın kültürel etkilerine açık hale gelmişlerdir.¹²²

Misyoner okullarına giden Ermeni cemaatinin çocukları, kısmi de olsa Müslüman kültür ortamıyla uyumlu olan geleneksel eğitimin aksine, Hristiyan eğitimi olarak dönüştükleri yeni kimlikle, bulundukları geleneksel Müslüman toplum ortamına yabancılaşmışlardır. Ayrıca Protestan okul ağındaki eğitim kalitesinin oluşturduğu rekabet ortamı kilise okullarının da bir reform sürecine girmesine yardımcı olmuştur. Bunun yanında Protestan cemiyetler, yerel Ermeni kültür cemiyetlerinin kurulmasına destek vermişlerdir. Örnek olarak İstanbul'daki Andznever kültür cemiyeti, taşradan mevsimlik işçi olarak gelen Ermeni köylülere okuryazarlık kursları açarak Türkçe öğretmişlerdir. Aynı şekilde Baregordzakan Cemiyeti de işçilere okuma yazma öğretmenin yanında ulus fikrini yaymaya çalışmışlardır.¹²³

1879 yılında Ermeni Kadınlar Birliği kurularak kız eğitiminin geliştirilmesi amaçlanmıştır. 1880 yılında bu cemiyetler arasındaki koordine sorununu aşmak için İstanbul ve taşrada bulunan cemiyetler birleştirilerek Ermeni Okullar Birliği kurulmuştur. Birliğin amacı, Osmanlı Devleti'ndeki mevcut Ermeni okullarında birbirine uyumlu bir eğitim sistemi oluşturmaktır. Okullarda, dinî terim ağırlıklı olan ve kısıtlı toplumsal işleve sahip klasik Ermenice yerine özellikle yeni Ermenicenin öğretilmesinde günün şartlarına göre modern bir eğitim veren okul ağının oluşturulması hedeflenmiştir.¹²⁴

Önceleri kilise ya da amira oligarşisinin desteklediği geleneksel eğitim sisteminden mezun olan Ermeniler, Osmanlı Devleti ile birlikte olmanın kendi yararlarına olacağını düşünürlerken; Protestan okullarından mezun olan Ermeniler ise devletle ortak çıkarlarının fazla olmadığını görüp kendilerini Osmanlı Devletine bağlı hissetmemişlerdir. Özellikle 1877-78 Osmanlı-Rus Savaşı sonrası ve Meclis-i Mebusan'ın lağvedilmesinden sonra Ermeni toplumu içerisinde düzenin artık ayakta kalamayacak derecede zayıfladığı algısı gelişmiştir. Bundan dolayı Protestan Ermeni

¹²² Vahapoğlu, **Osmanlı'dan Günümüze Azınlık ve Yabancı Okulları**, s. 183.

¹²³ Zeynep İskefiyeli, "Ermeni Kimliğinin Oluşumunda Din Faktörü: Hristiyanlık, Kilise ve Misyonerler", **Akademik Araştırmalar Dergisi**, c. 2, sayı: 1, 2007, s. 231 vd.

¹²⁴ Somel, "**Osmanlı'da Eğitimin Modernleşmesi**", s. 293.

Okulu yöneticileri ve öğretmenleri muhalif bir siyasal çizgi benimsemişlerdir. Apostolik kilisesine bağlı Ermeniler, kendi çizgisine bağlı olmayan Ermenileri politize olmuş Ermeniler olarak görüp dışlamışlardır.¹²⁵ Politize olmuş Protestan Ermeni eğitimcilerin başında Mıgırdiç Portakalyan gelmektedir. Rusya Ermenisi Krikor Artsruni'nin fikirlerinden etkilenererek, Ermeniler arasında okullaşmayı yaygınlaştırmak amacıyla Ararathian Eğitim Cemiyeti'ni kurmuştur. Sonrasında ise İstanbul dışında da hızlı bir okullaşma sürecine girmiş, Van'da 1878 yılında Ermeni Öğretmen Okulu kurularak dönemine göre oldukça modern bir eğitim programı uygulanmaya başlanmıştır.¹²⁶

Ermeni ulusçuluğuna yönelik fikirleri olan Portakalyan, kısa bir zaman sonra Ermeni Merkez Lisesi'ni açarak sadece çocuklara değil, yetişkinlere de eğitim verilmesini sağlamıştır. Hınçak cemiyetine yakın duran bu lise, Doğu Anadolu'da eğitim faaliyetlerini artırarak, köylüler arasında okur-yazarlığı artırıp ulus bilinci aşlamaya gayret göstermiştir. Özellikle din dersi verilmesine karşı çıkılan bu liselerde, Ermeni kilisesinin eğitime bakışını reddederek, taşradaki okullarda öğretmenlik yapan muhafazakâr görüşlü hocaları ve papazları okullardan uzaklaştırmaya çalışıyorlardı.¹²⁷

Okul açma konusunda cemiyetlerin yanı sıra bireysel çabalara da rastlanmaktadır. Örneğin, Erzurum'da Mıgırdiç Sansaryan tarafından açılan Sansaryan Mektebi, yatılı ve parasız eğitim vermekte, mezun olanlar Erzurum ve civarındaki Ermeni okullarında öğretmenlik yapmaktaydılar.¹²⁸ Bu dönemde Osmanlı Ermeni cemaatinin eğitim düzeni kendi içinde parçalanmış ve taşradaki okulları kontrol edemez hale gelmiştir. Eğitim kalitesi bakımından incelendiğinde Protestan Ermeni okullarının geleneksel okullara göre üstünlüğü söz konusuydu. Fırat Koleji denilen ve öğretmenlerinin büyük bir kısmı Ermeni olan kolejde, Ermeni Protestan papazı

¹²⁵ İlhami Tekin Cinemre, "Geç Antik Çağ'da Ermeni Kilisesi'nin Kurumsallaşması", **Asio Minor Studies**, c. 7, sayı: 1, 2019, s. 95 vd.

¹²⁶ Özlem Karasandık, "Ayrılıkçı Ermeni Siyasal Örgütlerine Karşı Osmanlı Devletinin İlk Önlemleri", **ERAREN Dergisi**, sayı: 16-17, 2004-2005, s. 36.

¹²⁷ Vahapoğlu, **Osmanlı'dan Günümüze Azınlık ve Yabancı Okulları**, s. 184.

¹²⁸ Ergin, **Türkiye Maarif Tarihi**, c. 1-2, s. 762.

yetiştirilirken diğer yandan Ermenilere milliyetleri, dilleri ve tarihleri hakkında bilgiler verecek programlar takip edilmiştir.¹²⁹

Merzifon'daki Anadolu Koleji de azınlıkların özellikle Ermeniler'in yoğun olduğu okullardan biriydi. Okulda, Ermenice, Türkçe, İngilizce, Fransızca ve Yunanca okutuluyordu. Kolejin programında fen bilimleri ve genel kültür derslerinin yanı sıra Hristiyanlık tarihi ve felsefesi, Ermeni ve Yunan mitolojisi gibi dersler de vardı. Okulda ilk senelerde 100-150 civarında öğrenci varken, daha sonraki yıllarda bu sayı giderek artmıştır.¹³⁰ Osmanlı idaresiyle uyumlu ilişkisi olan ve siyasi faaliyetlerde bulunmayan okulların yanında, Protestanlar tarafından açılan benzeri okullarda Ermeni tarih, coğrafya ve edebiyatı öğretilerek milli şuur kazandırılması amaçlanmıştır.¹³¹

Osmanlı Ermeni cemaati, eğitime her zaman önem vermiş ve bu yönde yapılan çalışmaları maddi olarak desteklemişlerdir. Ermeni Maarif Komisyonu'na göre 1871'de İstanbul'da 18'i erkek, 13'ü kız ve 17'si karma olmak üzere toplamda 48 okul vardı, bu okullarda 5822 öğrenci öğrenim görmekteydi. Anadolu'nun muhtelif yerlerinde ise 469 okul mevcuttu.¹³² 1878 yılından sonra hız kazanan Ermeni meselesi ile birlikte 1892-1896 yılları arasındaki Ermeni olayları, Ermeniler'in eğitim sürecini sekteye uğratmıştır. Bu olaylara karışanların büyük bir kısmı öğretmenlerden oluşuyordu. Osmanlı belgelerinde “evrâk-ı muzırâ”¹³³ olarak isimlendirilen

¹²⁹ Sezer, “Osmanlı'dan Cumhuriyet'e Misyonerlerin Türkiye'deki Eğitim ve Öğretim Faaliyetleri”, s. 175.

¹³⁰ Dilşen İnce Erdoğan, “Merzifon'da Amerikalı Misyonerler ve Ermeniler”, **Çağdaş Türkiye Tarihi Araştırmaları Dergisi**, c. 4, sayı: 11, 2005, s. 24-25.

¹³¹ Gülbadi Alan, **Amerikan Board'ın Merzifon'daki Faaliyetleri ve Anadolu Koleji**, TTK Yay., Ankara 2008, s. 186.

¹³² Ersin Müezzinoğlu, “Ermeni Azınlık Okullarının Ermeni Milliyetçiliğinin Doğuşundaki Rolü”, **Hosgöruden Yol Ayrımına Ermeniler**, c. 2, Erciyes Ün. Yayınları, Kayseri 2009, s. 94; Mustafa Genç, **Dünden Bugüne Ermeni Olayları ve Soykırımı Yalanı**, Canik Belediyesi Yayınları, 2. baskı, Samsun 2016, s. 34.

¹³³ Öğretmenlerin, ya bizzat yazdıkları da ya da yasa dışı yollardan temin ettikleri, çocuklarda Ermeni milli duyguları uyandıracak, Türklere karşı nefret hisleri canlandıracak ve iki taraf arasında kutuplaşmaya yol açacak türden yasaklı yayınlar. Ayrıntılı Bilgi İçin Bkz: Ahmet Halaçoğlu, “XIX. Yüzyıl Sonlarında Osmanlı Devleti'nde Yaşayan Ermeniler'in Evlerinde Ermeni Milliyetçiliği Hakkında Ele Geçirilen Dokümanlar ve Bunun Ermeni Milliyetçiliğinin Yayılmasındaki Etkileri”, **Hosgöruden Yol Ayrımına Ermeniler**, c. 1, Kayseri 2009, s. 135.

belgelerin, halk üzerinde yaygın ve daha etkili bir biçimde öğretmenler tarafından kullanılıyor olması ve bu belgelerin eğitimcilerin evlerinde bulunması önemlidir.¹³⁴

Ermeni olayları sırasında ölen veya Anadolu'ya kaçan öğretmenler yüzünden Ermeni okullarının çoğu öğretmensiz kalmıştır. Okulların kapanmaması için yeni mezunlardan öğretmen ataması yapıldığı için de eğitim kalitesini kayda değer boyutlarda düşürmüştür.¹³⁵ Olayların olduğu yıllarda dahi Osmanlı idaresiyle uyumlu Berberyan ve Getronagan Koleji gibi Ermeni yüksek eğitime yönelik okullar İstanbul'da açılmaya devam etmiştir. Yeni açılan okullar için Ermeni Maarif-i Umumiye Nizamnamesi'nin 129. maddesinde yer alan cemaat okullarında devletin görüşüne aykırı ders okutturulmaması ve müfredatın maarif idaresi tarafından tasdik edilmesi şart koşulmuştur.¹³⁶

II. Abdülhamid döneminde, Ermeni okullarına uygulanan kontrol ve sıkı denetim artırılmış edebiyat, tarih ve dini kitap muhtevaları kısıtlanmış dersler öğretmenler tarafından sözlü olarak anlatılmıştır.¹³⁷ Osmanlı maarifi, birliği ve eğitimcileri cezalandırsa da asıl sorun, bu okullar dışında kalan eğitim merkezlerinde verilen derslerden kaynaklanmaktaydı. Yurt dışından temin edilen okul ve yerel kültür derneklerinde yaygın olarak okutulan telif ve tercüme eserler nedeniyle Ermeniler arasında ayrılıkçı fikirler yaygınlaşmıştır.¹³⁸ Azınlık okullarının ders programlarının ve kitaplarının incelenmesi amacıyla Maarif Nezareti bünyesinde "Mekâtib-i Ecnebiye ve Gayrimüslim Müfettişliği" dairesi oluşturulmuştur. Maarif vekâleti, önlemler almaya başladığı dönemde Ermeni Patrikhanesi, Osmanlı idaresine yüzyıllardır okunan kitapların illegal statüye sokulmaması gerektiği şeklinde şikâyet yazısı göndermiştir.¹³⁹

¹³⁴ Ersin Müezzinoğlu, "Ermeni Azınlık Okullarının Ermeni Milliyetçiliğinin Doğuşundaki Rolü", s. 95-96.

¹³⁵ Zamacı, "Ermeni Milliyetçiliğinin Siyasallaşmasında Ermeni Muallimlerinin Faaliyet ve Roller", s. 52.

¹³⁶ Taşdemirci, "Türk Eğitim Tarihinde Azınlık Okulları ve Yabancı Okulları", s. 22-23.

¹³⁷ Şamil Mutlu, *Osmanlı Devleti'nde Misyoner Okulları*, Gökkuşbu Yayınları, İstanbul 2005, s. 29.

¹³⁸ Mustafa Murat Öntü, "Ermeni Mektepleri ve Ulusal Kimlik Oluşumu," *Hoşgöründen Yol Ayrımına Ermeniler* c. 3, Kayseri 2009, s. 281.

¹³⁹ Melek Öksüz, "Osmanlı Topraklarında Hukuki Statü Arayışı ve Varlık Mücadelesinde Amerikan Kurumları", *History Studies*, c. 2, sayı: 1, 2010, s. 154.

Maarif Nezareti, sonraki dönemde Ermeni mekteplerine, o zamana kadar okutulan kitaplara izin vermiş, ama dışardan ithal edilen ve içinde Ermenistan Krallığı ya da Ermenistan şeklinde ibarelerin ve haritaların bulunduğu kitapların okutulamayacağını bildirmiştir. 1896 tarihli “Vilâyât-ı Şâhâne Maârif Müdürlerinin Vezâifini Mübeyyin Talimât”ı Ermeni cemaat okullarının ders programlarının ve okutulacak ders kitaplarının kontrol tedbirleri için yayımlanmıştır. Bazı okullarda devletin aleyhine eğitim verildiği tespit edilerek kapatılmış ve İmparatorluk dâhilindeki tüm Ermeni okullarının ders müfredatını hazırlayan Ermeni Okullar Birliği de lağvedilmiştir.¹⁴⁰

1908 yılında II. Meşrutiyet’in ilanıyla birlikte tekrar açılan Ermeni Okulları Birliği, 1914 yılına kadar İstanbul ve taşrada 30’a yakın okul açmıştır. Osmanlı Devleti’nin zor şartlarda olduğu dönemlerde, Ermeniler’in hızlı bir okullaşma sürecine girmesi dikkat çekmektedir. Maarif Komisyonunun 15 Temmuz 1910 tarihinde hazırladığı rapora göre; Ermenilere ait 44 okul ve bu okullarda toplam 6 bin 516 öğrenci mevcuttu. Patrikhane başta olmak üzere, cemiyetler ve şahıslar tarafından açılan Ermeni okullarının sayısı hızla artmıştır.¹⁴¹

1911’de Ermeni cemaatinin başvurusu üzerine ders programlarının hazırlanması Patrikhaneye bırakılmıştır. Ermeni cemaati tarafından açılan okulların sayısı hızla artmış, Patrikhane tarafından 1913-1914 yılında yapılan sayıma göre İmparatorluk genelinde 1392 öğretim kurumu kayıt altına alınmıştır.¹⁴² Balkan Savaşları sırasında okulların denetlenmesi hususunda ortaya çıkan tartışmalarda, Ermeni Patrikliği’nin denetlemelere karşı çıkmadığı belirtilerek, Osmanlı vatandaşı olduklarını, bu topraklarda dinlerini ve edebiyatlarını koruyarak yaşamak istedikleri belirtilmiştir.¹⁴³

¹⁴⁰ Zamacı, “Ermeni Milliyetçiliğinin Siyasallaşmasında Ermeni Muallimlerinin Faaliyet ve Roller”, s. 56.

¹⁴¹ Deri, *Azınlık Okulları*, s. 117; Vahapoğlu, *Osmanlı’dan Günümüze Azınlık ve Yabancı Okulları*, s. 187.

¹⁴² Kahraman Durmuş, “Öğretmenlerin ve Mezunların Bakış Açılarında Ermeni Azınlık Okullarında Tarih Öğretimi”, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Marmara Üniversitesi Eğitim Bilimleri Enstitüsü Tezi, İstanbul 2013, s. 28.

¹⁴³ Ergin, *Türkiye Maarif Tarihi*, c. 1-2, s. 753

Balkan Savaşları'ndan Cumhuriyetin kuruluşuna kadar olan dönemde Ermeni okulları eğitim işlevini neredeyse yitirmiştir. İstanbul ve taşradaki öğretmenler, ayrılıkçı faaliyetleri destekledikleri için sürgün edilmiş ya da görevlerinden uzaklaştırılmışlardır. Birinci Dünya Savaşı yıllarında Osmanlı hükûmeti kapitülasyonları tek taraflı olarak kaldırdığını açıklamış ve Ağustos 1915'te "Mekatib-i Hususiye Talimatnamesi"ni yayımlamıştır.¹⁴⁴ Bu Talimatname ile tüm azınlık okullarının Maarif Nezareti'nin kontrolü altına alınması amaçlanmıştır. Talimatname ile azınlıkların, yalnızca kendi nüfuslarının olduğu mahallerde okul açabilecekleri tarih, coğrafya ve Türkçe dersinin Türk öğretmenler tarafından okutulacağı karara bağlanmıştır.¹⁴⁵

1916 yılında yayımlanan yeni Ermeni Patrikhane Nizamnamesi ile İmparatorluk sınırları içindeki katolikoslar ve patriklikler birleştirilerek Kudüs'e sürülmüştür. İşgal yıllarında Talimatname uygulanamamış ve Kudüs'teki Patrikhane İstanbul'a taşınmıştır. Ermeni tehcirinden sonra taşradaki Ermeniler'in nüfusu büyük oranda azalmış, buna mukabil İstanbul'da yoğunlaşmıştır.¹⁴⁶ Milli Mücadele sırasında Batılı Devletlerden her türlü desteği ve yardımı gören Ermeni okulları, Büyük Ermenistan hayalinin gerçekleştirilmesi için öncü rol oynamışlarsa da Ulusal Mücadele'nin zaferle sonuçlanması nedeniyle bu hayallerini gerçekleştirememişlerdir.¹⁴⁷

XIX. yüzyılın ilk yarısından itibaren, Batılı devletlerin de desteğini alan Ermeni okulları, kendi millî ve siyasî kimliklerini oluşturma çabası içine girmişlerdir. Ermeni okullarında okuyan öğrenciler, kendi millî bağımsızlıklarını kazanıp büyük Ermenistan'ı kuracak şekilde yetiştirilmiş ve buna teşvik edilmiştir. Yine bu okullar, Ermeni milliyetçiliğinin doğuşunda ve gelişmesinde, hem hazırlık aşamasında hem de aksiyon safhasında olmak üzere önemli görevler üstlenmişlerdir.

¹⁴⁴ Bu talimatname, Tevhid-i Tedrisat Kanunu (3 Mart 1924) çıkıncaya kadar yürürlükte kalmıştır.

¹⁴⁵ Sezer, **Atatürk Döneminde Yabancı Okullar (1923- 1938)**, s. 37 vd.

¹⁴⁶ Selçuk Akşin Somel, **Ermeni Eğitim Kurumları**, s.22.

¹⁴⁷ Deri, **Azınlık Okulları**, s. 136.

1.4.2. Rum Okulları

1453'te İstanbul'un fethedilmesiyle birlikte Rum Ortodoks Kilisesinin devamına izin verilmiş, bunun yanı sıra Rumlara birtakım ayrıcalıklar da verilmiştir. Osmanlı coğrafyasındaki en etkin ve kalabalık azınlık grup olan Rumlar, birçok okul açmış ve bu okullar uzun yıllar boyunca da faaliyet göstermiştir. O dönemde Rumlarda eğitim-öğretim daha çok kilisede ve manastırlarda dini metinlerin okutulmasından ibaretti. Osmanlı Devletinin bu eğitime katkısı olmadığı gibi engellemeye dair bir müdahalesi de olmamıştır. Osmanlı Devletinin Rum okullarına dair bu tutumu XIX. yüzyılın ortalarına kadar değişmemiştir.¹⁴⁸

Rum cemaatinin yoğun olarak yaşamakta olduğu İstanbul Şişli-Pera çevresinde XIX. yüzyılda 20'nin üzerinde Rum cemaat okulu olduğu görülmektedir. Bu okulların açılmasında, dönemin önde gelen Rum tüccarlarının ve bankerlerinin büyük bir rolü olmuştur. Rum cemaat okulları içerisinde 3 tanesi, diğerlerine oranla daha önemli kabul edilmektedir. Rum okulları içerisinde önemli olarak kabul edilen bu okullar; Heybeliada Ruhban Okulu, Fener Rum Okulu ve Kuruçeşme Üniversitesi'dir. Bu okullarda daha çok Yunan Dili ve Edebiyatı, İlahiyat, Felsefe, Matematik, Geometri vb dersler okutulmaktaydı.¹⁴⁹

1839 Tanzimat Fermanı'nın genel hatlarıyla sınırlarını çizdiği, ardından 1856 Islahat Fermanı ve 1860'larda biçimlenen milletlere özgü Milli Nizamnameler içinde 1862 tarihli Rum Ortodoks Milletine ait nizamname ile birlikte, modernleşmenin gereği olarak eğitim de kitleleşmeye başlamıştır. Bu çerçevede yüksek eğitime yönelik temel eğitimi verecek okullar, Galata-Pera çevresinde daha modern yaklaşımlarla kayda değer hale gelmiş ve Galata-Şişli istikametinde ilerlemiştir.¹⁵⁰

XIX. asırda yükselen Rum burjuvazisi, açtığı okullarla, çeşitli eğitim ve kültür amaçlı dernekler aracılığı ile kendi kurumlarını oluşturmayı başarmıştır. Bütün bu faaliyetleri, dini otoriteden olabildiğince bağımsız biçimde gerçekleştirmiştir. XIX.

¹⁴⁸ Büyükkarcı, **İstanbul Ermeni Okulları**, s. 84.

¹⁴⁹ Gökçe - Oğuz, "Azınlık ve Yabancı Okulların Osmanlı-Türk Eğitim Sistemine Olan Etkileri", s. 74; Deri, **Azınlık Okulları**, s. 186.

¹⁵⁰ Pınar Erkan, **Tanzimat'tan Cumhuriyete Galata-Şişli Güzergâhındaki Gayrimüslim Cemaat Okulları**, (Yayımlanmamış Doktora Tezi), İstanbul Teknik Ün. FBE., İstanbul 2009, s. 62.

yüzyılın Rum burjuvazisi, Tanzimat sonrası yeni dünya görüşlerinin yeşerdiği bir ortamda Patrikhanenin karşısına aynı cemaati ilgilendiren farklı bir güç odağı olarak çıkmaktaydı.¹⁵¹

1869 Maarif-i Umumiye Nizamnamesi ve 1896 yılında yayımlanan “Cemaat mektepleri Talimatnamesi” ile Rum okulları, nitelik ve nicelik bakımından artış göstermiştir. Çünkü talimatname ile diğer cemaatlerin okul açma ve yürütme işlerinde daha sıkı tedbirler alınmışken, Rumlara biraz daha fazla serbestlik verilmiştir. Rumlar da bu durumdan faydalanarak okullarının sayısını artırdıkları gibi niteliğini de yükseltmişlerdir.¹⁵²

İkinci Meşrutiyet’in ilanı sonrasında Rum okullarının sayısı daha çok artmıştır. 1909 yılında Rum Patrikhanesine ait komisyonlar, eğitim sorunları üzerinde sık sık toplantılar yapmıştır. Bu toplantılarda haklarını sonuna kadar savunacaklarını, kendi hukuk ve imtiyazlarına, millî varlıklarına yapılacak her müdahaleyi protesto edeceklerini belirten kararlar almışlardır. 1910 yılında da Rum okullarının hükûmet denetimine karşı çıkmaları ve okul hakkında müfettişlere istediği bilgileri vermemeleri üzerine Osmanlı idaresi, bazı okulları kapatmıştır.¹⁵³

Ulusal Kurtuluş Mücadelesi döneminde ise Rum okulları; Pontus Rum Devleti’ni kurmak ve İstanbul’u ele geçirerek Bizans İmparatorluğunu yeniden ihya etmek için çaba sarf etmişlerse de Milli Mücadele’nin başarıya ulaşması neticesinde bu hayallerini gerçekleştirememişlerdir.¹⁵⁴

1.4.3. Musevi Okulları

Orhan Gazi zamanında Bursa’da bulunan küçük bir grubun dışında, Osmanlı topraklarında ciddi bir Musevi nüfusu bulunmamaktaydı. Museviler, Osmanlı topraklarına ilk kez 1492’de İspanyol zulmünden kaçarak Osmanlı Devletine sığınan

¹⁵¹ Pınar Erkan, **Tanzimat’tan Cumhuriyete Galata-Şişli Güzergâhındaki Gayrimüslim Cemaat Okulları**, s.63.

¹⁵² Tolga Aktay, “II. Abdülhamid Dönemi Eğitim Politikası Bağlamında Yabancı Okulların Konumu”, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Trakya Ün. SBE., Edirne, 2018, s. 34.

¹⁵³ Vahapoğlu, **Osmanlı’dan Günümüze Azınlık ve Yabancı Okulları**, s. 172.

¹⁵⁴ Ayrıntılı bilgi için bkn: Münir Atalar - Mehmet Deri, “Yunanistan’ın Ülkemize Yönelik Emelleri: Pontuşçuluk ve Patriklik Siyaseti”, **Prof. Dr. Abdulhalûk Mehmet Çay 35. Yıl Armağan Kitabı**, İKSAD Yayınları, Ankara 2020, s. 429 vd.

Benî Ahmer Müslümanları ile birlikte 2. Bayezid tarafından getirilmişlerdir. Osmanlı Devletinde Museviler diğer gayrimüslimlerden farklı olarak kapalı bir toplum yapısı sergilemekteydiler. Bu nedenle de Osmanlı Devletinin diğer azınlıklara gösterdikleri haklardan faydalanmakta geciktiriler.¹⁵⁵

XIX. yüzyıla gelindiğinde, Osmanlı Devleti'nde yaşanan sosyo-kültürel değişim ve dönüşümün de etkisiyle Osmanlı Musevi cemaatinin eğitim sisteminde birtakım değişiklik çabaları kendisini göstermeye başlamıştır. Özellikle geleneksel olarak Hahambaşılık çatısı altında faaliyet göstermekte olan okulların, nispeten laik bir sisteme geçişine yönelik bazı faaliyetler olmuşsa da Hahamların direnci sonucu bu faaliyetler başarıya ulaşamamıştır. Osmanlı Devlet okullarına gayrimüslim çocukların da alınacağını ilan edilmesine rağmen Musevi toplumundan bu konuda yoğun bir talep gelmemiştir.¹⁵⁶

Musevi azınlığın, dönemin şartlarıyla örtüşen okullar kurma çabaları, Rum ve Ermeni azınlıklardan daha sonraki dönemlere rastlar. Bunun nedeni ise Musevilerin daha kapalı ve tutucu bir toplum olmalarıdır. Musevilerin okul kurma çalışmaları Fransa'da başlamıştır. Bu sebeple ilk çağdaş olarak nitelendirilebilecek Musevi Okulu, 1818 senesinde Metz'de eğitim-öğretim faaliyetlerine başlamıştır. Musevilerin eğitim çalışmalarının organizasyonu gayesiyle yapılandırılan "Alliance Israélite Universelle" Teşkilâtı, Osmanlı Devleti'nde Musevi eğitim anlayışının çağdaşlaşmasında kılavuz olmuştur.¹⁵⁷

1875 yılına gelindiğinde ise Osmanlı Musevileri için önemli bir gelişme yaşanmıştır. Merkezi, Paris'te bulunan Alliance Israelite Universelle cemiyeti tarafından ilk önce İstanbul'da daha sonra ise çok hızlı bir şekilde Anadolu'nun pek çok vilayetinde okullar açılmıştır. Kız okullarında, pratik ev işleri ve aile bilgisi ön

¹⁵⁵ Taşdemirci, "Türk Eğitim Tarihinde Azınlık Okulları ve Yabancı Okulları", s. 23 vd.

¹⁵⁶ Zafer İbrahimoglu, "Gayrimüslim Azınlıklara Göre Türkiye'de Vatandaşlık ve Vatandaşlık Eğitimi", (Yayımlanmamış Doktora Tezi), Marmara Üniversitesi, Eğitim Bilimleri Enstitüsü, İstanbul 2014, s. 144.

¹⁵⁷ Ertuğrul, **Azınlık ve Yabancı Okulları**, s. 126.

planda tutulurken, erkek öğrenciler için meslek okulları, ziraat okulları ve ruhban okulları açılmıştır.¹⁵⁸

Açılan bu yeni okullar, başta laik bir amaç taşıyor olsa da hahambaşılığın direncini kırabilmek adına daha sonraları okul binalarına öğrencilerin ibadetlerini yapabilecekleri mekânlar da eklenmiş, okulda öğrenciler öğretmenler ile birlikte sabah ve akşam ibadet etmişlerdir. Musevi cemaati, ilk zamanlarda bu okullara mesafeli kalıp çocuklarını göndermek istememişse de daha sonraları, okullar cemaatin desteğini almış; Osmanlı Musevilerinin büyük çoğunluğu maddi ve manevi olarak bu okulları desteklemiştir.¹⁵⁹

Alyans İsrailit Okullarının çoğunluğu ilköğretim, bir kısmı da ortaöğretim seviyesindeydi. Okullarda eğitim dili Fransızcadı ve okullar laik nitelikliydi. Okulun eğitim kadroları Paris'te yetiştirilmekteydi, bu nedenle okulda Fransız kültürü hâkimdi. Öğretim programları Paris'te yapılıyor, eğitim-öğretim raporları Paris'teki merkeze gönderiliyordu. Bu nedenle bu okullar, daha çok Fransız okulları görünümündeydiler.¹⁶⁰

Alyans İsrailit Okullarının müfredatlarında; bilime, siyasete, ticarete ve tarıma büyük önem verilmiştir. Tarıma yönelik programlarla kırsal kesimde yaşayan Musevilerin, ticarete yönelik programlarla da şehirlerde yaşayan Musevilerin hayat standardını yükseltmeyi amaç edinmişlerdir. Çıraklık okullarıyla da yoksul kesimin çocuklarını iş sahibi yapıp, Musevi toplumunda orta tabaka oluşturmayı, politikayla dünya siyasetindeki ağırlıklarını hissettirmeyi, bilimsel bilgilerle donanmış, kültürlü elit bir Musevi toplumu oluşturmayı amaçlamışlardır.¹⁶¹

Alliance Israélite Üniverselle Teşkilâtı, Osmanlı Devleti bünyesinde verdiği çıraklık eğitimini geleneksel bir hale getirmiştir. Marangozluk, demircilik, boyacılık gibi birçok meslek alanında açtıkları kurslar oldukça ilgi çekici hale gelmiştir. 1908 senesine ait bir listede, kursların illere göre mevcut durumu İstanbul'da kursa devam

¹⁵⁸ Naim Güleriyüz, “*Alliance Israélite Okulları*”, *İstanbul Ansiklopedisi*, c. 7, s. 206.

¹⁵⁹ Deri, *Azınlık Okulları*, s. 149.

¹⁶⁰ Ertuğrul, *Azınlık ve Yabancı Okulları*, s. 127.

¹⁶¹ Ergin, *Türkiye Maarif Tarihi*, c. 1-2, s. 764.

eden 43 öğrenci, Edirne'de 33 öğrenci, Selanik'te 40 öğrenci, Bağdat'ta 22 öğrenci, Bursa'da 16 öğrenci, İzmir'de 27 öğrencinin devam ettiği görülmektedir.

Bu okullarda İbranice, Fransızca, Türkçe, İngilizce, Almanca, İtalyanca, Vokal (Ses Bilgisi), İbrani Grameri, Dil Bilgisi, Tarih, Coğrafya, Aritmetik, Geometri, Tabii Bilimler, Müzik gibi dersler okutulmuştur.¹⁶²

İstanbul işgal edilince Museviler, okullarına, işyerlerine ve evlerine astıkları Türk Bayrağını kaldırıp yerine Süleyman Bayrağı asmaya başladılar. Okullarda Büyük Siyon Devleti¹⁶³ düşüncesi ve ayrılıkçı fikirler işlenmeye başladı.¹⁶⁴

Milli Mücadelenin başarıya ulaşması sonrasında ise bu okullar, yeniden devletin denetimi ve gözetimi altına alınmıştır.

1.5. Azınlık Okullarıyla İlgili Yapılan Düzenlemeler

1.5.1. Maarif-i Umumiye Nizamnamesi (1869)

Osmanlı Devleti'nde Tanzimat'tan önce Hendesehane, Mühendishane-i Bahri-i Hümayun, Mühendishane-i Berri-i Hümayun ve Mekteb-i Ulûm-ı Harbiye gibi askeri okullar, bunun yanında 1838'de Mekteb-i Maarif-i Adliye ve Mekteb-i Ulum-i Edebiye gibi askeri okullar ve mesleki eğitim kurumu niteliğinde okullar açılmıştır.¹⁶⁵ Osmanlı Devleti'nde eğitim çalışmaları Tanzimat'tan önce, Meclis-i Umuru Nafia tarafından yerine getiriliyordu. 1839'da oluşturulan Mekâtib-i Rüştîye Nezâreti, 1847'de Mekâtib-i Umumiye Nezâreti'ne dönüştürülmüştür. 1857 tarihinde ise Maârif-i Umumiye Nezâreti kurularak, eğitim çalışmaları devlet tarafından sevk ve idare edilmeye başlanmıştır.¹⁶⁶

Devletin resmi okullarında Müslim ve gayrimüslim okullarını kapsayan ilk kapsamlı eğitim reformu, 1856 yılında yapılmıştır. Buna göre ilk eğitim kademesi, gerek Müslümanlar gerekse gayrimüslim cemaatler açısından dinî ağırlıklı olacaktı.

¹⁶² Haydaroglu, **Osmanlı İmparatorluğu'nda Yabancı Okullar**, s. 189.

¹⁶³ Sınırları Nil'den Fırat'a olan Büyük Musevi Devleti (Arz-ı Mevud) idealidir.

¹⁶⁴ Deri, **Azınlık Okulları**, s. 132.

¹⁶⁵ Ali Akyıldız, **Tanzimat Dönemi Osmanlı Merkez Teşkilâtında Reform**, Eren Yay., İstanbul 1993, s.226.

¹⁶⁶ Süleyman Büyükkaracı, **Türkiye'de Amerikan Okulları**, Yelken Basım Yayın, Konya 2004, s.38

İlköğrenim seviyesindeki okulların öğretmenleri, ilgili cemaatin ruhban sınıfı tarafından atanacak ve eğitim dili de cemaatin kendi anadili olacaktı. Orta eğitimdeki okullar, yani rüşdiye mekteplerinde, eğitim dili Türkçe, yüksek eğitim kademesinde ise eğitim dili, öğretilen sahanın uzmanlık dili neyse o dil olacaktı. Rüşdiye mektepleri, müfredatında İslami nitelikli derslerin ağırlığı nedeniyle gayrimüslimler tarafından talep görmemiştir. Buna karşın, Mekteb-i Tıbbiye ve Mühendishâne gibi üniversite niteliğinde meslek yüksekokullarında Müslümanlar ile gayrimüslimler bir arada eğitim görmeye başlamışlardır.¹⁶⁷

Osmanlı Devleti, yabancı okulların ve azınlık okullarının istenmeyen faaliyetlerinin farkındaydı. Osmanlı idaresi, sadece kendi eğitim kurumlarına çekidüzen vermekle sınırlı kalmayarak, yabancı okulları ve azınlık okullarını denetim altına almak amacıyla, köklü ve kapsamlı bir girişim olarak 1869 tarihinde Maarif-i Umûmiye Nizamnâmesi¹⁶⁸ni yayımlamıştır. Nizamnâme, Osmanlı Devletinin bu alanda attığı ilk önemli adımdır.¹⁶⁹

Azınlık okullarının denetimi hususundaki en kapsamlı hukuki düzenleme olan Maarif-i Umûmiye Nizamnâmesi, 5 bölüm ve 198 madde olarak hazırlanmış, düzensiz olan eğitim kurumlarını ve faaliyetlerini belirli bir düzene bağlamıştır. Osmanlı Devleti'nde eğitim ve kültürle ilişkili konular artık bu nizamnamenin kuralları doğrultusunda yürütülmeye çalışılmış, eğitimin hemen hemen her aşamasına ilişkin hükümler getirmiştir.¹⁷⁰

Maârif-i Umûmiyye Nizâmname'si ile imparatorluk dâhilindeki mahalle mektepleri, rüşdiyeler, Mekteb-i Sultânî, yerli gayrimüslim cemaat okulları ve yabancı okullar tanımlanmıştır. Nizamnameye göre, imparatorluktaki okullar iki gruba ayrılmıştır: Birincisi genel okullardır ve bunlar Maarif Nezareti'ne bağlıdır. İkincisi

¹⁶⁷ Eryılmaz, **Osmanlı Devleti'nde Gayri Müslim Tebaanın**, s. 169 Ayrıca bkz: "Cemil Koçak, "Tanzimat'tan Sonra Özel ve Yabancı Okullar", **Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Türkiye Ansiklopedisi**, İletişim Yay., c.2, s.486.

¹⁶⁸ **Arşiv Belgelerine Göre Osmanlı Eğitiminde Modernleşme**, (Yay. Haz. Muzaffer Albayrak, Kevser Şeker), Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Yayınları, İstanbul 2014, s.100-103

¹⁶⁹ Mustafa Serhan Yücel, **Türkiye'de Yabancı Okullar ve Azınlık Okulları (1925-1926)**, (Yayımlanmamış Doktora Tezi), Bilecik Şeyh Edebali Üniversitesi SBE., Bilecik 2016, s. 8.

¹⁷⁰ Zengin, "Tanzimat ve Sonrası Dönemde Osmanlı Toplumunda Gayrimüslimler ve Din Eğitimi", s.141; Yücel, **Türkiye'de Yabancı Okullar ve Azınlık Okulları (1925-1926)**, s. 9.

ise özel okullardır. Kuruluş ve yönetimi özel kişiler ve cemaatlerin sorumluluğunda olup sadece denetimi Maarif Nezareti'ne aittir. Burada “özel okul”dan maksat, devletin ve İslâmi vakıfların dışında olan bütün eğitim müesseseleridir.¹⁷¹ Nizamname ile devlete, sadece Müslümanlara değil, gayrimüslimlere yönelik olarak da okul açma sorumluluğu getirilmiştir. Nüfusu, dinî açıdan karışık olan köy ve mahallelerde ise devlet, yalnızca Müslümanlar için değil, hangi cemaat mevcutsa o cemaat için de ilkokul açacaktı.¹⁷² Devletin açacağı bu cemaat ilkokulunda, din derslerini yerel ruhbanlar verecekti.

Nizamnameye göre okul açılabilmesi için, İstanbul'da Maarif Nezareti'nden, vilayetlerde ise valiliklerden ruhsat alınması gerekmektedir. Söz konusu kuruluşlarda öğretmenlik yapacak olanların elinde Maarif Nezareti tarafından onaylanmış bir diploma bulunması, bu okullarda genel ahlaka ve siyasete aykırı derslerin okutulmaması ve bunun sağlanması için de okutulacak dersler ile kitapların Maarif Nezareti tarafından uygun görülüp onaylanması gerekmektedir.¹⁷³

Osmanlı tarihi ve coğrafya gibi kültür dersleri, azınlığın mensubu olduğu anadilde anlatılacaktı. Ortaokul ve lise seviyesindeki devlet idadilerinde ve sultanî mekteplerinde Müslüman ve gayrimüslim gençler karma eğitim göreceklerdi. Tatil günleri ise her dinin kendi kutsal günleri dikkate alınarak belirlenecekti.¹⁷⁴

Bu koşulların sağlanamaması halinde, okulların açılmasına ruhsat verilmeyeceği, belirlenen kurallara uymayanların okullarının kapatılacağı ve kendilerinin de cezalandırılacağı belirtiliyordu.1869 Nizamnamesi ile, yeni açılan

¹⁷¹ Osman Nuri Ergin, *Türkiye Maarif Tarihi*, c. 3-4, Eser Neşriyat, İstanbul 1977, s. 1267. Bkn: Yüksel Çelik, *Dünden Bugüne Özel Öğretim Kurumları 1, Özel Okullar*, MEB Yay., Ankara 1991, s.21.

¹⁷² Zengin, “*Tanzimat ve Sonrası Dönemde Osmanlı Toplumunda Gayrimüslimler ve Din Eğitimi*”, s. 151.

¹⁷³ Taşdemirci, “*Türk Eğitim Tarihinde Azınlık Okulları ve Yabancı Okulları*”, s. 26.

¹⁷⁴ Hasan Ali Koçer, *Türkiye’de Modern Eğitimin Doğuşu ve Gelişimi*, MEB Yayınları, İstanbul 1970, s.83-87.

okullar için resmi ruhsat şartı aranırken, daha önceden açılan ruhsatsız okullar için de ruhsat alma zorunluluğu getirilmişti.¹⁷⁵

Gayrimüslimlere yönelik eğitim siyaseti nispeten liberal bir nitelik taşıırken I. Meşrutiyet dönemindeki belirsizlikler ve 1877-78 Osmanlı-Rus Savaşı'nın ülkede meydana getirdiği yıkım, siyasal konjonktürü de değiştirdiği için devletin gayrimüslimlere yönelik eğitim siyaseti de ilerleyen yıllarda değişmiştir. Bu siyasetin değişmesinde Osmanlıcılığın imparatorluğun bütünlüğünü muhafazasında yetersiz kalması ve gayrimüslim azınlıkların ayrılıkçı eylemlerde bulunması etkili olmuştur. Bu dönemde, cemaat okullarına yönelik denetim ve gözetim mekanizmalarına ağırlık verilmiştir. Bu duruma Maarif Nizamnamesi'nin özgürlükçü maddelerinden istifade eden misyonerlerin cemaat okullarına müdahaleleri de etki etmektedir.¹⁷⁶

Azınlık okullarının ayrılıkçı faaliyetlerinden, devleti korumayı amaçlayan Osmanlı idaresi, Maarif-i Umumiye Nizamnamesini yayımlamışsa da azınlık okulları zararlı faaliyetlerine devam etmiştir.

1.5.2. Mekatib-i Gayrimüslime ve Ecnebiye Müfettişliği İdaresi (1886)

6 Mayıs 1886 yılında azınlık ve yabancı okulların teftişi, ders programlarının kontrolü ve kitaplarının incelenmesi için Münif Paşa tarafından Maarif Nezareti bünyesinde, “Mekatib-i Gayrimüslime ve Ecnebiye Müfettişliği İdaresi” kurulmuştur. Böylece azınlık okulları ile yabancı devlet okulları, ilk defa “Müfettiş-i Mahsusa” aracılığıyla denetlenmeye çalışılmıştır.¹⁷⁷

Kurulan bu müfettişlik sayesinde, azınlık okullarında ayrılıkçı ideolojik propagandalar yapılması önlenecek ve ruhsatsız okullar da tespit edilecekti. 1888 yılında ise bu müfettişliklerin sayısı artırılmıştır.¹⁷⁸ Okulların resmi izinli olup olmadıklarının kontrol edilmesi, okuldaki derslerin ders programlarında beyan edildiği

¹⁷⁵ Hamza Altın, “1869 Maarif-i Umumiye Nizamnamesi ve Öğretmen Yetiştirme Tarihimizdeki Yeri”, *Fırat Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, c. 13, sayı: 1, 2008, s. 271 vd.; Ertuğrul, *Azınlık ve Yabancı Okulları*, s. 231.

¹⁷⁶ Bayram Kodaman, *Abdülhamit Devri Eğitim Sistemi*, TTK Yayınları, Ankara 1988, s.69-70.

¹⁷⁷ Teyfur Erdoğan, “Maarif-i Umumiyye Nezareti Teşkilatı - I”, *Ankara Üniversitesi SBF Dergisi*, c.51, sayı: 1, 1995, s. 192.

¹⁷⁸ Hakan Özdemir, “Osmanlı İdaresinin Ermeni Okullarına Yaklaşımı (1878-1900)”, *Tarih Okulu Dergisi*, sayı:13, 2012, s.129.

üzere verilip verilmediğinin tetkik edilmesi, dersin işlenişi sırasında öğretmenlerin, öğrencilere ders kitabı dışında sözlü olarak ideolojik söylemler içinde bulunup bulunmadıkları, coğrafya ve tarih ders kitaplarındaki bilgilerin ve coğrafi adlandırmaların doğruluğu gibi hususlar bu müfettişlik kurumu tarafından kontrol edilmiştir.¹⁷⁹ 1869 Maarif-i Umumiye Nizamnamesinde olduğu gibi bu müfettişliğin aldığı kararların bağlayıcılığı olmamış, kanunların getirdiği yükümlülöklere uymak istemeyen azınlıklar, faaliyetlerine devam etmişlerdir.

II. Abdülhamid döneminde azınlıklara yönelik eğitim politikası değişmiştir. Gayrimüslimler, bu dönemde devlet okullarında sadece İslâm dinine yer verildiği için kendi kurdukları okullara gitmeyi uygun görmüşlerdir. II. Abdülhamid döneminde İstanbul'daki devlete bağlı üç resmî idadide öğrenim gören 654 öğrencinin 57 tanesi gayrimüslimdi. Buna karşılık 17 gayrimüslim idadide 2 bin 322 öğrenci bulunmaktaydı. İstanbul'da devlete ait 30 rüştiye mektebinde 4 bin 503 öğrenci öğrenim görürken, cemaatlerin gayrimüslim rüştiyelerinde 13 bin 025 öğrenci öğrenim görmekteydi.¹⁸⁰ Gayrimüslimlerin devlet okullarına gelmemelerinin sebebini, bu okullarda kendi dinlerine ait derslerin olmamasıyla açıklamak mümkün değildir. Azınlıkların bu dönemde elde ettikleri eğitim üstünlüğü gözden kaçacak gibi değildir. Bu rakamların çok bariz bir şekilde ortaya çıkardığı sonuç şudur: Hem nicelik hem de nitelik bakımından gayrimüslimlerin, Müslümanlara nispetle eğitim alanındaki üstünlüğü tartışılmazdır.

1.5.3. Mekatib-i Hususiye Talimatnamesi (1915)

II. Meşrutiyet'ten sonra açılan Meclis-i Mebusan'da devlet okullarına olduğu gibi azınlık okullarına da Maarif bütçesinden ödenek verilmesi kararı çıkmıştır. Maarif Nezareti'nin, mali desteğine karşılık, cemaat mekteplerini denetleme ısrarı, gayrimüslimlerce bir hak ihlali olarak görölmüştür.¹⁸¹ Gayrimüslim milletvekilleri, eğitim alanında İttihat ve Terakki hükûmetinin attığı merkezîyetçi adımlardan şikâyetçi olduklarını belirterek, Maarif Nezareti'nin Patrikhane kurumlarına

¹⁷⁹ Somel, *Osmanlı'da Eğitimin Modernleşmesi*, s.77-79.

¹⁸⁰ Zengin, "Tanzimat ve Sonrası Dönemde Osmanlı Toplumunda Gayrimüslimler ve Din Eğitimi", s. 155.

¹⁸¹ Ergin, *Türkiye Maarif Tarihi*, c. 3-4, s. 1275.

başvurmadan cemaat okullarındaki eğitime müdahale ettiğini ve okulların işleyişi ile ilgili olarak öğretmenlerden istatistik ve ders programları talep ettiğini belirten bir karar yayımlamışlardır. Bu olaylardan İttihat ve Terakki idaresinin, gayrimüslim okullar üzerindeki etkisini artırıp, cemaatlerin ve Patrikhanelerin eğitimdeki ağırlıklarını azaltmaya yönelik adımlar attığı anlaşılmaktadır.¹⁸²

Balkan Savaşları sonrasında İttihat ve Terakki, gayrimüslim cemaat mekteplerinin imparatorluktaki özerkliklerini ortadan kaldırmış ve merkezî otoriteye bağlama politikası uygulamıştır. Balkan Savaşları sonrasında Sırpların ve Bulgarların imparatorluk sınırlarındaki varlığı sona ermiş, Rum nüfusunun büyük bir kısmı genişleyen Yunanistan sınırları içerisinde kaldığı için Rum nüfus sayısında ciddi bir azalma söz konusu olmuştur. 1913 yılı sonrasında eğitim anlayışında değişikliğe gidilmiş ve Tedrisat-ı İbtidaiye Kanunu (İlköğretim Geçici Yasası) çıkarılmıştır.¹⁸³ Bu kanunla Maarif Nezareti'nin bütün özel ve gayrimüslim okulları kontrol ve teftiş etmesi esası getirilmiştir. Aynı zamanda adı Meclis-i Kebir-i Maârif olan Büyük Eğitim Meclisi'ne, kitap seçimi, ders dağıtım çizelgeleri yönetmeliğin hazırlanması, öğretmenlik sınavlarının yapılması ve disiplin işlerinin takibi gibi görevler verilmiştir.¹⁸⁴ Maarif Nezareti, 1914 yılında kendi eğitim takvimini tüm gayrimüslim okullarında uygulatarak bütün okulların yaz tatiline aynı anda girmesini kararlaştırılmıştır.¹⁸⁵

İttihat ve Terakki Fırkası'nın gayrimüslimlere yönelik siyaseti, partinin ideoloğu olan Ziya Gökalp'in yaptığı açıklamalardan anlaşılmaktadır. Gökalp, cemaat kavramına değinerek genel olarak Avrupa'da Protestan, Katolik, Musevi cemaatlerinin kendi içlerinde eğitim özerkliği, hukuki imtiyazları, yasama hakları ve kamusal otoritelerinin olmadığını, buna rağmen Osmanlı sınırları içinde yaşayan gayrimüslim cemaatlerin, kendi içlerinde eğitim müfredatlarına, yasama hakkına, hukuki imtiyazlara ve kamusal otoriteye sahip olduklarına dikkat çekmiştir. Gökalp,

¹⁸² Ergin, **Türkiye Maarif Tarihi**, c. 3-4, s. 1278-79.

¹⁸³ Lütfi Budak - Çiğdem Budak, "Osmanlı İmparatorluğu'ndan Türkiye Cumhuriyeti'ne İlkokul Programları (1870-1936)", **Uluslararası Türkçe Edebiyat Kültür Eğitim Dergisi**, sayı: 3/1 2014, s. 377.

¹⁸⁴ Büyükkarcı, **Türkiye'de Rum Okulları**, s. 41.

¹⁸⁵ Ergin, **Türkiye Maarif Tarihi**, c. 3-4, s. 1281-82.

bu otoritelerin devletin tekelinde olması gerektiğini belirterek cemaatlerin kamusal yetkilerinin olamayacağını savunmuştur.¹⁸⁶ Osman Nuri Ergin, bu durumu “Bu dönemde mebuslar, azınlıklar ve gazeteciler birer vesile ile susturulmuş ve sindirilmiş, yabancı hükûmetlerin dayandıkları kapitülasyonlar kaldırılmış, hatta mektepleri ellerinden alınıp Maarif’e verilmişti” şeklinde açıklamaktadır.¹⁸⁷

Birinci Dünya Savaşının çıkması üzerine Osmanlı hükûmeti, 9 Eylül 1914’te tüm yabancı büyükelçiliklere, 1 Ekim 1914 tarihinden itibaren bütün ticari ve adli kapitülasyonların kaldırıldığını bildirmiştir. İngiltere, Fransa ve Rusya gibi ülkelerin diplomatik himayesi altındaki yabancı okullar Maarif Nezareti tarafından kapatılmıştır.¹⁸⁸ Osmanlı hükûmeti, azınlık okullarını kontrol altına alıp denetlemek için 20 Ağustos 1915 yılında Mekatib-i Hususiye Talimatnamesini yayımlamıştır.¹⁸⁹

Talimatname, Osmanlı Devletinin azınlık ve yabancı okulların denetimi hususunda o tarihe kadar yaptığı en kapsamlı düzenlemeydi. Bu talimatname ile azınlık ve yabancı okullar, gözetim altına alınmaya çalışılmış, gayrimüslim azınlıkların ve yabancıların yeniden okul açmaları oldukça zorlaştırılmıştı.¹⁹⁰

Talimatnamede azınlık okulları “Masrafları, bireyler tarafından ve hükûmetçe tanınmış Türkiyeli cemaat, cemiyet ve şirketler tarafından sağlanarak açılan mektepler” şeklinde tanımlanmıştır.¹⁹¹ Burada, büyüklüğü ve yapısı ihtiyacın üstünde olmayan, oluşturacakları gürültü diğer okulların ve cemaat mabetlerinden işitilmeyecek uzaklıkta, Türk dili, tarih ve coğrafya derslerinin Türkçe olarak ve Türk öğretmenler tarafından okutulması istenmektedir.¹⁹² Birinci Dünya Savaşı’nın etkisiyle okulların birçoğu kapandığı için, bu talimatnamenin kararları istenildiği gibi uygulanamamıştır. Müttefik güçleri, Maarif Nezareti’nin İstanbul’daki cemaat okullarını denetleme yetkisine son vermişlerdir.¹⁹³ Milli Mücadele Dönemi’nde,

¹⁸⁶ Somel, *Osmanlı’da Eğitimin Modernleşmesi*, s. 83.

¹⁸⁷ Ergin, *Türkiye Maarif Tarihi*, c. 3-4, s. 1286.

¹⁸⁸ Somel, *Gayri Müslim Okulları*, s. 33.

¹⁸⁹ Sezer, *Atatürk Döneminde Yabancı Okullar (1923- 1938)*, s. 37.

¹⁹⁰ Vahapoğlu, *Osmanlıdan Günümüze Azınlık Okulları*, s. 91.

¹⁹¹ Ertuğrul, *Azınlık ve Yabancı Okulları ve Türk Toplumuna Etkileri*, s. 182.

¹⁹² Sezer, *Atatürk Döneminde Yabancı Okullar (1923- 1938)*, s. 28.

¹⁹³ Somel, *Gayri Müslim Okulları*, s. 35.

TBMM hükûmeti, Türkiye'nin menfaatlerine ters düşmemek ve Mekâtib-i Hususiye Talimatnamesi'ndeki şartlara uyulmak kaydıyla azınlık okullarının açılmasını kabul etmiştir.

Görüldüğü gibi Talimatname ile azınlık okulları ve yabancı okullar, denetim altına alınmaya çalışılmışsa da Osmanlı Devletinin Birinci Dünya Savaşından mağlup çıkması üzerine azınlık okulları, Milli Mücadele zaferle sonuçlanıncaya kadar faaliyetlerine devam etmişlerdir.

XIX. yüzyıl, milliyetçilik fikirlerinin, demokratik düşünce ve hareketlerin güçlendiği, aynı zamanda mutlak monarşilerin devrildiği bir dönemdir. Balkanlar'da Osmanlı tebaasındaki gayrimüslimler Avrupalıların teşvik ve desteğiyle bağımsız devlet haline gelmek için Osmanlı Devleti'ne karşı ayaklandılar. Bu dönemde, elden çıkan coğrafyalardaki Müslüman nüfusun Anadolu'ya yönelmesi ve Anadolu'da Müslüman nüfusun artması sebebiyle devletin geleceğinin Müslüman nüfusa ve İslâmcılığa bağlı olduğu şeklinde bir siyasi irade ortaya çıkmıştır.¹⁹⁴

İslâmcılık akımı da imparatorluğu bir arada tutmaya yetmemiştir. Bunun üzerine İttihat ve Terakki döneminde bir siyasi akım olarak Türkçülük akımı ön plana çıkmıştır ve bu ortamda savunmacı bir refleksle gelişmiştir. İttihatçıların idaresinde ortaya çıkan Türk milliyetçiliği düşüncesi bir yandan Türklerin, Anadolu coğrafyasında tutunabilme umudunu güçlendirse de Osmanlı'yı oluşturan Türk dışı azınlıkların kendilerini yalnız ve korunmasız hissetmelerine yol açmıştır. Türk milliyetçiliğinin gelişmesi sonrasında Osmanlı kimliğindeki değişimin bir sonucu olarak, 1910'lu yıllardan itibaren gayrimüslimler "Osmanlı ulusu" tanımlaması içinde yer alamamaya ve vatandaştan ziyade "azınlık" olarak tanımlanmaya başlamıştır.¹⁹⁵

1913'te Bulgaristan'da yaşayan Türkler ve Müslümanlar ile Trakya'da yaşayan Ortodoks Bulgarların mübadelesi ve Ege kıyısındaki Rumlarla, Makedonya Müslümanlarının mübadelesi için antlaşmalar yapılmıştır. İttihatçıların Anadolu'yu Türk yurdu haline getirmek için attıkları önemli adımlardan biri de 27 Mayıs 1915'te

¹⁹⁴ Azmi Özcan, "Osmanlıcılık", *DİA*, c. 33, TDV Yayınları, İstanbul 2007, s. 487.

¹⁹⁵ Okutan, *Tek Parti Döneminde Azınlık Politikaları*, s. 74.

Geçici Tehcir Yasası'nı çıkarmalarıdır.¹⁹⁶ Bu süreçte Osmanlı Devleti ile azınlık tebaa arasındaki en büyük kırılma noktasını Rusya, Fransa, İngiltere ve İtalya'nın Birinci Dünya Savaşı'nda Osmanlı topraklarına saldırması ve azınlıkların bu devletlerle gizli antlaşmalar yapmaları oluşturmaktadır.¹⁹⁷

Azınlıkların, Birinci Dünya Savaşı'nda işgalci İtilaf Devletleri'yle işbirliği içerisinde olması sebebiyle Anadolu'dan sürgün edilmelerini, Anadolu'nun Türkleştirilmesi bağlamında da değerlendirmek mümkündür.¹⁹⁸ Osmanlı Devleti için savaşı bitiren Mondros Ateşkes Antlaşmasının hükümleri, azınlıkların ve İtilaf devletlerinin Anadolu'daki faaliyetlerini kolaylaştırmıştır.¹⁹⁹

İtilaf devletlerinin verdiği her türlü destekten cesaret alan azınlıklar, cemiyetler kurarak bağımsızlıklarını kazanma arzusuyla Büyük Yunanistan, Büyük Ermenistan ve Pontus Devleti hayalleri kurmaya başlamışlardır. Anadolu'nun özellikle Hristiyan ekalliyetlerin yoğun olduğu bölgelerini işgal eden İngiliz, Fransız ve Yunanlılara karşı Türk halkı Anadolu'da milli direnişi başlatarak cevap vermiştir. Millî Mücadelenin sistematik bir şekilde yürütmesinde önemli bir fonksiyon üstlenen kongrelerde alınan karar ve uygulamalar, azınlıkları da ilgilendirmekteydi. Aslında Milli Mücadele hareketi, yoğun olarak Anadolu'nun uç noktalarındaki Ermeni ve Rum azınlıklarına karşı yapılmıştır.²⁰⁰

Bilindiği gibi Türk devletlerinin, hâkimiyetleri altındaki etnik unsurlara karşı tavrı, onların asimile olup yok olmasına değil, tam aksine mevcudiyetlerinin devamına yönelik politika oluşturma şeklindedir. Bunun için gerektiğinde eğitim kurumları açılmış, böylelikle yeni nesillerin mensup oldukları grubun bir bireyi olabilecek niteliklere kavuşturulması için gerekli tedbirlerin cemaatlerce alınmasına engel olunmamıştır. Gerektiğinde cemaatler icap ettiği şekilde desteklenmiştir. Yeni

¹⁹⁶ Bilgiç, “Osmanlı Devleti'nde Azınlıklar”, s. 344; Cafer Ulu, *Türkiye Cumhuriyeti'nde Ermeniler*, Atatürk Araştırma Merkezi Yay., Ankara 2009, s. 33 vd.

¹⁹⁷ Süleyman Beyoğlu, “1915 Tehciri Hakkında Bazı Değerlendirmeler”, *Ermeni Meselesi Üzerine Araştırmalar*, (ed. Erhan Afyoncu), *Tarih ve Tabiat Vakfı Yayınları*, İstanbul 2001, s. 186.

¹⁹⁸ Elçin Aktoprak - Celil Kaya, *21. Yüzyılda Milliyetçilik Teori ve Siyaset*, İletişim Yay., İstanbul 2010, s.19.

¹⁹⁹ Selahattin Tansel, *Mondros'tan Mudanya'ya Kadar*, c. 1, MEB Yayınları, İstanbul 1991, s. 84.

²⁰⁰ Ahmet Yaşar Akkaya, *Menderes ve Azınlıklar*, Mühür Kitabevi, İstanbul 2011, s. 9.

nesillerin yetiştirilmesinde, etnik unsurların kimlik ve kişilik kazanmasında eğitim kurumları, en önemli rolü üstlenmektedir.

Eğitimin tarifindeki ortak nokta, onun bir şekillendirme süreci olmasıdır. Eğitimin gayelerinden biri toplumun ihtiyaç duyduğu özelliklerin önceden tespit edilip öğrenciyi toplumun iktisadi, sosyal ve siyasi yapısına uygun hale getirmektir. Bu, ancak; eğitim politikasının tespit edilmesi, kendisini etkileyecek faktörlerin amaca göre yeniden düzenlenmesi ve eğitimin felsefi temeller üzerine oturtulmasıyla gerçekleşebilir. Eğitim sisteminin şekillendirdiği insan, toplumsal hayatta rol alıp etkili olmaya başladığı andan itibaren hem toplumu hem de kurumları etkileyecektir. Bu etkileme, milli bütünlüğü koruduğu, sosyal barışı ve huzuru sağladığı sürece olumlu yöndedir.²⁰¹

Hiçbir siyasi sistem devletin ve toplumun geleceğiyle alakalı gördüğü konularda kendisine muhalif insanların yetişmesine izin vermez. Devletin, eğitim mekanizmasını kontrol edilemeyen odaklara teslim ederek ihmal göstermesi, ülke insanların bir kısmının hedeflenen nitelikleri taşımamasına sebep olacaktır. Yakın zamanda ülkemizde yaşanan kalkışmada örneğini gördüğümüz üzere bu durumda en fazla etkilenen, toplum ve devletin kendisidir. Okullarını siyasi çekişme ve politik oyunların dışında tutabilen devletler, varlıklarını devam ettirme imkânını elde edebilirler.

Farklı kültür, inanç veya etnisiteye sahip azınlıkların problem oluşturmaları çağımızda ortaya çıkan bir olgu değildir. Problemler daha çok idari ve hukuki alanlardaki yapılanmalardan kaynaklansa da farklı din mensupları arasındaki çatışma ihtimalini ortadan kaldırmanın en etkili yolu; ilişkiler arasında çatışmaya yol açmayacak şekilde planlanmış bir eğitim müfredatından geçmektedir. Osmanlı Devleti'nin himayesinde yüzyıllar boyu yaşamış, onun egemenliğinde varlığını ve kimliğini korumuş azınlıkların, devletin otoritesi zayıfladığında bağımsızlık peşinde koşma nedenleri, bu noktaya nasıl gelindiği ya da getirildikleri hususları ve bu duruma gelmelerinde eğitimin rolü gibi hususlar dikkatle incelenmesi gereken konulardır.

²⁰¹ Beyza Bilgin, **Eğitim Bilimi ve Din Eğitimi**, Gün Yayıncılık, Ankara 2001, s.19.

Öğretim kurumlarının, mezhep farklılıklarına göre faaliyet gösterdiği Tanzimat öncesi dönemde, örgün eğitim kurumlarında, aynı anda farklı dinlerin genel müfredat içine konularak birer ders olarak okutulması düşünülmemiştir. Farklı dini eğitimlerin aynı anda örgün öğretim alanına taşınması ise Tanzimat sonrası dönemde gerçekleşmiştir. Tanınan haklara rağmen hedeflenen milli birliğin sağlanması konusunda istenilen sonuca ulaşamamıştır. Osmanlı Devleti'nin Tanzimat sonrasındaki eğitim uygulamaları incelendiğinde azınlıklara verilen haklar, dış saiklerin de etkisiyle devletin varlığını ve bekasını tehdit eder duruma gelmiştir.

İKİNCİ BÖLÜM

LOZAN ANTLAŞMASI'NDAN GÜNÜMÜZE AZINLIK OKULLARI VE HUKUKİ DÜZENLEMELER (1923-2020)

2.1. Lozan Antlaşması'nda Azınlıklar

Millî Mücadeleden sonra kurulan Türkiye Cumhuriyeti Devleti, azınlıkların durumunu Lozan Antlaşması'na¹ göre şekillendirmiştir. Milletler Cemiyeti kriterlerine göre azınlıklar; etnik, dilsel, dinsel azınlıklar olmak üzere üçe ayrılmaktadır. Bununla birlikte, Türkiye 1923 Lozan Antlaşması'nda bu üç azınlık kategorisini de kabul etmemiş ve yalnızca Gayrimüslim yurttaşların azınlık olduğunu ve uluslararası azınlık korumasından faydalanabileceğini bildirmiştir.²

24 Temmuz 1923'te imzalanan Lozan Antlaşması, yeni Türkiye Cumhuriyeti'ni kurarken, Osmanlı Devletinden miras kalan azınlıklar meselesine de siyasal ve hukuksal bir çözüm getirmiştir. Bu nedenle de azınlıklar konusunda Türkiye'yi bağlayan temel hukuki metin Lozan Antlaşmasıdır. Lozan Antlaşması'na göre; Türkiye'deki azınlıklar dini anlayışa göre sınıflandırılmış olup, Müslüman olmayan Rumlar, Ermeniler ve Musevilerden oluşmaktadır. Antlaşma ile azınlıkların, Müslüman halkla hemen her alanda eşit olduğu kabul edilmiştir. Böylece Lozan Antlaşması'nda azınlıklar konusu, uluslararası düzlemde bir sorun olmaktan çıkmıştır.³

Lozan Antlaşması ile gayrimüslimlere “azınlık” statüsü verilmiş, bu statünün tanımı ve azınlıkların sahip olacakları haklar bu anlaşmayla belirlenmiştir. Lozan Antlaşması ile azınlık kavramı kesinlik kazanmış, artık fiiliyatta da azınlık uygulamasına geçilmesi sağlanmıştır. Antlaşma, gayrimüslimlere azınlık statüsü

¹ Şerafettin Turan, “Lozan Antlaşması”, *DİA.*, c. 27, TDV. Yayınları, İstanbul 2003, s. 214.

² Murat Saraçlı, *Avrupa Birliği ve Türkiye’de Azınlıklar*, Lotus Yayınları, Ankara 2006, s. 126.

³ Haktan Birsell, *Lozan’dan AB Sürecine Türkiye’nin Azınlık Politikaları*, IQ Kültür Sanat Yayınları, İstanbul 2011, s.102.

verirken, onların kendi inanç, örf ve âdetleri çerçevesinde birtakım ayrı haklara sahip olmalarını da onaylamaktaydı.⁴

Lozan Antlaşması'nda, Batı ülkelerinin Osmanlı döneminde olduğu gibi azınlık haklarını bahane ederek Türkiye'nin içişlerine müdahale etmesinin önü kesilmek istenmiştir. Azınlık statüsünü oluşturan maddelere, gerekli görüldüğünde eğitim, göç ve milletler cemiyeti garantörlüğü konularında Türkiye'nin bu hakları kısıtlamasına ve engellemesine yönelik hususlar ilave edilmiştir.⁵ Lozan'da oluşturulan azınlık statüsünü, Osmanlı millet sisteminden ayıran en önemli özellik, Rum, Ermeni ve Musevi toplumları haricindeki Maruni, Süryani, Keldani ve Nasturilerin Hristiyan olduğu halde rakamsal olarak küçük bir azınlık grubunu ifade ettiği için azınlık statüsünde yer almamasıdır.⁶

Lozan Antlaşması'nın 37'nci ve 44'üncü maddeleri azınlıklar için yapılmıştır. Buna göre;

37. maddede; Türkiye Devletinin, Lozan Antlaşması'nın 38'den 44'e kadar olan hükümlerini temel kanun olarak kabul edeceği; 38. maddede Türkiye sınırları içinde yaşayan azınlıklara hak ve özgürlüklerinin tam olarak verileceği, azınlıkların ülke sınırları içerisinde her yere serbestçe seyahat veya ikamet edebileceği belirtilmiştir. 39. maddede, azınlıkların yasalar önünde eşit olduğu ve ayrımcılıktan korunma hakkına sahip olduğu; 40. maddede azınlıkların, Müslüman yurttaşların sahip olduğu her türlü hukukî haklardan ve güvencelerden faydalanabilecekleri, her türlü sosyal ve eğitim kurumlarını açabilecekleri ve buralarda kendi anadillerini kullanabilecekleri, kendi dinî ayinlerini serbestçe yapabilecekleri; 41 maddede genel eğitim konusunda, azınlıkların önemli oranda oturdukları il ve ilçelerde, azınlık çocuklarının ilkokullarda kendi dilleriyle eğitim yapmalarını sağlamak amacıyla gereken kolaylıkların gösterileceği; 42. maddede azınlıkların, aile hukuku veya kişisel hakları konusunda sorunlar yaşandığında, bu sorunların azınlıkların örf ve âdetlerine göre çözülmesi için Türk hükûmeti tarafından gerekli tedbirlerin alınacağına, azınlıklara ait kiliselere, havralara, mezarlıklara ve diğer dini kurumlara her türlü

⁴ Güllü, "Lozan Antlaşması Sonrası Türkiye'nin Azınlıklara Yönelik Politikaları", s. 285.

⁵ İlker Hasan Duman, "Azınlık Hakları ve Lozan Antlaşması", *TBB Dergisi*, sayı: 57, 2005, s. 307.

⁶ Birsell, *Lozan'dan AB Sürecine Türkiye'nin Azınlık Politikaları*, s. 104.

korumayı sağlamayı taahhüt edeceği; azınlıkların Türkiye'deki vakıflarına, dinî ve hayrî müesseselerine gerekli her türlü kolaylıkların gösterileceği, yeni din ve hayır kurumlarının kurulması için bu gibi özel kurumlara sağlanmış olan gerekli kolaylıkların sağlanacağı; 43. maddede azınlıkların din ve inanç hürriyetine sahip olacakları; 44. maddede ise azınlıklara ilişkin antlaşma hükümlerinin Türk hükûmeti tarafından Milletler Cemiyetinin güvencesi altında uygulamaya konacağı hükmü yer almaktadır.⁷

Lozan Antlaşması'nda yapılan düzenlemeyle, ülkedeki azınlıklara hiçbir ayrıma tâbi olmaksızın diğer vatandaşlarla eşit haklara sahip olma; dinlerini özgürce yaşama, dillerini, kültürlerini ve geleneklerini sürdürme hakkı sağlanmıştır. Bu antlaşmayla; Batılı Devletlerin, azınlıklar ifadesini kullanarak, üniter devlet yapısını, millî birlik ve bütünlüğünü bozmaya yönelik politikalarının önüne geçilmiştir.

2.2. Lozan'dan Günümüze Azınlıklar

Lozan Antlaşmasıyla belirlenen statü, Türkiye'nin AB sürecinde önemli bir ivme kazandığı 2000'li yıllara kadar değişmeden devam etmiştir. Lozan'daki azınlık statüsünün belirlenmesinde imparatorluk yıllarındaki millet sisteminin referansları kullanılmıştır. Toplumun dini farklılıkları esas alındığından, ülkede yaşayan gayrimüslim vatandaşlar azınlık olarak tanımlanmıştır. Ulusal kimliğin belirlenmesinde dil yerine din, azınlık tanımını belirlemiştir.

Lozan Antlaşması, sadece Türkiye'de azınlıkların statüsünü belirlemekle sınırlı kalmamış, 1923 tarihli "Yunan ve Türk Nüfuslarının Mübadelesine İlişkin Sözleşme" de antlaşmanın bir parçası olarak öngörülmüştü.⁸ İki devlet arasında "Türk ve Rum Ahalinin Mübadelesine Dair Mukavelename ve Protokolü'nün imzalanmasıyla resmiyet kazanmıştır. Buna göre Türkiye'de bulunan Ortodoks Rumlarla, Yunanistan'da bulunan Müslüman uyruklular -İstanbul'daki Rumlar ve Batı Trakya'daki Türkler hariç- karşılıklı olarak zorunlu göçe tâbi tutulmuşlardır. Bu

⁷ Mehmet Merdan Hekimoğlu, **Uluslararası İnsan Hakları Hukuku Açısından Azınlık Hakları ve Türkiye**, Detay Yayınları, Ankara 2007, s. 85.

⁸ Elçin Aktoprak - Celil Kaya, **21. Yüzyılda Milliyetçilik: Teori ve Siyaset**, İletişim Yayınları, İstanbul 2016, s. 25.

sözleşme uyarınca, yaklaşık olarak 350 bin Müslüman Türk ve 200 bin Hıristiyan Rum karşılıklı olarak mübadeleye tâbi tutulmuşlardır.⁹

1906 Osmanlı nüfus sayımının verilerine göre sokaktaki her beş kişiden birinin gayrimüslim olduğu bir toplumdur, 1927’de Cumhuriyet yönetiminin yaptırdığı ilk nüfus sayımında, kırk kişiden birinin gayrimüslim olduğu bir noktaya gelinmiştir.¹⁰ On yıllık savaş, tehcir ve mübadele sonunda, Türkiye nüfusu dinî açıdan homojen bir yapıya büründürülmeye çalışılmıştır.¹¹ 1923 yılında Müslüman olmayan tüccarlar İstanbul Ticaret Odası’ndan çıkarılmış, iktisadi müesseselerde zorunlu olarak Türkçe kullanım şartı getirilmiştir. 1926’da memuriyete giriş koşullarına Türk olma şartı konularak azınlıklara devlet kapısı da kapatılmıştır.¹²

Yeni kurulan devletin temel metinleri oluşturulurken etnik ve kültürel farklılıklar konusu yoğun tartışmalara sebep olmuştur. Bazı milletvekilleri, anayasanın ülkedeki bütün insanları milliyet bakımından Türk ilan etmesi gerektiğini savunurken, milletvekillerinin çoğunluğu buna karşı çıkmıştır. Hamdullah Suphi’nin başını çektiği ikinci grup, her ne kadar vatandaş olsalar da Musevilerin ve Ermeniler’in, etnik kimliklerinin yanında dillerini de terk etmedikleri sürece Türk olarak tanımlanmalarının mümkün olmadığı hususunda ısrar etmişlerdir. Onlara göre anayasa; Ermenileri, Rumları, Musevileri ve diğer gayrimüslimleri milliyet olarak değil, vatandaşlık bakımından Türk olarak tanımalıydı. TBMM, bu görüşü kabul ederek ve 88. maddenin son hali “Türkiye ahalisine din ve ırk farkı olmaksızın vatandaşlık itibarıyla (Türk) ıtlak olunur” şeklinde düzenlemiştir.¹³

⁹ Yücel Bozdağlıoğlu, “Türk-Yunan Nüfus Mübadelesi ve Sonuçları”, **Türkiye Sosyal Araştırmalar Dergisi**, sayı: 180, 2014, s. 10

¹⁰ Yaşar Kaştan, “Cumhuriyet Döneminde Nüfus Hareketlerinin Fonksiyonu”, **Atatürk Üniversitesi SBE. Dergisi**, c.7, sayı: 1, 2006, s. 68.

¹¹ Ayhan Aktar, **Varlık Vergisi ve Türkleştirme Politikaları**, İletişim Yayınları, İstanbul 2010, s.62.

¹² Aktoprak - Kaya, **21. Yüzyılda Milliyetçilik Teori ve Siyaset**, s. 34.

¹³ Soner Çağaptay, **Türkiye’de İslam Laiklik ve Milliyetçilik Türk Kimdir?**, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, İstanbul 2009, s. 26; Fatih Yazıcı, **Azınlık Okullarında Tarih Eğitimi ve Çokkültürlülük**, Yeni İnsan Yayınevi, İstanbul 2015, s. 98.

1927'den sonra “dil”in vatandaşlığın önemli bir unsuru olduğuna vurgu yapılmaya başlanmıştır. 1928 yılında “Vatandaş, Türkçe konuş” kampanyası başlatılmış ve bu kampanya Tek Parti Döneminde sürdürülmüştür.¹⁴

Cumhuriyet'in Lozan Antlaşması'ndan sonraki ilk azınlık politikası olan Türk-Yunan nüfus mübadelesinde ortaya çıkan etablis yani yerleşiklik meselesi, taraflar arasında siyasî krize neden olmuştur. Kriz, 10 Haziran 1930'da taraflar arasında imzalanan antlaşma ile son bulmuştur. Bu yönüyle etablis meselesi, genç Türkiye'nin 1930'lara kadarki dış politikasında önemli bir yer tutmuştur. Krizin aşılması ile birlikte Batı Trakya'dan yaklaşık 400 bin Müslüman Türkiye'ye, 1 milyon 200 bini aşkın Rum da Türkiye'den Yunanistan'a göç etmiştir. İstanbul'da yaklaşık 73 bin, Gökçeada ve Bozcaada'da 8 bini aşkın Rum kalmış ve bunların dışında Yunan uyruğuna geçmiş yaklaşık 30 bin Rum ise İstanbul'da yaşamaya devam etmiştir. Bu nüfus mübadelesi, Rum okulları ve öğrenci sayısına da yansımış, Rum okullarının ve öğrencilerinin sayısı giderek azalmıştır.¹⁵

Türkiye Cumhuriyeti'nde tek parti iktidarı döneminde azınlıklar, siyasal hayata da fiilen katılmışlardır. Azınlıklar, Cumhuriyet tarihinde ilk politik tavırlarını Serbest Cumhuriyet Fırkası'nın yanında yer alarak göstermişlerdir.¹⁶ İlerleyen yıllarda siyasi eğilim CHP'ye kaymış, CHP ise ilk defa 1935'te milletvekili listelerine azınlık adaylar koymuş ve dört azınlık milletvekili seçilmiştir. İktidar partisi, aynı yıl yayımladığı genelgeyle halkevlerinde Ermeni, Rum ve Musevi vatandaşların da çalışabileceğini açıklamıştır.¹⁷

Tek parti iktidarı döneminde azınlıklara yönelik ilk somut olumsuzluk; “1934 Trakya Olayları’dır. 1934 yılında Edirne, Kırklareli, Tekirdağ ve Çanakkale gibi illerde Musevi vatandaşların yaşadığı yerlerde Musevilere yönelik şiddet ve yağma olayları gerçekleştirilmiştir. O dönemde Türkiye ile İtalya arasında gerginlik yaşanmış ve bu gerginlik karşısında Türkiye batı sınırında önlem almıştır. Musevi karşıtı yazılar

¹⁴ Ramazan Erhan Güllü, Lozan Antlaşması Sonrası Türkiye'nin Azınlıklara Yönelik Politikaları”, *Avrasya İncelemeleri Dergisi*, c. 7, sayı: 2, 2018, s. 268 vd.

¹⁵ Bilal Eryılmaz - Mücahit Bektaş, “Lozan Perspektifinden Türkiye’de Azınlık Politikaları (1923-2016)”, *Marmara Üniversitesi Siyasal Bilimler Dergisi*, c. 5, sayı: 2, 2017, s. 31.

¹⁶ Akkaya, *Menderes ve Azınlıklar*, s. 35.

¹⁷ Macar, *Cumhuriyet Dönemi İstanbul Rum Patrikhanesi*, s. 169.

halkta infiale neden olmuş, halk bu yazıların etkisi altında kalarak Musevi azınlığa karşı şiddet olaylarına girişmiştir. Olaylar sonrasında Musevilere ait ev ve dükkânlara büyük zararlar verilmiştir. Trakya Musevileri, toplamda 13 bin nüfusa sahipken, bu olaylar sonrasında 8 bin Musevi İstanbul'a yerleşmiştir. Buradaki olaylar Türkiye'deki Musevi azınlıklar üzerinde baskı unsuru oluşturmuş, ilerleyen yıllarda İsrail Devleti kurulunca (1948) büyük bir kısım Musevi de buraya göç etmiştir.¹⁸

Azınlıklarla ilgili bir diğer olumsuz olay ise "Varlık Vergisi Kanunu'dur. İkinci Dünya Savaşı'nın ağır şartlarında, kaynakların yarısından fazlasını milli savunmaya ayıran Türkiye'nin, ekonomik sıkıntılarını düzeltmek amacıyla, Tek Parti Döneminde 11 Kasım 1942'de 4305 sayılı Varlık Vergisi Kanunu¹⁹ yayımlanmıştır. Kanuna göre; kişi vergi sorumluluğunu yerine getirmede Doğu Anadolu'da Erzurum Aşkale'ye gönderilerek yol hizmetinde devlete karşı yükümlülüğünü yerine getirmiş olacaktı.²⁰

Varlık Vergisi, bir seneyi aşkın yürürlükte kalmış, 15 Mart 1944 tarihindeki kanunla yürürlükten kaldırılmıştır. Bu tarihe kadar ödenmemiş olan vergi borçları ise devlet tarafından tahsil edilmeyip silinmiştir. CHP iktidarına olumlu bakan azınlıklar, Varlık Vergisi nedeniyle siyasi tercihlerini değiştirerek Demokrat Parti yanlısı politika izlemişlerdir. Aynı şekilde bu olay Türkiye'deki azınlıkların, özellikle de Musevilerin bir kısmının Türkiye'den göç etmelerine gerekçe oluşturmuştur. Özellikle İsrail Devleti'nin kurulmasını izleyen iki yıl boyunca (1948-1949) yaklaşık 30 bin Musevi İsrail'e göç etmiştir.²¹

Ülkenin demokratik bir yapıya kavuşması ve DP'nin CHP'ye göre daha liberal bir anlayışta olması sebebiyle kültürel farklılıklar bağlamında, azınlıklara karşı daha müspet bir tutum takınması beklenmekteydi. Nitekim çok partili dönemin ilk yıllarındaki birtakım uygulamalar bu beklentiyi karşılar niteliktedir. Ülkedeki demokratikleşmenin paralelinde, üniversite mezunu olan gayrimüslimlerin askerlik

¹⁸ Dilek Güven, **Cumhuriyet Dönemi Azınlık Politikaları ve Stratejileri Bağlamında 6-7 Eylül Olayları**, İletişim Yayınları, İstanbul 2005, s. 126.

¹⁹ <https://www.resmigazete.gov.tr/arsiv/5255.pdf> (23.12.2020)

²⁰ Ahmet Kızılkaya, "Ekonomik ve Siyasal Boyutlarıyla Varlık Vergisi", **Uluslararası Emek ve Toplum Dergisi**, c. 5, sayı: 12, 2016, s. 89.

²¹ Akkaya, **Menderes ve Azınlıklar**, s. 37 vd.

hizmetlerini yedek subay olarak yapabilmelerinin yolu açılmış ve Hahambaşılık, İçişleri Bakanlığı tarafından resmi bir kurum olarak tanınmıştır.²²

Cumhuriyet Tarihinde azınlıklar ile ilgili diğer bir önemli gelişme ise 1955'te meydana gelen "6-7 Eylül Olayları"dır. Kıbrıs Meselesi nedeniyle Türk-Yunan ilişkileri çok sıkıntılı bir döneme girmiş, bir kısım tahriklerin ve telkinlerin de etkisiyle Kıbrıs Türktür Cemiyeti, Demokrat Parti teşkilâtları, öğrenci dernekleri, gençlik teşkilâtları, sendikalar ve meslek kuruluşları tarafından İstanbul ve İzmir'deki gayrimüslimlere yönelik 6 Eylül 1955 akşamı başlayan ve 7 Eylül sabahına kadar devam eden saldırı ve yağma eylemi gerçekleştirilmiştir.²³

6-7 Eylül Olayları neticesinde azınlıklar, Türk Devleti'ne karşı büyük bir güven kaybı yaşamıştır. Bu nedenle azınlıklar, bilhassa da Rumlar yurt dışına göç etmişlerdir. Rum nüfusu 1955 yılında 80 bin iken, 1960'ta 65 bine, 1965'te ise 48 bine düşmüştür.²⁴

Son yıllarda Avrupa Birliği uyum ve üyelik süreci dâhilinde azınlıklar hakkında birtakım yenilikler ve düzenlemeler yapılmıştır. Bu dönemde gerçekleşen yeniliklerin, AB İlerleme Raporlarında olumlu olarak belirtilmesi de bunun bir ispatı hükmündedir. Vatandaşlık politikaları bağlamında Cumhuriyet'in klasik söyleminin terk edilmeye başlandığı ve eşit yurttaşlık doğrultusunda daha ılımlı bir havanın estiği de ifade edilmelidir.

2003 yılında Avrupa Birliği Uyum Yasaları çerçevesinde, azınlık vakıf malları yeni bir düzenlemeye konu olmuştur. 27 Şubat 2008 tarihli ve 5737 sayılı Resmi Gazete' de yayımlanan Vakıflar Kanunu²⁵ ile 181 taşınmaz mal vakıf adına tescil edilmiş, 150 taşınmazın mülkiyet sorunu çözülmüştür. 5737 sayılı Vakıflar Kanunu'na 27.08.2011 tarihinde geçici 11. maddenin eklenmesiyle, 333 taşınmazın vakfı adına tescil edilmesi, 21 adet taşınmaz için de bedel ödenmesine karar verilerek çözüm

²² Haşim Erdoğan, "Gizli Celse Zabıtlarına Göre Millî Mücadele Döneminde Gayrimüslimlerin Askere Alınma Meselesinin TBMM'de Tartışılması", **Afyon Kocatepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi**, c. 22, Özel Sayı, 2020, s. 151.

²³ Deri, **Azınlık Okulları**, s. 138.

²⁴ Hülya Demir -Rıdvan Akar, **İstanbul'un Son Sürgünleri**, İletişim Yay, 3.bsk., 2004, s. 21.

²⁵ <https://www.resmigazete.gov.tr/eskiler/2008/02/20080227-2.htm> (23.12.2020)

sağlanmıştır. 15 Ağustos 2010'da Trabzon Sümela Manastırında Rumlara ve 19 Eylül 2010'da Van'daki Ahtamar (Akdamar) Adasındaki Kutsal Ermeni Kilisesi'nde Ermenilere ayin yapabilme imkânı tanınmıştır. Türkiye sınırları içinde bulunan birtakım Ermeni Kiliselerinin restorasyonu yapılmıştır. 1968'den 2000 yılına kadar uygulanan, kimliklerinde Ermeni, Rum ve Musevi yazmayanların azınlık okullarına alınmaması uygulamasına da son verilmiştir.²⁶

AB, 1993 yılında Kopenhag'taki zirvesinde almış olduğu ve tarihe "Kopenhag Siyasi Kriterleri" olarak geçen demokrasi, insan hakları, hukukun üstünlüğü ve azınlıkların korunmasıyla ilgili hususların yerine getirilmesini, tüm aday ülkelerden beklemektedir. Türkiye, AB Uyum Paketleri çıkartarak kimi azınlıklarla ilgili yasaları reforma tâbi tutmuş, anayasal birtakım değişikliklere ve düzenlemelere gitmiştir.²⁷

2.3. Cumhuriyet Döneminde Ermeni Azınlığın Durumu

Lozan Antlaşması sonunda Türkiye Cumhuriyeti'nde yaşayan Ermeniler, temel hak ve özgürlüklerden devamlı olarak yararlanmışlardır. Ermeniler için dinî ihtiyaçları karşılamanın yanı sıra, sosyal ve eğitim alanında da kendi örf ve âdetlerine uygun şekilde ihtiyaçlarını karşılayabilecekleri bir ortam sağlanmıştır. Ermeniler'in Cumhuriyet döneminde Türk toplumu ile entegre olma gayretleri farklı şekillerde hızla devam etmiştir.²⁸

Türkiye'de yaşayan Ermeniler, anayasal haklar ve ilkeler çerçevesinde, bütün Türk vatandaşlarının faydalandıkları haklardan eşit bir şekilde faydalanmaktadırlar. Cumhuriyet idaresi, ülkede yaşayan herkesi eşit bir "yurttaş" olarak nitelendirmiş, her türden etnik, dinî ve sosyal toplulukların sorunlarına eğilmiş, herkesi kapsayan eşitlikçi çözüm yolları aramıştır. Cumhuriyet döneminde Ermeni asıllı yurttaşlar; sosyo-ekonomik, ticaret, kültürel, resim, fotoğraf, musiki, mimari, sinema, tiyatro, dil ve edebiyat, basın-yayın vb alanlarda önemli katkılar yapmıştır. Çeşitli dönemlerde

²⁶ Eryılmaz - Bektaş, "Lozan Perspektifinden Türkiye'de Azınlık Politikaları (1923-2016)", s. 37-37

²⁷ Oran, *Türkiye'de Azınlıklar*, s.122.

²⁸ Muhammet Erat, "Cumhuriyet Döneminde Türkiye'deki Ermeniler'in Faaliyetleri (1923-1945)", *Çanakkale Onsekiz Mart Üniversitesi SB. Dergisi*, c. 5, sayı: 2, 2020, s. 295.

TBMM’de görev yapan Ermeni Milletvekilleri, pek çok konuda çalışmalar yapmış, kanun teklifleri hazırlamış ve soru önergeleri vermiştir.²⁹

Cumhuriyet döneminde Ermeni azınlıklarıyla ilgili kırılma noktası olan iki olay vardır. Bunlardan birincisi; 11 Kasım 1942 tarihli 4305 sayılı kanunla Resmi Gazete’de yayımlanan ve uygulamaya konulan “Varlık Vergisi Kanunu’dur. 1939 yılında başlayan İkinci Dünya Savaşı nedeniyle Türkiye ekonomisi büyük sorunlar yaşamış, devletin ve imkânları kısıtlı olan özel sektörün yatırımları azalmıştı.³⁰ Şükrü Saraçoğlu hükûmeti tarafından çıkarılan ve 11 Kasım 1942’de 4305 sayılı kanun olarak Resmi Gazete’de³¹ yayımlanan Varlık Vergisi, 15 Mart 1944 yılına kadar uygulanmıştır.³² Varlık Vergisi Kanunu’nun uygulanmasıyla birlikte Ermeni tüccarlar, büyük bir mağduriyete uğramış; Türk tüccarlar, Ermeniler’in elden çıkarmak zorunda kaldıkları taşınmaz mallara, fabrikalara, iş yerlerine ucuz fiyatlarla sahip olmuştur.³³

Ermeni azınlıklarla ilgili kırılma noktası olan ikinci olay ise; 1955 senesinde meydana gelen “6-7 Eylül Olayları’dır. İstanbul ve İzmir’deki Ermenilere ve diğer azınlık unsurlara yönelik olarak 6 Eylül 1955 akşamı başlayan ve 7 Eylül sabahına kadar devam eden saldırı, yağma eylemi gerçekleştirilmiştir.³⁴ Olaylar sonrasında Ermenilere ait kiliseler, manastırlar, ayazmalar, okullar, evler, dükkânlar, iş yerleri, fabrikalar, mağazalar, imalathaneler, eczaneler, oteller, mezarlıklar, spor kulüpleri büyük zarar görmüştür. Yine olaylarda 50’si ağır olmak üzere 400’ün üzerinde kişi yaralanmıştır.³⁵

Sonuç itibariyle söylenecek olursa Lozan Antlaşması’ndan bugüne kadar Türkiye’de yaşayan Ermenilere; eğitim, kültür, sanat, sosyo-ekonomik, ticarî vb alanlarda, gereken hak ve özgürlük ortamı sağlanmıştır. Ermeniler de devletin aleyhine olacak tavırlar içerisine girmemiş ve ülkede yaşayan diğer vatandaşlar gibi üzerine

²⁹ Ulu, **Türkiye Cumhuriyeti’nde Ermeniler**, s. 129 vd.

³⁰ Hüseyin Perviz Pur, **Varlık Vergisi ve Azınlıklar**, Eren Yayınları, İstanbul 2007, s. 89; Rıdvan Akar, **Aşkale Yolcuları Varlık Vergisi ve Çalışma Kampları**, Belge Yayınları, İstanbul 2000, s. 78.

³¹ <https://www.resmigazete.gov.tr/arsiv/5255.pdf> (23.12.2020)

³² Ayhan Aktar, **Varlık Vergisi ve Türkleştirme Politikaları**, İletişim Yayınları, İstanbul 2000, s. 135.

³³ Kızılkaya, “**Ekonomik ve Siyasal Boyutlarıyla Varlık Vergisi**”, s. 93.

³⁴ Güven, **Cumhuriyet Dönemi Azınlık Politikaları**, s. 148.

³⁵ Deri, **Azınlık Okulları**, s. 139.

düşen sorumlulukları yerine getirerek ülkenin gelişmesine ve kalkınmasına önemli katkılar sağlamıştır.

1923 yılından bu yana sorun olmaktan çıkan azınlıklar meselesi, özellikle son yıllarda Avrupa Birliği tarafından sık sık Türkiye'nin önüne çıkarılmaktadır. Türkiye ise azınlıklar sorununu Lozan Antlaşması ile çözüme kavuşturduğunu düşünmekte, Avrupa Birliğinin bu iddialarına karşı çıkmaktadır.

2.4. Lozan Antlaşması'nda Azınlık Okulları

Lozan Antlaşması'nın üçüncü kısmı azınlıklar ve hakları ile ilgilidir. 40. maddeye göre azınlıklar, hem hukuk bakımından hem de uygulamada, Türk vatandaşları ile aynı hukukî işlemlerden ve güvencelerden faydalanacaklardır. Özellikle giderlerini kendileri ödemek üzere, her türlü hayır kurumlarıyla, dinî ve sosyal kurumlar, her türlü okullar ve buna benzer eğitim-öğretim kurumları kurmak, idare etmek ve denetlemek, buralarda kendi dillerini özgürce kullanmak ve dinî ayinlerini serbestçe yapmak konusunda eşit haklara sahip olacaklardır.

Azınlık haklarının korunması konusunda en önemli kararlar, genel eğitim konusunda alınmıştır. Antlaşmanın 41. maddesinde; “Genel eğitim konusunda Türk hükûmeti, azınlıkların önemli bir oranda oturmakta oldukları il ve ilçelerde, azınlık çocuklarına ilkokullarda ana dilleriyle eğitim yapmaları için gerekli kolaylıkları sağlayacaktır. Bu hükümle, Türk hükûmeti, söz konusu okullarda Türk dilinin öğrenimini mecburi tutmayacaktır denilmektedir. Bu maddeyle azınlıkların eğitim ve öğretimleri güvence altına alınmıştır.³⁶

Bu hükümlerden de rahatça anlaşılaacağı üzere azınlık okulları ile ilgili, çağına göre oldukça ileri ve modern hukukî düzenlemeler yapılmış, bu hususta azınlıkların eğitim-öğretim hak ve hürriyetleri de göz önünde bulundurulmuştur.

Bu antlaşma maddelerine göre azınlıklar; okul açma, idare etme, müfredatını belirleme, dillerini öğretme ve dini ayinler düzenleme hususlarında serbest olacaklardır. Türk hükûmetinin; devlet bütçesi, belediye veya diğer bütçelerden eğitim kuruluşlarına tahsis edeceği paradan bu kuruluşlar da diğer özel Türk okulları ile aynı

³⁶ Ali Güler, **Osmanlı'dan Cumhuriyete Azınlıklar**, Tamga Yayınları, Ankara 2000, s. 281.

oranda pay alacaklardı. Türk hükûmeti ise bu okullarda Türkçeyi mecbur tutma hakkına sahip olacaktı. Bu antlaşmayla Türk hükûmeti, azınlıkların açacağı okullara izin vereceğini ve bu okullara diğer özel Türk okullarıyla aynı muameleyi yapacağını taahhüt etmiştir. Özel Türk okullarına devlet veya belediye bütçesinden bir pay ayrılması durumunda, azınlık okullarına da bu bütçeden yardım edileceği belirtilmiştir.³⁷

Lozan Antlaşması ile birlikte, azınlık okullarının Osmanlı Devleti döneminde elde ettiği ayrıcalıklara son verilmiştir. Buna göre okul binalarındaki, sınıflardaki dini semboller kaldırılmış, kitaplarda dinî tasvirlerin, Ermenistan Krallığı, Büyük Ermenistan Devleti ifadelerinin yer aldığı haritaların ve ayrılıkçı fikirlerin bulunması bulundurulması, öğrencilere bu yönde propagandaların yapılması yasaklanmıştır.³⁸

Buna göre ülkedeki azınlıklar, hiçbir ayrıma maruz kalmaksızın diğer vatandaşlarla eşit haklara sahip oluyor, belirli şartlar altında kendi okullarını açarak kendi dillerini konuşma, kültürlerini ve geleneklerini sürdürme hakkını elde ediyordu.

2.5. Azınlık Okullarında Yapılan Hukuki Düzenlemeler (1923-2020)

Osmanlı Devleti döneminde ve Millî Mücadele sırasında azınlık okulların zararlı faaliyetlerini çok iyi bilen Cumhuriyet idaresi, bu tür acı tecrübeleri tekrar yaşamamak için azınlık okulları üzerinde hassasiyetle durmuş ve gerekli önlemleri almaya karar vermiştir. Lozan Antlaşması'nın ilgili maddeleri çerçevesinde azınlıklara ait eğitim kurumları Türkiye Cumhuriyeti tarafından tanınmış ve kabul edilmiştir.³⁹

Azınlık okullarına yönelik hukukî düzenleme, ilk defa Lozan Antlaşması ile başlamış, ardından Tevhid-i Tedrisat Kanunu ve çıkarılan diğer kanun, yönetmelik, yönerge ve genelgelerle yapılmaya çalışılmıştır. Bu çalışmaların tamamında, azınlık okullarını çağdaş ve laik bir eğitim sistemine kavuşturmak, Türkiye Cumhuriyeti Devleti aleyhinde faaliyette bulunmalarını engellemek gayesi güdülmekteydi. Azınlık okullarına karşı yapılan bu sıkı denetimler, okuyan öğrencilere değil okulların

³⁷ Hakan Yılmazlar, **Türkiye’de Özel Okulların Gelişimi (1923-1950)**, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), İstanbul Ün. SBE., İstanbul 2007, s. 36.

³⁸ Vahapoğlu, **Osmanlı’dan Günümüze Azınlık ve Yabancı Okulları**, s. 121.

³⁹ Birsell, **Lozan’dan AB Sürecine Türkiye’nin Azınlık Politikaları**, s. 105.

uyguladığı eğitim politikalarına yöneliktir. Yapılan bu düzenlemelerle, azınlık okulları denetim altına alınarak başıboşluk giderilmiştir.⁴⁰

Azınlık okulları ile ilgili düzenlemeler Osmanlı döneminde 1869 Maarif-i Umumiye Nizamnamesi, 1876 Kanun-i Esasi ve 1915 Mekatib-i Hususiye Nizamnamesi ile yapılmıştır. Kapitülasyonlar ve bazı uluslararası anlaşmalarla azınlıklara tanınmış haklar nedeniyle istenilen sonuç elde edilememiştir. Mondros Mütarekesi'nden önce açılmış azınlık okullarının faaliyetlerinin devamı uygun görülmesine karşın bu tarihten sonra yeni azınlık okullarının açılmasına izin verilmemiştir. Millî Mücadele sonrası imzalanan Lozan Barış Antlaşması'nda Türkiye sınırları içinde bulunan azınlık okullarının, Türk Devleti'nin çıkaracağı kanun ve yönetmeliklere uymaları kararı alınmıştır. Türkiye Cumhuriyeti'nin kurulmasından sonra kapitülasyonlar kaldırılmış ve eğitim homojen bir yapıya büründürülmek istenmiştir.⁴¹

Cumhuriyet'in ilanıyla birlikte başta Tevhid-i Tedrisat Kanunu olmak üzere, sonrasında çıkarılan genelgeler, kanunlar ve yönetmeliklerle azınlık okulları denetim altına alınmış, Osmanlı Devleti zamanında azınlıklara hamilik yapan Batılı Devletlerin, bu konuya yönelik müdahalelerine fırsat verilmemiş ülkenin bir iç meselesi olarak kabul edilmiş ve amaca uygun bir şekilde çözüme kavuşturulmuştur.⁴²

- ***Tevhid-i Tedrisat Kanunu***

3 Mart 1924'te ilam edilen Tevhid-i Tedrisat Kanunu ile eğitimde birliğin sağlanması hedeflenmiştir. Kanunun birinci maddesindeki; “Türkiye dâhilindeki bütün müessesatı ilmiye ve tedrisiye maarif vekâleti'ne merbuttur” ibaresiyle Türkiye Cumhuriyeti sınırları içindeki bütün okullar Milli Eğitim Bakanlığına bağlanmıştır. İkinci maddesinde yer alan “Şer'îye ve Evkaf Vekâleti veya hususi vakıflar tarafından idare olunan bilcümle medrese ve mektepler Maarif Vekâleti'ne devir ve

⁴⁰ Ayten Sezer, *Atatürk Döneminde Yabancı Okullar (1923-1938) Yabancı Okullar (1923-1938)*, s.21.

⁴¹ Vahapoğlu, *Osmanlı'dan Günümüze Azınlık ve Yabancı Okulları*, s. 133.

⁴² Ertuğrul, *Azınlık ve Yabancı Okulları ve Türk Toplumuna Etkileri*, s. 194.

raptedilmiştir” şeklindeki ibareyle de hususi vakıflar tarafından idare edilen okullar da dâhil olmak üzere eğitimde tek yetkili “Maarif Vekâleti” olmuştur.⁴³

Bu kanunun getirdiği diğer bir değişiklik ise; eğitimde laik bir anlayışın benimsenmesidir. Bu durum müfredatlara da yansımış, 1927 yılında din dersleri, okul müfredatlarından çıkarılarak seçmeli ders haline getirilmiştir. 1930 yılında şehirlerdeki okullardan, 1932 yılında ortaokullardan 1939 yılında da köy ilkokul programlarından din dersleri çıkarılmıştır.⁴⁴

Tevhid-i Tedrisat Kanunu ile Türk hükûmetinin, medreseleri kapatıp, kendi okullarını dini eğitim veren okullar konumundan çıkarırken, azınlık okullarına karşı duyarsız kalması ve onları muaf tutması düşünülemezdi. Bu nedenle azınlık okullarında da eğitimin din ile olan ilişkisinin kesilmesi ve laik bir yapıya kavuşması için yeni düzenlemeler yapılmıştır.⁴⁵ Kanunla, mabetler dışında kalan dersane ve koridorlardaki dini sembol ve tasvirler kaldırılmış, öğrencilerin okullardaki dini ayinlere katılmaları yasaklanmıştır. Okullardaki derslerde milli hislere yer verilmesi gerektiği belirtilerek, laik bir tarzda eğitim yapılması gerektiği vurgulanmıştır.⁴⁶

Cumhuriyet yönetimi, Tevhid-i Tedrisat Kanunu ile kendi okullarında başlattığı laiklik prensibi ve eğitimde millileşme çabalarını azınlık okulları üzerinde de uygulamaya koymuş, denetim mekanizmaları ağırlaştırılmıştır. 1915 yılında yayımlanan lakin tam olarak uygulanamayan Mekatib-i Hususiye Talimatnamesi’nin geçerli olduğu ifade edilerek eğitim konusunun bir iç mesele olarak görülüp yabancı devletlerin protestolarının dikkate alınmayacağı belirtilmiştir. Talimatnamenin dördüncü maddesinde; “...Mektep açabilmek için mektep açacakları mahallerde devleti metbuaları tebaasından mektebe ihtiyaç gösterecek raddede nüfus mevcut olmak” ibaresiyle istedikleri bölgeye okul açamayacakları belirtilmiştir.⁴⁷

⁴³ <https://www.mevzuat.gov.tr/MevzuatMetin/1.3.430.pdf> (17.10.2020)

⁴⁴ Sezer, **Atatürk Döneminde Yabancı Okullar (1923-1938)** s. 36.

⁴⁵ Mustafa Serhan Yücel, **Türkiye’de Yabancı Okullar Ve Azınlık Okulları (1925-1926)**, Bilecik Şeyh Edebali Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, (Yayımlanmış Doktora Tezi), Bilecik 2016, s. 26

⁴⁶ Seçil Akgün, **Tevhid-i Tedrisat: Cumhuriyet Döneminde Eğitim**, MEB Yayınları, İstanbul 1983, s. 52.

⁴⁷ Cemil Koçak, “Tanzimat’tan Sonra Özel ve Yabancı Okullar”, **Tanzimat’tan Cumhuriyet’e Türkiye Ansiklopedisi**, c. 2, İletişim Yayınları, İstanbul 1985, s. 491.

Beşinci maddede; gece okulu açamayacakları, altıncı maddede; Türkçe, tarih ve coğrafya derslerinin Türk öğretmenler tarafından ve Türkçe olarak okutulması zorunlu hale getirilmiştir. 20 Nisan 1924 tarihinde ilan edilen Teşkilât-ı Esasiye Kanunu'nun 80. maddesindeki "Hükûmetin nezaret ve murakabesi altında kanun dairesinde her türlü tedrisat serbesttir" hükmüyle devletin öğretim kurumları üzerindeki denetimi belirtilmiştir. Kanunun 87. Maddesinde; ilköğretimin mecburi olduğu ve eğitimin her düzeyde parasız olduğu, yetişecek çocukların laik, cumhuriyetçi ve milliyetçi olmaları gerektiği açıklanmıştır. Tevhid-i Tedrisat Kanunu ile azınlık okullarına getirilen sıkı denetim, hükûmetin yayımladığı kanun ve talimatnamelerle okullara duyurulmuştur.⁴⁸

- **1924 Yılı Tamimi**

Tevhid-i Tedrisat'tan sonra 1924 yılında Maarif Vekâleti tarafından azınlık okullarına bir genelge gönderilmiştir. Bu genelgede, okul binalarındaki dini sembollerin ve işaretlerin kaldırılması ve dini ibadetlerin ancak kendi özel mabetlerinde yapılabileceği belirtilmiştir.⁴⁹ Okul ve Kiliselerin ayrı yerler olduğu, okullarda dini ibadetlerin yapılamayacağı ve bu kurala uymayan okulların kapatılacağı bildirilmiştir.⁵⁰

- **1925 Tamimi**

1925 yılında Maarif Vekâleti tarafından yayımlanan bir genelgeyle, Türk tarih ve coğrafyasına ilişkin ideolojik maksatlı yanlışlıkların düzeltilmesi, bunun yanında Türk Tarihini kötüleyen kitapların yok edilmesi, yabancı devlet ve din propagandası yapılmaması istenilmiştir.⁵¹ Ayrıca genelgeyle ders kitaplarında ya da duvar panolarında Türkiye coğrafyası ve tarihiyle ilgili yanlış bilgi bulunmayacak ve azınlık okullarında, tayinleri Maarif Vekâleti'nce belirlenecek Türk öğretmenler tarafından haftada en az beş saat Türk dili, tarihi ve coğrafyası okutulması kararlaştırılmıştır.⁵²

⁴⁸ Cengiz Dönmez, Atatürk'ün Eğitim ile İlgili Görüş ve Uygulamalarına Toplu Bir Bakış", **Gazi Üniversitesi Kırşehir Eğitim Fakültesi Dergisi**, c. 7, sayı: 1, 2006, s. 97.

⁴⁹ Sezer, **Atatürk Döneminde Yabancı Okullar (1923-1938)** s. 32; Deri, **Azınlık Okulları**, s. 167.

⁵⁰ Ertuğrul, **Azınlık ve Yabancı Okulları ve Türk Toplumuna Etkileri**, s. 197.

⁵¹ Vahapoğlu, **Osmanlı'dan Günümüze Azınlık ve Yabancı Okulları**, s. 93.

⁵² M. Zeki Yıldırım vdğr., **Yabancı Okullar, Azınlık Okulları ve Uluslararası Okullar Denetim Rehberi**, s.39.

Bu genelgede de benzer noktalara dikkat çekilmesi Türkiye Cumhuriyeti'nin kararlılığını göstermektedir.

- **1926 Tamimi**

Tevhid-i Tedrisat Kanunu ile tüm eğitim-öğretim kurumlarının denetimi Milli Eğitim Bakanlığı tarafından yapılmaktaydı. Azınlık okullarındaki denetimi sıklaştıran Bakanlık, azınlık okullarındaki olumsuzlukları giderebilmek amacıyla 9 Şubat 1926'da yeni bir genelge yayımlamıştır. Genelgede, Türkçe, tarih ve coğrafya derslerinin Türk öğretmenler tarafından okutulacağı bildirilmiştir. Bazı okulların ders kitaplarında dini propaganda amaçlı Azize resimlerinin bulunduğu, bunun hemen kaldırılması gerektiği, aksi takdirde müdür ve öğretmenlerin görevlerine son verileceği bildirilmiştir.⁵³

- **Maarif Teşkilâtına Dair Kanun (22 Mart 1926)**

Bakanlık Teşkilâtına dair 789 sayılı 22 Mart 1926 tarihinde yayımlanan Maarif Teşkilâtına Dair Kanun'un 3. maddesinde "Maarif Vekâleti veya diğer bir Vekâlet tarafından açılmış veya lüzumuna göre açılacak mekteplerle bilumum hususi mekteplerin derecelerinin tayini Maarif Vekâletine aittir" denilmiştir. Yine aynı kanunun 4. maddesinde "Türkiye'de hiçbir mektep, Maarif Vekâletinin ruhsat ve muvafakati olmaksızın açılmaz"⁵⁴ denilerek Vekâletin izni olmadan hiçbir okul açılmayacağı ve ülkedeki tüm okul derecelerinin tayininin Maarif Vekâleti'ne ait olduğu kararlaştırılmıştır. Bu kanunla aynı zamanda okulların müfredatlarını hazırlayan ve onaylayan Maarif Vekâleti'ne bağlı Talim ve Terbiye Dairesi kurulmuştur.⁵⁵

- **1927 Düzenlemeleri**

1927 yılında Milli Eğitim Bakanlığının yayımladığı talimatla azınlık okullarında öğretmenlik yapacak kişilerin, Türkçeyi iyi bilmesi, Darülfünun veya

⁵³ Sezer, *Atatürk Döneminde Yabancı Okullar (1923-1938)*, s.32.

⁵⁴ Mustafa Ergün, *Atatürk Devri Türk Eğitimi*, Ocak Yayınları, Ankara 1997, s. 56.

⁵⁵ Sezer, *Atatürk Döneminde Yabancı Okullar (1923-1938)* s. 35.

Darülmualimin mezunu olması kuralı getirilmiştir.⁵⁶

1927 yılında azınlık okullarında uygulanan müfredat programları ve eğitim saatleri hakkında da bazı düzenlemelere gidilerek, Türkçe Kültür dersleri öğretmenlerinin müdür muavinliğine atanması kararlaştırılmıştır. Azınlık okullarında Türkçe, Tarih, Coğrafya, Hayat Bilgisi gibi dersleri veren öğretmenler, Bakanlıkça çeşitli kriterlere tâbi tutularak seçilmiş ve ataması yapılmıştır. Atanan muavinlere "Tedrisat Direktörü" adı verilmiş ve Milli Eğitim Bakanlığı tarafından geniş yetkilerle donatılmıştır. Türk müdür yardımcılarının geniş yetkilerle görev alması uygulaması 1949 yılında kaldırılmış, ancak 1962'de tekrar yürürlüğe konulmuştur.⁵⁷

- ***İlköğretim Kanunu (23 Mart 1931)***

Azınlık okullarıyla ilgili çıkarılan 23 Mart 1931 tarihli ve 1778 sayılı kanunun birinci maddesine göre de; "Türkiye'de ilk tahsillerini yapmak üzere mektebe girecek Türk vatandaşı çocuklar bundan böyle, bu tahsilleri için ancak Türk mekteplerine girebilirler" denilmiştir.⁵⁸ Bu kanunla yetişecek nesilleri azınlık okullarındaki gayrimillî kültürün ve değerlerin etkilerinden korumak amaçlanmıştır.⁵⁹

- ***1934 Tarihli ve 2644 Sayılı Tapu Kanunu***

29 Aralık 1934'te yayımlanan 2644 sayılı Tapu Kanunu'nun 3. maddesine göre; "Mevcudiyetleri Türkiye Cumhuriyeti hükûmetince tanınmış olan, gayrimüslimlere ait dini, ilmi ve hayrî müesseselerin hükûmet kararına müsteniden sahiplendikleri gayrimenkuller, hükûmet izni alınmak şartıyla müesseselerin hükmi şahsiyetleri namına tescil olunabilir"⁶⁰ denilmiş ve bu şekilde azınlık okullarının

⁵⁶ Ermeniler, günümüzde Ermeniceden daha çok günlük hayatlarında Türkçe kullanmaktadır. Günümüzde artık bu durum uygulamada geçerli değildir. Ayrıntılı bilgi için bkz: Mustafa Çapar, "Cumhuriyet'in İlk Yıllarında Azınlık Okulları ve Eğitim", **Kebikeç Dergisi**, sayı: 19, 2005, s. 410.

⁵⁷ Vahapoğlu, **Osmanlı'dan Günümüze Azınlık ve Yabancı Okulları**, s. 143.

⁵⁸ Sezer, **Atatürk Dönemi'nde Yabancı Okullar**, s. 24.

⁵⁹ Bu kanun maddesinden sonra yabancı devletlerin ilköğretim öğrenci sayıları düşmüş ve zamanla kapanmıştır. 1961 Anayasası'nın 21. maddesindeki düzenlemeyle "...Özel okulların bağlı olduğu esaslar, Devlet okulları ile erişilmek istenen seviyeye uygun olarak kanunla düzenlenir" tekrar açılmıştır. Lakin azınlık okullarına Türk vatandaşları gidememektedir. Ayrıntılı bilgi için bkz: Vahapoğlu, **Osmanlı'dan Günümüze Azınlık ve Yabancı Okulları**, s. 139.

⁶⁰ <https://www.mevzuat.gov.tr/MevzuatMetin/1.3.2644.pdf> (24.10.2020)

mevcut binalarının kullanım amaçlarının değiştirilmesi ya da binaların genişletilmesine engel olunmuştur.

- **1935 Tarihli ve 2762 Sayılı Vakıflar Kanunu**

13 Haziran 1935 yılında Resmi Gazete’de yayımlanan 2762 sayılı Vakıflar Kanunu,⁶¹ azınlık okullarının, faaliyetleri dışındaki amaçlarla kullanılmasını yasaklaması bakımından önem arz etmektedir. Okulların finansmanını sağlayan azınlık vakıfları, bu kanunun yürürlüğe girmesiyle birlikte, istedikleri gibi faaliyet gösteremeyeceklerdi. 10. maddeye göre; yönetim kurulu kararının Bakanlar Kurulu tarafından onaylanması halinde vakıf mülklerinin bir diğer hayır işine tahsisi mümkün kılınmıştır. Bu maddeyle; amacı dışında kullanılan azınlık okulu vakıflarının Bakanlar Kurulu’nun onayıyla başka kurumlara tahsis edilebileceği anlaşılmaktadır. 12. maddeye göre; vakıf mülklerinin satışı, azınlık okullarının onarım izinleri ile onarımları Vakıflar Başmüdürlüğünün yetkisine verilmiştir.⁶² 35. maddeyle de vakıf yöneticileri kamu görevlisi sayılmış ve soruşturma yetkisi, Vakıflar Genel Müdürlüğü müfettişlerine verilmiştir.

- **1935 Tarihli ve 2739 Sayılı Ulusal Bayramlar ve Genel Tatiller Hakkında Kanun**

1935 yılında yayınlanan 2739 Sayılı Ulusal Bayramlar ve Genel Tatiller Hakkında Kanun’uyla⁶³ azınlık okullarında, bayram ve tatiller dışında kendi özel bayramları ve dini günlerinde öğretime ara verilmesi uygun görülmüştür.

- **1935 Tarihli ve 2584 Sayılı Yabancı Okullar Yönergesi**

1935 yılında Milli Eğitim Bakanlığı tarafından 2584 Sayılı Yabancı Okullar Yönergesi yayımlanmış ve azınlık okullarının eğitim programlarının ve ders kitaplarının bir komisyon tarafından incelenmesi, okutulacak kitapların Türk okulları

⁶¹ <https://www.resmigazete.gov.tr/arsiv/3027.pdf> (24.10.2020)

⁶² 19 Temmuz 2003’te ilan edilen 4298 sayılı kanunla cemaat vakıflarına 18 ay içinde mülklerinin tescili için başvuru hakkı tanınmış ve vakıfların mülk edinebilmesi için Bakanlar Kurulu kararı şartı da kaldırılmıştır. Ayrıntılı bilgi için bkn: <https://www.resmigazete.gov.tr/eskiler/2003/07/20030719.htm#4> (28.10.2020)

⁶³ https://www.tbmm.gov.tr/tutanaklar/KANUNLAR_KARARLAR/kanuntbmmc015/kanuntbmmc015/kanuntbmmc01502739.pdf (24.10.2020)

için bastırılan kitaplarla aynı olması ve okulların mevcut sınıf sayılarının artırılmayacağı gibi hususlara açıklık getirilmiştir.⁶⁴

Yine bu yönergeyle; yabancı okulların bir taraftan yeni yabancı okul kurması yasaklanmış, diğer taraftan da mevcut okulların Türk Milli Eğitiminin temel politikalarına uygun olarak eğitim vermesi için kitaplar, ders müfredatı, teşkilât yapısı, disiplin işleri ve Türkçe öğretilecek derslerle ilgili detaylı düzenlemeler yapılmıştır.⁶⁵ Aynı zamanda 27 Aralık 1937 tarihinde azınlık okullarında okutulacak ders kitaplarıyla, her türlü yardımcı kitapların seçimi ve denetlenmesi için inceleme kurulu oluşturulmasına karar verilmiştir.

- **1955 Tarihli ve 6581 Sayılı Azınlık Okulları Türkçe ve Türkçe Kültür Dersleri Öğretmenleri Hakkında Kanun**

27 Mayıs 1955'te Resmi Gazete'de yayımlanan 6581 sayılı Azınlık Okulları Türkçe ve Türkçe Kültür Dersleri Öğretmenleri Hakkında Kanun'la,⁶⁶ azınlık okullarındaki Türkçe ve Türkçe Kültür Derslerine bakanlık tarafından Türk öğretmenlerin atanacağı esasa bağlanmıştır.⁶⁷

Atatürk İnkıpları yanında Türk Millî Eğitiminin ilkelerinin benimsetilmesinin amaçlandığı kanunla, azınlık diliyle yazılmış olan günlük ve yıllık ders planlarının birer Türkçe çevirisinin de düzenlenmesi öngörülmüştür. Türkçe ve Türkçe Kültür Derslerine giren öğretmenlerinin görev süresinin en fazla 5 yıl olacağı ve özlük haklarının Millî Eğitim Bakanlığı tarafından karşılanacağı; azınlık okullarının müdür ve öğretmenlerinin özlük haklarının ise okulun ait olduğu vakıf veya kuruluş tarafından karşılanması gerektiği belirtilmiştir. Ayrıca kanunla, azınlık okullarında

⁶⁴ Vahapoğlu, **Osmanlı'dan Günümüze Azınlık ve Yabancı Okulları**, s. 141.

⁶⁵ Sezer, **Atatürk Döneminde Yabancı Okullar (1923-1938)** s. 29.

⁶⁶ <https://www.mevzuat.gov.tr/MevzuatMetin/1.3.6581.pdf> (16.10.2020)

⁶⁷ Bu madde, 20 Mart 2012 tarihli ve 28239 sayılı Resmi Gazete'de yayımlanan kanunla şu şekilde değiştirilmiştir:

“Türkçe ve Türkçe Kültür dersi öğretmenleri, 20/5/1955 tarihli ve 6581 sayılı Azınlık Okulları Türkçe ve Türkçe Kültür Dersleri Öğretmenleri Hakkında Kanun hükümlerine göre okul müdürlüğünün teklifi, valiliğin onayı ile en fazla 5 yıl süre ile görevlendirilirler. Bu öğretmenlerin görev süreleri, okul müdürlüğünün teklifiyle uzatılabilir. Bunlardan biri, okul müdürlüğünün görüşü alınarak valilikçe müdür başyardımcısı olarak görevlendirilir.”

görev yapacak ve müdür azınlık öğretmenlerinin Türkçe'yi iyi derecede bilmeleri, konuşmaları ve yazmalarının esas olduğu ifade edilmiştir.⁶⁸

- **1961 Anayasası**

9 Temmuz 1961 yılında kabul edilen 334 sayılı 1961 Anayasası'nın⁶⁹ 12. maddesinde “Herkes, dil, ırk, cinsiyet, siyâsî düşünce, felsefî inanç, din ve mezhep ayırımı gözetilmeksizin kanun önünde eşittir. Hiçbir kişiye, aileye, zümreye veya sınıfa imtiyaz tanınmaz” denilmiştir. Bu maddeyle azınlık okullarının Cumhuriyet öncesinde sahip oldukları ayrıcalık ve imtiyazların söz konusu olamayacağı, herkesin anayasal hak ve özgürlükler çerçevesinde eşit oldukları vurgulanmıştır. Anayasanın 21. maddesinde de “Eğitim ve öğretim, Devletin gözetim ve denetimi altında serbesttir. Özel okulların bağlı olduğu esaslar, devlet okulları ile erişilmek istenen seviyeye uygun olarak kanunla düzenlenir” denilerek eğitim ve öğretimin devlet denetimi ve yönetiminde olduğu vurgulanmakta, azınlık okulları ve yabancı okulların amaçlarının, devlet okullarındaki eğitim ve öğretimin amaçlarıyla uyumlu olması gerektiği belirtilmektedir. Bu kanunla “eğitim-öğretimde birlik” ilkesinin ön plana çıktığını görüyoruz. 50. maddede ise “Halkın öğrenim ve eğitim ihtiyaçlarını sağlamak devletin başta gelen ödevlerindendir. İlköğretim, kız ve erkek bütün yurttaşlar için zorunludur ve devlet okullarında parasızdır” denilerek eğitim-öğretim için gerekli şartları hazırlamanın devletin vazifesi olduğu; başarılı ancak maddi imkânlardan yoksun öğrencilerin devlet tarafından ve her türlü tahsil derecelerinde okutulmasının anayasal bir zorunluluk olduğu ifade edilmektedir.

- **1965 Tarihli ve 625 Sayılı Özel Öğretim Kurumları Kanunu**

1965 tarihinde yürürlüğe giren 625 sayılı Özel Öğretim Kurumları Kanunu⁷⁰ ile azınlık okullarının uymak zorunda oldukları genel amaçlar, temel ilkeler, kuruluş ve işleyişleri, eğitim sistemi içindeki konumları, görevlendirilecek öğretmenlerin vasıfları, okul, bina ve tesisleri, eğitim araç ve gereçleri, eğitim ve öğretim alanındaki görevleri ve sorumlulukları belirlenmiştir.

⁶⁸ <https://www.mevzuat.gov.tr/MevzuatMetin/1.3.6581.pdf> (16.10.2020)

⁶⁹ <https://www.anayasa.gen.tr/1961ay.htm> (16.10.2020)

⁷⁰ <https://www.resmigazete.gov.tr/arsiv/12026.pdf> (16.10.2020)

Milli Eğitim Bakanlığı tarafından atanan Türkçe ve Türkçe Kültür ders öğretmenlerinden birinin müdür başyardımcısı olacağı belirtilmiştir.⁷¹ Okulların hiçbir şekilde genişletilemeyeceği yeni şubeler açamayacağı ya da kiralayamayacağı hükme bağlanmıştır. Okullarda sadece Türk vatandaşlarının okuyabileceği, ders müfredatı, okullarda okutulacak kitaplar ve öğretmen teftişlerinin bakanlık tarafından yapılacağı belirtilmiştir.⁷² 625 sayılı Kanun daha sonra 3035 sayılı Kanun⁷³ ile değiştirilmiş, azınlık okullarının mevcut binalarında yapılacak tadilatlar Bakanlığın iznine bağlanmıştır. Bu kanunlara uymayan özel eğitim kurumunun geçici ya da sürekli olarak kapatılabileceği ifade edilmiştir. 1971 tarih ve 15931 sayılı Millî Eğitim Bakanlığının genelgesine göre Ermeni azınlık okullarına, Müslüman ve Hristiyan olsalar dahi başka uluslardan öğrenci kaydının yapılamayacağı belirtilmiştir.⁷⁴

- **1973 Tarihli ve 1739 Sayılı Milli Eğitim Temel Kanunu**

24 Haziran 1973 tarihli ve 1739 sayılı Milli Eğitim Temel Kanunu, Türk Eğitim sistemi içindeki bütün okullara kapsayıcı hükümler getirmiştir.⁷⁵ Azınlık okulları 625 sayılı Özel Öğretim Kurumları Kanunu'na göre; teşkilâtlanmış olsalar da bu okulların uymak mecburiyetinde oldukları genel amaçlar, temel ilkeler, okul bina ve tesisleri, eğitim araç ve gereçleri, eğitim ve öğretim alanındaki görev ve sorumlulukları, hiyerarşideki bağlılıkları sebebiyle 1739 sayılı Milli Eğitim Temel Kanunu'nun kapsamı içindedirler. Azınlık okullarının, temel ilkeler, amaçlar, programlar, okul aşamaları ve öğretim düzeyleri bakımından Türk okullarından farksız olduğu, azınlık

⁷¹ Bu madde 14 Şubat 2007 tarihli ve 5580 sayılı Özel Öğretim Kurumları Kanunu'na göre yeniden düzenlemiştir. Buna göre, "Türkçe'den başka dille öğretim yapan ve yabancılar tarafından açılmış bulunan okulların kurucuları ile müdürleri, Türkiye Cumhuriyeti uyruklu, Türkçe veya Türkçe Kültür dersleri öğretmenliği yapma niteliğini taşıyan ve öğretim dilini bilenlerden birini, Türk müdür başyardımcısı olarak çalışma izni düzenlenmek üzere valiliğe önerir. Öğretim dilini bilen Türkçe veya Türkçe Kültür dersleri öğretmeni bulunmaması hâlinde, okulun öğretim dilinde özel alan eğitimi görmüş, Türkiye Cumhuriyeti uyruklu öğretmenlere de bu görev verilebilir" değiştirilmiştir. <https://www.mevzuat.gov.tr/mevzuat?MevzuatNo=5580&MevzuatTur=1&MevzuatTertip=5> (26.10.2020)

⁷² https://www.tbmm.gov.tr/tutanaklar/KANUNLAR_KARARLAR/kanuntbmmc066/kanundmc066/kanundmc06602843.pdf (26.10.2020)

⁷³ https://www.tbmm.gov.tr/tutanaklar/KANUNLAR_KARARLAR/kanuntbmmc067/kanuntbmmc067/kanuntbmmc06703035.pdf (26.10.2020)

⁷⁴ M. Zeki Yıldırım vdğr., **Yabancı Okullar, Azınlık Okulları ve Uluslararası Okullar Denetim Rehberi**, s.42.

⁷⁵ <https://www.resmigazete.gov.tr/arsiv/14574.pdf> (26.10.2020)

okullarının kültürlerini ve anadillerini yaşatmak gibi özel amaçlarını, kanunun belirlediği genel amaçlar içerisinde gerçekleştirebilecekleri belirtilmiştir. Bu genel amaçlar ise; eşitlik, eğitim hakkı, fırsat ve imkân eşitliği, ferdin ve toplumun ihtiyaçları, süreklilik, Atatürk ilke ve inkılâpları, Atatürk milliyetçiliği, demokrasi eğitimi, lâiklik, bilimsellik, karma eğitim, her yerde eğitim, okul ve aile işbirliğidir.⁷⁶

- **1982 Anayasası**

1982 Anayasası'nın 42. maddesine göre; eğitim ve öğretimin Atatürk ilkeleri ve inkılâpları, çağdaş eğitim ve bilim esaslarına göre, devletin denetimi ve gözetimi altında yapılacağı belirtilmiştir. Türkçe'den başka hiçbir dilin, Türk vatandaşlarına ana dil olarak okutulamayacağı ve öğretilmeyeceği, eğitim-öğretim kurumlarında okutulacak yabancı diller ile yabancı dille eğitim ve öğretim yapan okulların tâbi olacağı esasların kanunla düzenleneceği ve bu konuda uluslararası antlaşma hükümlerinin saklı olduğunu⁷⁷ hükme bağlamıştır. Buna göre; azınlık okullarında Türkçe eğitim-öğretim esas olmakla beraber kendi kültürel dilleri de öğretilmektedir.

- **1983 Tarihli ve 2923 Sayılı Yabancı Dil Eğitimi ve Öğretimi Kanunu**

1983 yılında ilan edilen 2923 sayılı Yabancı Dil Eğitimi ve Öğretimi Kanunu'nun 2. maddesinde, milletlerarası antlaşma hükümleri saklı kalmak kaydıyla yabancı dille eğitim öğretim yapan okulların uyması gereken hususlar belirlenmiştir. Kanun, Türkiye Cumhuriyeti İnkılâp Tarihi, Türk Dili ve Edebiyatı, Tarih, Coğrafya, Sosyal Bilgiler gibi Türk kültürüyle ilgili derslerin Türkçe okutulmasını zorunlu kılmıştır. Bunun dışındaki dersler kendi dilleriyle okutulabilir. Bu kanuna ve Lozan Antlaşması hükümlerine göre; azınlık okullarında, belirli derslerin azınlığın ait olduğu anadille okutulması mümkündür. Bu kanun hükmüne dayanarak, din dersleri Ermenice olarak okutulmaktadır. Kanunla, aynı zamanda Türk vatandaşı olan azınlık cemaati mensuplarının, günlük yaşamlarında geleneksel olarak kullandıkları farklı dil ve lehçeleri öğrenebilmeleri için, Özel Öğretim Kurumları Kanunu hükümlerine bağlı kalmak şartıyla özel kurslar açabileceği belirtilmiştir.⁷⁸

⁷⁶ Vahapoğlu, **Osmanlı'dan Günümüze Azınlık ve Yabancı Okulları**, s. 143.

⁷⁷ <https://www.mevzuat.gov.tr/MevzuatMetin/1.5.2709.pdf> (26.10.2020)

⁷⁸ <https://www.mevzuat.gov.tr/MevzuatMetin/1.5.2923.pdf> (26.10.2020)

- **1985 Tarihli ve 18790 Sayılı Özel Öğretim Kurumları Kanunu**

23 Haziran 1985 tarihli ve 18790 Sayılı Resmî Gazetede yayımlanan Özel Öğretim Kurumları Yönetmeliğinin 64. maddesi uyarınca; “Lozan Antlaşması’na göre mevcudiyeti tanınan okullarda seviyesine göre resmi okullarda okutulan dersler ve müfredat programı ile haftalık ders dağıtım çizelgelerinin uygulanması esastır. Bu okullardaki derslerden hangilerinin öğretiminin Türkçe’den başka bir dille yapılabileceği Bakanlık tarafından kararlaştırılır. Türkçe’den başka bir dilin öğretimi için müsaade verilen derslere ayrılacak haftalık ders saatine mukabil, Türkçe okutulacak derslerin saati ve sayısı Bakanlık tarafından tespit edilir. Bu okullarda, yalnızca kendi azınlığına mensup Türkiye Cumhuriyeti uyruklu öğrenciler okuyabilirler”⁷⁹ denilmiştir. Azınlık okullarında sınıf geçme, sınav gibi işlemlerde resmî okulların tâbi olduğu genelge, yönerge ve yönetmelikler geçerlidir.

- **2007 Tarihli ve 5580 Sayılı Özel Öğretim Kurumları Kanunu**

14 Şubat 2007 tarihli ve 5580 sayılı Resmî Gazete’ de yayımlanan Özel Öğretim Kurumları Kanununun⁸⁰ yürürlüğe girmesiyle birlikte, 1965 tarihli ve 625 sayılı özel Öğretim Kurumları Kanunu yürürlükten kaldırılmıştır. Bu yeni kanun, sadece azınlık öğretim kurumlarını değil, bütün özel öğretim kurumlarının açılış koşullarını ve denetlenmeleriyle ilgili düzenlemeleri de içermektedir.

Kanunun, azınlık okullarını ilgilendiren maddeleri şu şekildedir:

2. maddede; azınlık okullarının tanımı yapılarak bu okulların “Ermeni, Rum ve Musevî azınlıklar tarafından kurulmuş, Lozan Antlaşması ile güvence altına alınmış ve kendi azınlığına mensup Türkiye Cumhuriyeti uyruklu öğrencilerin devam ettiği okul öncesi eğitim, ilköğretim ve ortaöğretim özel okulları” olduğu belirtilmiştir.

5. maddede; azınlık okullarının taşıması gereken özelliklerinin yönetmelikle tespit edileceği, bu yönetmeliğin ilgili ülkelerin bu konulardaki müteakıl (karşılıklılık ilkesi) mevzuat ve uygulamaları dikkate alınmak suretiyle hazırlanacağı; yönetmelikte belirtilmeyen hususlarda ise resmî okulların mevzuatının uygulanacağı; bu okullarda

⁷⁹ <https://www.resmigazete.gov.tr/arsiv/18790.pdf> (26.10.2020)

⁸⁰ <https://www.mevzuat.gov.tr/MevzuatMetin/1.5.5580.pdf> (28.10.2020)

yalnızca kendi azınlığına mensup Türkiye Cumhuriyeti vatandaşlarının çocuklarının okuyabileceği belirtilmiştir.

8. maddede; bu okulların kurucuları ile müdürlerinin, Türkiye Cumhuriyeti uyruklu, Türkçe veya Türkçe Kültür dersleri öğretmenliği yapma niteliğini taşıyan ve öğretim dilini bilenlerden birisini, Türk müdür başyardımcısı olarak çalışma izninin düzenlenmesi için valiliğe önerebileceği; valilik tarafından da uygun görülmesi hâlinde çalışma izninin düzenleneceği ifade edilmiştir.

- **2008 Tarihli 26810 Sayılı Sayılı Özel Öğretim Kurumları Yönetmeliği**

8 Mart 2008 tarihli ve 26810 sayılı kanunla Resmi Gazete’de⁸¹ yayımlanan Milli Eğitim Bakanlığı Özel Öğretim Kurumları Yönetmeliğinin 32. ve 53. maddeleri azınlık okullarıyla ilgilidir.

32. maddede; azınlık okullarında görev yapacak Türkçe ve Türkçe Kültür dersi öğretmenlerinin, il millî eğitim müdürlüğünün teklifi, valiliğin onayıyla en fazla 5 yıl süreyle ve Bakanlığın görüşü alınarak görevlendirilebileceği; bu öğretmenlerin görev sürelerinin, Bakanlığın da görüşü alınarak valilikçe 1’er yıl uzatılabileceği; bu öğretmenlerden birinin il millî eğitim müdürlüğünce teklif edilmesi ve Bakanlıkça da uygun görülmesi hâlinde valilikçe müdür başyardımcısı olarak atanabileceği belirtilmiştir. Bu okullarda Bakanlıkça da uygun görülmesi halinde yabancı uyruklu öğretmenlere de görev verilebileceği; bu okullarda görevlendirilecek diğer idareci ve öğretmenlerin, benzeri resmî okullarda öğretmenlik yapma şartlarını taşıyanlar arasından seçileceği; okul müdürünün okul kurucusu veya kurucu temsilcisi tarafından, diğer idareci ve öğretmenlerin ise okul müdürü ve müdür başyardımcısının ortak teklifleri ile valilikçe atanacağı; bu okullarda görevlendirilecek Türkiye Cumhuriyeti uyruklu öğretmenlerin, Türkçe’yi bilmelerinin ve doğru kullanmalarının gerekli olduğu ifade edilmiştir.

53. maddede; azınlık okullarında, seviyesine göre resmî okullarda okutulan dersler ve öğretim programları ile haftalık ders dağıtım çizelgelerinin uygulanmasının esas olduğu; bu okullarda, ilgili ülkelerdeki müteakıl (karşılıklılık ilkesi) mevzuat ve

⁸¹ <https://www.resmigazete.gov.tr/eskiler/2008/03/20080308-6.htm> (28.10.2020)

uygulamalar da dikkate alınarak derslerden hangilerinin öğretiminin Türkçe’den başka bir dille yapılabileceğine Bakanlık tarafından karar verileceği; bu derslerin çeşitlerinde ve programlarında yine aynı yolla değişiklik yapılabileceği; okutulacak seçmeli dersler için Bakanlıkça gerekli iznin alınması; azınlık diliyle okutulacak kitapların Bakanlık tarafından onaylanmış olması; Türkçe, Türk Dili ve Edebiyatı, Türkçe Kültür dersleri öğretmenlerinin, Türkçeyi kullanma, sevdirmeye, Türk Tarihi ile Türk Kültürüne vâkıf olma bakımlarından yeterli olması; Türk kültürü, tarihi, sanatı ve edebiyatı derslerini işlemede ve benimsetmede olumlu bir ortamın oluşturulması, azınlık diliyle okutulan derslerin, Türkçe ve Türkçe Kültür Dersleri yıllık plânlarının, Bakanlık tarafından onaylanmış programlara ve ilgili derslerin öğretim programlarına uygun hazırlanması gerektiği; Türkçe Kültür dersleri kitaplarının ilgili birimce kabul edilen kitaplar arasından seçileceği; Türkçe’den başka bir dilin öğretimi için müsaade edilen derslere ayrılacak haftalık ders saatine mukabil Türkçe okutulacak derslerin saatinin ve sayısının yine Bakanlık tarafından tespit edileceği; bu okullarda, yalnızca kendi azınlığına mensup Türkiye Cumhuriyeti vatandaşlarının çocuklarının okuyabileceği belirtilmektedir.

- **2012 Tarihli ve 28239 Sayılı Özel Öğretim Kurumları Yönetmeliği**

20 Mart 2012 tarihli ve 28239 sayılı kanunla Resmi Gazete’de⁸² yayımlanan Milli Eğitim Bakanlığı Özel Öğretim Kurumları Yönetmeliğinin 28 ve 50. maddeleri azınlık okullarıyla ilgilidir.

28. maddede; azınlık okullarında yönetici ve öğretmen görevlendirilmesinin hangi şartlar altında yapılacağı ifade edilmektedir. Buna göre; bu okullarda görev yapacak Türkçe ve Türkçe Kültür Dersleri öğretmenlerinin okul müdürlüğünün teklifi, valiliğin onayı ile en fazla 5 yıl süre ile görevlendirilebileceği; bu öğretmenlerin görev sürelerinin, valilikçe⁸³ gerekli görülmesi halinde 1 yıl daha uzatılabileceği; bu öğretmenlerden birinin, okul müdürlüğünün de görüşü alınarak valilikçe müdür başyardımcısı olarak görevlendirilebileceği; bu okulların bir kısmında kültür

⁸² <https://www.resmigazete.gov.tr/eskiler/2012/03/20120320-5.htm> (28.10.2020)

⁸³ Bu maddede geçen “Valilikçe uzatılabilir” ifadesi; 4 Temmuz 2015 tarihli 29406 sayılı Kanunla, “okul müdürlüğünün teklifiyle” olarak değiştirilmiştir.
<https://www.resmigazete.gov.tr/eskiler/2015/07/20150704-3.htm> (13.09.2021)

anlaşmaları gereğince veya mütakabiliyet esasına göre Bakanlıkça da uygun görülme kaydıyla yabancı uyruklu öğretmenlere de görev verilebileceği ifade edilmiştir. Yine bu maddeye göre, okullarda görevlendirilecek diğer idareci ve öğretmenlerin, benzeri resmî okullarda öğretmenlik yapma şartlarını taşıyanlar arasından seçileceği belirtilmektedir.

Yönetmeliğin 50 maddesinde ise; azınlık okullarında, seviyesine göre resmî okullarda okutulan dersler ve öğretim programları ile haftalık ders dağıtım çizelgelerinin uygulanacağı; bu okullarda, ilgili ülkelerdeki mütakabil mevzuat ve uygulamalar da dikkate alınarak derslerden hangilerinin öğretiminin Türkçe'den başka bir dille yapılabileceğinin Bakanlık tarafından belirleneceği; Türkçe'den başka bir dilin öğretimi için müsaade edilen derslere ayrılacak haftalık ders saatine mukabil, Türkçe okutulacak derslerin saatinin ve sayısının Bakanlıkça tespit edileceği ifade edilmektedir.

- ***2012 Tarihli ve 28239 Sayılı Özel Öğretim Kurumları Yönetmeliğinde Yapılan Değişiklikler***

2012 tarihli ve 28239 sayılı Özel Öğretim Kurumları Yönetmeliğinde, son olarak 19 Şubat 2020 tarihli ve 31044 sayılı Resmi Gazete'de⁸⁴ yayımlanan birtakım değişiklikler yapılmıştır.

“Açılacak okulun Bakanlık Coğrafi Bilgi Sistemine (MEBCBS) eklenmek üzere; Genel Müdürlükçe belirlenerek internet sayfasında yayımlanan formatta bina, duvar, bahçe ve benzeri detayların yer aldığı ölçüm kroki verisinin kurumun açılabilmesi için gerekli olduğu” (3, madde, 4. fıkra, ü bendi; Resmi Gazete, 19/2/2020-31044)

“Açılacak kurumlara, 1739 sayılı Millî Eğitim Temel Kanununda belirtilen Türk Millî Eğitiminin genel ve özel amaçları ile temel ilkeleri doğrultusunda kurumun amacına, eğitim programına ve düzeyine uygun, belli bir anlam taşıyan Türkçe isim verilmesi gerektiği, ancak azınlık okulları, yabancı ve milletlerarası okullarla, yalnızca

⁸⁴ <https://www.resmigazete.gov.tr/eskiler/2020/02/20200219-3.htm> (13.09.2021)

yabancı dil eğitimi veren kursların bu Türkçe isimden muaf olduğu” (5. madde, 1. fıkra; Resmi Gazete, 19/2/2020-31044)

İlgili azınlığın okul açmak için “Resmî benzeri okulların tâbi olduğu yönetmeliğe göre hareket etmesi gerektiği, ilgili okulların kurucusunun yazılı beyanı, resmî benzeri okulların tâbi olduğu yönetmeliklerden farklı uygulama yapmak isteyen okullar için Bakanlık tarafından onaylanmak üzere hazırlanan kurum yönetmeliği taslağı ve CD’si veya kurucunun daha önce açılış izni almış başka bir okulu için Bakanlık tarafından onaylanmış olan kurum yönetmeliğini uygulayacağına dair yazılı beyanı gerektiği” (5. madde, 1. fıkra, e bendi; Resmi Gazete, 19/2/2020-31044)

“Kurum binası kurucuya aitse, bina tapu senedinin Millî Eğitim Müdürlüğünce onaylı örneği; kurum binası kiralık ise tapu senedi örneği ile başvuru tarihi itibarıyla okullarda öğretim süresi kadar, diğer kurumlarda da en az 1 yıllık kira sözleşmesinin aslının veya Millî Eğitim Müdürlüğünce onaylanmış örneğinin, binanın yapı kullanım izin belgesinin gerekli olduğu” (5. madde, 1. fıkra, h bendi; Resmi Gazete, 19/2/2020-31044)

“Kurum açılacak binanın sağlam ve dayanıklı olduğuna dair; çevre ve şehircilik il müdürlükleri, yapının proje müellifleri ya da yetkili serbest proje büroları veya üniversitelerin ilgili bölümlerince düzenlenen teknik raporun ilgili makamlara verilmesi gerektiği” (5. madde, 1. fıkra, k bendi; Resmi Gazete, 19/2/2020-31044)

“Okulda çeşitli sebeplerden dolayı müdürlüğün boşalması hâlinde kurucunun teklifi de dikkate alınarak yeni müdür teklifi yapılmıncaya kadar kurumda müdürlük veya müdür yardımcılığı yapma nitelik ve şartlarına haiz eğitim personelinin birinin, valilik tarafından müdürlüğe vekâleten görevlendirileceği; kurumda şartları haiz olan eğitim personeli bulunmaması hâlinde, kurumda görevli eğitim personelinin birisinin valilikçe müdürlüğe vekâleten görevlendirilebileceği, vekâlet süresinin 4 aydan fazla olamayacağı; vekâleten görevlendirilenlerin, vekâlet ettikleri personelin haftada girebileceği ders saati kadar derse girebileceği” (30. madde, Resmi Gazete, 19/2/2020-31044)

“Dengi resmî okullarda uygulanan haftalık ders çizelgesi ve öğretim programlarından farklı uygulama yapacak okulların, yapacakları farklı uygulamalara

kurum yönetmeliklerinde yer vererek Bakanlığın verdiği izinden sonra uygulaması gerektiği” (31. madde, 1. fıkra, Resmi Gazete, 19/2/2020-31044)

“İlgili okullara kaydolacakların dengi resmî okulların tâbi oldukları yönetmelik hükümlerini uygulaması gerektiği, ayrıca kurum yönetmeliği düzenlemelerine gerek olmadığı” (36. madde, 1. fıkra, Resmi Gazete, 19/2/2020-31044)

“Okula devam edecek öğrencilerin kayıtlarının, her öğretim yılı için çalışma takviminde belirtilen tarihler arasında yenilenmesi gerektiği; okuldaki toplam öğrenci sayısının kurum kontenjanından fazla olamayacağı” (36. madde, 4. fıkra, Resmi Gazete, 19/2/2020-31044) belirtilmiştir.

Lozan Barış Antlaşması’nın üçüncü bölümünde yer alan azınlıkların korunması başlığına göre azınlıklar, Ermeni, Musevi ve Rum gayrimüslimlerle sınırlı tutulmuş Müslüman olmayan Süryani, Nasturi ve Keldaniler bu tanımın dışına bırakılmıştır. Bu tanımlamanın dışında kalan farklı inanışa mensup Türk vatandaşları azınlık olarak görülmemiş çoğunluğun eşit bir parçası olarak ele alınmıştır. Uygulanan bu modele ek olarak, süreç içinde yayımlanan ek kanun ve yönergelerle azınlıklar Türkiye Cumhuriyeti’nde varlıklarını sürdürebilmişlerdir.

Türkiye Cumhuriyeti, Lozan Antlaşması haricinde ülkede yaşayanları azınlık kabul etmemekle birlikte kültürel haklar konusunda çoğulcu bir politika izlemektedir. 2001 yılından itibaren AB uyum yasaları çerçevesince anayasa ve bazı yasalarda değişiklikler yapılarak insan hakları ve temel özgürlükleri alanında da pek çok düzenlemeye gidilmiştir. Türk vatandaşlarının günlük yaşamlarında kullandıkları farklı dil ve lehçeleri kullanmaları konusunda yasal ve idari düzenlemeler yapılmıştır. Bunların dışında azınlıklarla ilgili olarak anayasa ve Lozan Barış Antlaşması hükümlerine ve ruhuna uygun olarak yorumlama hakkını saklı tutma koşuluyla; Avrupa İnsan Hakları Sözleşmesi, BM Irk Ayrımcılığının Bütün Biçimleriyle Ortadan Kaldırılmasına İlişkin Sözleşme, BM Ekonomik, Sosyal ve Kültürel Haklar Sözleşmesi, Kişisel ve Siyasi Haklar Sözleşmesi, Çocuk Hakları Sözleşmesi, Kadınlara Karşı Ayrımcılığının Bütün Biçimleriyle Ortadan Kaldırılmasına İlişkin Sözleşme ve

AGİT Belgelerinin tamamını onaylamıştır.⁸⁵

2.6. Cumhuriyet'ten Günümüze Ermeni Okulları (1923-2020)

Meşrutiyet döneminde İstanbul'daki Ermeni okullarının öğrenci sayısı artmış, 15 Temmuz 1910'da Maarif Komisyonu'nun yaptığı istatistiğe göre İstanbul'daki Ermeni okullarının sayısı 44'e ulaşmıştır. İttihat ve Terakki Partisi'nin izlediği politikalar neticesinde; Anadolu ve İstanbul'daki Ermeni nüfusu azalmış ve buna bağlı olarak öğrenci yetersizliği nedeniyle bazı Ermeni okulları kapanmak zorunda kalmıştır.⁸⁶

Birinci Dünya Savaşı'ndan sonra, Türkiye'de Ermeni okulu olarak yalnızca İstanbul'daki Ermeni okulları kalmıştır. 1920-1921 senesinde ise İstanbul'daki Ermeni öğrenci sayısı iki katına çıkmıştır. 1921'de yayımlanan bir istatistikte, İstanbul'da 12 bin 359 kız ve erkek Ermeni öğrenci bulunmaktaydı. Bu öğrencilerin; 7 bin 31'i cemaat okullarında ve yetimhanelerde, 2 bin 234'ü göçmen komisyonu kurumlarında, bin 594'ü özel okullarda, 1500'ü devlet okullarında ve yabancı okullarda eğitim görmekteydi.⁸⁷

Millî Mücadele sonrasında Ermenilerden kalan bina, arazi ve okul binalarının bir kısmı özel idarelere tahsis edilmiştir. Ermeniler, arazi ve okul binalarının bir kısmının elden çıkmasının yanı sıra birtakım yaptırımlarla da karşı karşıya kaldılar.⁸⁸ 1925-1926 eğitim öğretim yılında ülkede 35 Ermeni Okulu ve bu okullarda okuyan 3 bin 695 öğrenci mevcuttu.⁸⁹

Cumhuriyet döneminde, Ermeni okulları ile ilgili olarak doğrudan yapılan en önemli düzenleme İstanbul Ermeni Okulları Talimatnamesi'dir. Bu talimatname, 1936 yılında Milli Eğitim Bakanlığının 25.11.1936 tarih ve 9/94882 sayılı kararıyla onaylanıp yayımlanmıştır. Talimatnamede, 1976 tarihinde yayımlanan yönetmelikle

⁸⁵ Hasan Tunç, Uluslararası Sözleşmelerde Azınlık Hakları Sorunu ve Türkiye, Gazi Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi 2004, C. 8, Sayı: 1, s. 221-224.

⁸⁶ Büyükkarcı, **İstanbul Ermeni Okulları**, s. 22.

⁸⁷ Ergin, **Türkiye Maarif Tarihi**, c. 1-2, s. 762; Dabağyan, **Türkiye Ermenileri Tarihi**, s. 316.

⁸⁸ Yücel, **"Türkiye'de Yabancı Okullar ve Azınlık Okulları (1925-1926)"**, s. 233.

⁸⁹ Dabağyan, **Türkiye Ermenileri Tarihi**, s. 313.

bazı değişikliklere gidilmiştir.⁹⁰

İstanbul Ermeni Okulları Talimatnamesinde Ermeni anaokul, ilkokul, ortaokul ve liselerin kuruluş ve işleyişı ile ilgili bilgiler verilmektedir:

1-Anaokulları: Birinci bölümde; anaokullarının bir ilkokula bağlı olarak açılabilceği belirtildikten sonra okula kabul şartları hakkında bilgi verilmiştir. Öğretmenlerin Türkçe ders verme zorunluluğundan bahsedilerek Türkiye Cumhuriyeti vatandaşı olma şartı belirtilmiştir. İkinci bölümde; müfredat programları hakkında bilgi verilmiştir. Çocukların kabiliyet ve muhakeme yeteneklerinin artırılmasının amaçlandığı müfredat programında; boncuk geçirme, yapı işleri, resim, dokuma, örme, kesme, ölçme ve biçme işleri vb gibi el becerisi geliştirecek uygulamalar hakkında bilgi verilmiştir. Anaokul müfredat programında din eğitimi ile ilgili herhangi bir çalışma bulunmamaktadır.

2-İlkokullar: Talimatnamede ilkokullar; “Zorunlu eğitim-öğretim çağında bulunan Ermeni çocuklarının öğretim ve eğitimi için Ermeni cemaati veya bu cemaate mensup şahıslar tarafından açılan ve yönetilen ilköğretim kurumlarıdır” şeklinde tanımlanmıştır.⁹¹ Talimatnameye göre Ermeni ilkokullarının amacı; Türkiye Cumhuriyeti’nin benimsediği çağdaş kültüre hizmet etmek; ilköğrenim çağında bulunan Ermeni çocuklarının ruh ve beden sağlığını korumak, günlük hayatta lazım olacak bilgi ve becerileri öğretmek, Türkiye Cumhuriyeti’ne faydalı bir birey olacak şekilde yetişmesini sağlamaktır.

Birinci bölümde; zorunlu eğitim dönemindeki Ermeni çocuklarının okula kayıt şartları ve ilkokulların amaçları anlatılmıştır. Okula kayıt sırasında yeterli maddi imkânlara sahip olan talebeden ücret alınmaktadır. Ücret verebilecek durumda olmayan öğrenci velilerinin fakirlik kâğıdı alması gerektiği, almadığı halde ücretlerini ödemeyen öğrencilerin derse kabul edilmeyeceği, cemaat okullarındaki bütçe açığının vakıf ya da kiliselerin gelirlerinden karşılanacağı belirtilmiştir.

İkinci bölümde; Türkiye Cumhuriyeti’nin genel kültürüne hizmet etmek ve Cumhuriyet’e faydalı bir birey olabilmek için öğretim esasları belirlenmiştir. Bu

⁹⁰ Büyükkarcı, *İstanbul Ermeni Okulları*, s. 94.

⁹¹ Büyükkarcı, *İstanbul Ermeni Okulları*, s. 96.

esaslar; özde ve sözde doğru olmak, gerektiğinde çoğunluk menfaatini gözetmek, okul eşya, araç ve gereçlerini doğru kullanmak, Türklük ve Türk vatanı gibi ulusal hislerin pekişmesi için ulusal günlerde okulda tertip edilecek şenliklere katılmak, bayrak sevgisini kazandırmak için haftanın ilk günü (pazartesi) ve son günü (cuma) bayrak merasimi yaptırmaktır. Öğretim esaslarının geçtiği bölümde ise tarih, coğrafya, yurt bilgisi, tabiiyat dersleri, hesap-hendese, Türkçe, Ermenice, Fransızca ya da başka yabancı bir dil, resim, el yazısı, ev idaresi, jimnastik, din ve ahlak derslerinin verilebileceği belirtilmiştir.

Haftanın 6 günü ders yapılan Ermeni ilkokullarında resmi tatil günleri yanında ulusal bayram ve hangi dini bayramlarda tatil yapılacağı da belirlenmiştir. Ders ve sınıf geçmenin anlatıldığı üçüncü bölümde, aynı zamanda müessis ve direktörün vazifeleri hakkında da bilgi verilmiştir. Öğretmenlerin vazife salahiyetlerinin anlatıldığı bölümde öğretmenlere her yıl yeni sözleşme yapılması gerektiği ve Türkçe bilme şartının olduğu bildirilmiştir. Türk bayrağı, Türkiye haritası, Atatürk resmi okullarda bulunması gereken araç gereçler olarak belirlenmiştir.

3-Ortaokul ve Liseler: Talimatnameye göre Ermeni ortaokulları; “Öğrencileri bir yandan üst öğrenime ve meslek okullarına, bir yandan ise çalışma hayatına hazırlayan, öte yandan ilkokul üstünde genel bilgiler vermek üzere kurulan temel eğitim okullarıdır” şeklinde tanımlanırken, Ermeni liseleri ise “öğrencileri yükseköğrenime hazırlayan kurumlardır” olarak tanımlanmıştır.

Talimatnameye göre; Ermeni ortaokullarının ve liselerinin amaçları; Türk Milli Eğitimi’nin genel amaçları ve temel ilkeleri ile temel eğitimin ve orta öğretimin özel amaçlarına uygun olarak eğitim-öğretim yapmak; Cumhuriyet değerlerini benimsemek; Türkiye Cumhuriyeti’ne faydalı bir birey olmak; Türkiye Cumhuriyeti’nin, milli ahlakını benimseyen ve bilim alışkanlığını kazanmış, çalışkan, faydalı bir yurttaşı olarak yetiştirmek; yükseköğrenim için gerekli olan bilgi ve kültür düzeyine ulaşmasını temin etmek; bilgilerini uygulama alanında kullanma yollarını öğrenmesini ve bir mesleği seçmesini kolaylaştıracak şekilde yeteneklerinin geliştirilmesini sağlamak; iyi alışkanlıklar, beceriler kazanmasını, ruhen ve beden

sağlıklı olmasını sağlamaktır.⁹²

Öğrenim hedeflerinin anaokulu ve ilkokullarla aynı olduğu belirtilerek ortaokul ve liselerde öğretmenlerin ve direktörlerin yüksekokul mezunu olması şartı getirilmiştir. Bu talimatnameye 1973 yılında Milli Eğitim Temel Kanunu çıkarılana kadar uyulmuştur. Özellikle Demokrat Parti iktidarında (1950-1960) Ermeni okulları büyük destek görmüştür. Bu dönemde Ermeni Okullarına yönelik çalışmalar, kısmi ve bölgesel çalışmaları içermekte olup, mevcut hükûmetin Ermeni Okullarının işleyişlerini kolaylaştırıcı ve fiziki imkânlarını ve şartlarını artırmaya dönük çalışmalar yaptığını görmekteyiz. Şöyle ki; Taksim Esayan Ermeni Kız Lisesi'ne kalorifer tesisatı kurulması (1951), Feriköy Ermeni Okuluna orta kısım açabilme izninin verilmesi (1952), Karaköy Getronagan Ermeni Erkek Lisesinin açılma izninin verilmesi (1953), Surp Haç Tıbrevank Ermeni Lisesi'nin açılması (1953), Pangaltı Anarat Hıgutyun Ermeni Okuluna tamir izninin verilmesi (1956), Yeşilköy Ermeni anaokulu (1955), Pangaltı Anaokulunun genel bir bakım ve tamir görmesi (1956) ve ilkokulunun açılması (1957) gibi durumlar, DP iktidarı olan 1950-1960 arası dönemde Ermeni Kilisesi'nin ve Ermeni Okulları'nın devletle kaynaştığı, Lozan Antlaşması'ndaki esaslara sadık kalan hükûmetin uygulamaları neticesinde cemaat açısından sorunsuz on sene geçirdikleri söylenebilir.⁹³

Demokrat Parti iktidarında, 1956'ya kadar 3 ortaokul ve 3 liseye sahip olan Ermeniler, 1957'de 4 ortaokul ve 4 liseye, 1958'de de 5 ortaokul ve 5 liseye sahip olarak okul sayılarını artırma imkânı bulmuşlardır. İlkokul sayısında ise bunun tersi bir durum söz konusu olup, 1953'te 24 olan okul sayıları, 1960'lara doğru 22'ye düşmüştür.⁹⁴

Son yıllarda demokrasi, insan hakları, hukuk devleti ve hukukun üstünlüğü kavramlarının ön plana çıkması ve özellikle de Avrupa Birliğine uyum ve üyelik süreci bağlamında, azınlık okullarında, dolayısıyla da Ermeni okullarında birtakım düzenlemeler ve yenilikler yapılmıştır. 2007 tarihli 5580 sayılı Özel Öğretim Kurumları Kanuna göre; azınlık okullarına kaydettirmede "Türkiye Cumhuriyeti

⁹² Büyükkarcı, *İstanbul Ermeni Okulları*, s. 97.

⁹³ Akkaya, *Menderes ve Azınlıklar*, s. 67

⁹⁴ Akkaya, *Menderes ve Azınlıklar*, s. 68.

vatandaşları” (madde 5/c) ifadesi kullanılmaya başlanmıştır. Hâlbuki daha önce 1965 tarihli ve 625 sayılı Özel Öğretim Kurumları Kanunu’nun 25. maddesine göre; gayrimüslim azınlıklara ait özel okullara “yalnızca Türk vatandaşlarının çocuklarının” kaydedilebileceği belirtiliyordu.

1970’lerde getirilen babanın mensubu olduğu azınlığa ait okullarda okuyabilme şartı 2007 yılında kaldırılmıştır. 28 Haziran 2015 yılında yapılan bir düzenlemeyle, okullara kayıt sırasında nüfus kayıt örneği yerine gayrimüslim velinin, çocuğunu kaydettirmek istediği azınlık okuluna ait bir form doldurarak kayıt olabilmek imkânı tanınmıştır.⁹⁵

Yine bu süreçte, Ermeni ilköğretim okullarının bazı ders kitaplarının Ermeniceye yapılmış çevirilerinin Millî Eğitim Bakanlığınca bastırılarak, ücretsiz olarak okullara dağıtılması gibi birtakım olumlu gelişmeler olmuştur.⁹⁶

1914 yılında İstanbul’da Ermeniler’in 64 okulu ve bu okullarda eğitim gören 22 bin 404 öğrencisi vardı. 1938’de İstanbul’da 34 ilkokul, 1 ortaokul, 3 liseleri kalmıştı. 1972-1973 eğitim-öğretim yılında okul sayısı 32’ye, öğrenci sayısı ise 7 bin 366’ya, 1999-2000 öğretim yılında okul sayısı 18’e, öğrenci sayısı 3 bin 786’ya düşmüştür. 2009-2010 eğitim-öğretim yılında 16 okul ve 3 bin 29 öğrenci; 2010-2011 eğitim-öğretim yılında 16 okul ve 2 bin 965 öğrenci, 2012-2013 eğitim öğretim yılında ise 16 okul ve 3 bin 137 öğrenci bulunmaktadır. Bu da gösteriyor ki 40 yıllık süreç içerisinde okul ve öğrenci sayısı birtakım nedenlerden dolayı yarı yarıya inmiştir.⁹⁷

2020-2021 yılı itibarıyla İstanbul’da 16 tane Ermeni okulu mevcut olup bu okullarda 2 bin 736 öğrenci eğitim görmektedir.⁹⁸

Günümüzde İstanbul’da bulunan 16 tane Ermeni Okulu şunlardır:

1-Anarat Hıçutyun Ermeni İlköğretim Okulu: 1868 yılında Boğos Mısırlıyan

⁹⁵ Kaya, *Türkiye’nin Eğitim Sisteminde Azınlıklar*, s. 36.

⁹⁶ Hakan Yücel, “Günümüz Türkiye’sinde Ermeni Genci Olmak: İstanbul’daki Ermeni Liseleri Mezunları Gençlerin Kimlik Algıları, Kimlik Kaynakları ve Kimlik Stratejileri”, *Alternatif Politika Dergisi*, c.11, sayı: 2, 2019, s.414.

⁹⁷ Yücel, “Günümüz Türkiye’sinde Ermeni Genci Olmak”, s. 414.

⁹⁸ İstanbul Millî Eğitim Müdürlüğü 2020-2021 Yılı İstatistikleri

tarafından kurulmuştur.⁹⁹1925-1926 eğitim öğretim yılında İstanbul'da 5 farklı semtte aynı isimle faaliyette olan okulda toplam 270 öğrenci bulunmaktaydı.¹⁰⁰ Günümüzde sadece Kocamustafa Paşa'daki ilköğretim okulu açıktır. 2020-2021 öğretim yılında 9 derslikle eğitime devam edilen okulda 40 öğrenci eğitim görmektedir. Anaokulu ve ilkokul kısmında 7 kız, 15 erkek, toplam 22 öğrenci; ortaokul kısmında da 8 kız, 10 erkek, toplam 18 öğrenci mevcuttur.

2-Aramyan-Uncuyan Ermeni İlköğretim Okulu: Kadıköy'de 1858 yılında Hamazaspyan-Muratyan adı ile kurulmuştur. 1873 yılında Aramyan olarak ismi değiştirilmiştir. Apik Uncuyan tarafından 1912 yılında okul binası büyütüldüğünden Aramyan-Uncuyan ismiyle anılmaktadır.¹⁰¹ Okulda, 1925-1926 eğitim öğretim yılında 5 sınıfta, 71 kız, 57 erkek toplam 128 öğrenci ile 13 öğretmen bulunmaktayken, 1984 yılında 26 öğretmen ve 271 öğrenci öğrenim görmekteydi.¹⁰² 2020-2021 öğretim yılında 11 derslikle eğitime devam edilen okulda 181 öğrenci eğitim görmektedir. Anaokulunda 34'ü kız, 17'si erkek toplam 51 öğrenci, ilkokulda 36 erkek, 35 kız, toplam 71 öğrenci; ortaokul kısmında da 20 erkek, 39 kız olmak üzere toplam 59 öğrenci mevcuttur.

3-Bezciyan Ermeni İlköğretim Okulu: Kumkapı'da 1830 yılında Harutyun Amira Bezciyan¹⁰³ tarafından açılan okul 1925-1926 yılında 23 öğretmen, 143'ü kız, 120'si erkek toplam 263 öğrenci ile eğitim öğretim hayatına başlamıştı. 1945 yılında ortaokul kısmı da açılan okulda 26 öğretmen ve 563 öğrenci bulunmaktaydı.¹⁰⁴ 2020-2021 öğretim yılında 10 derslikte eğitime devam edilen okulda 89 öğrenci eğitim görmektedir. Ana ve ilkokul kısmında 6 derslikte 29 kız, 25 erkek, toplam 54 öğrenci, ortaokul kısmında da 4 derslikte 20 kız, 14 erkek toplam 35 öğrenci mevcuttur.

4-Bomonti Ermeni Katolik İlköğretim Okulu: 1808 yılında Mihitryan

⁹⁹ <http://ozelanarathigutyun.k12.tr/s/5/6/tarihcemiz> (06.11.2020)

¹⁰⁰ Yücel, "Türkiye'de Yabancı Okullar ve Azınlık Okulları (1925-1926)", s. 259.

¹⁰¹ <https://aramyanuncuyan.k12.tr/tarihce/> (02.11.2020) Ayrıca bkn: Pınar Erkan, "Tanzimat'tan Günümüze İstanbul Kadıköy/Üsküdar'daki Yabancı Okullar ve Azınlık Okulları", (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), İTÜ Fen Bilimleri Enstitüsü, İstanbul 2001, s.70.

¹⁰² Büyükkarcı, *İstanbul Ermeni Okulları*, s. 31.

¹⁰³ <http://www.turkiyeermenileripatrikligi.org/site/bezciyan-Ermeni-ilkogretim-okulu-cemaat-okullari/> (03.11.2020)

¹⁰⁴ Dabağyan, *Türkiye Ermenileri Tarihi*, s. 314.

Katolik Okulu olarak eğitim hayatına başlayan okul 1921 yılında Sakızağacı Ermeni Katolik Erkek İlkokulu 1964 yılında da Bomonti Ermeni Katolik İlkokulu adını almıştır.¹⁰⁵ 1925-1926 eğitim- öğretim yılına 47 öğrenciyle başlayan okul, 1964 yılında 100 öğrenciye ulaşmıştır. 2020-2021 öğretim yılında 10 derslikte eğitime devam edilen okulda 71 öğrenci eğitim görmektedir. Ana ve ilkokul kısmında 6 derslikte 22 kız, 20 erkek, toplam 42 öğrenci, ortaokul kısmında 4 derslikte 15 kız, 14 erkek, toplam 29 öğrenci mevcuttur.

5-Dadyan Ermeni İlköğretim Okulu: Bakırköy’de 1844 yılında Arzrunyan Mektebi adıyla açılan okul, 1892 yılında Dadyan Mektebi ismini almıştır.¹⁰⁶ 1925-1926 öğretim yılına 39 öğrenci ile başlayan okulda, 1964 yılında 443 öğrenci öğrenim görmekteydi.¹⁰⁷ 2020-2021 öğretim yılında 20 derslikte eğitime devam edilen okulda 332 öğrenci eğitim görmektedir. Ana ve ilkokul kısmında 12 derslikte 102 kız, 101 erkek, toplam 203 öğrenci, ortaokul kısmında 8 derslikte 49 kız, 80 erkek, toplam 129 öğrenci mevcuttur.

6-Esayan Ermeni İlköğretim Okulu ve Lisesi: Taksim’de 1895 yılında¹⁰⁸ açılan okulda 1925-1926 yılında 308 erkek, 359 kız olmak üzere toplam 667 öğrenci vardı ve 54 öğretmen görev yapmaktaydı. 1963 yılında öğrenci sayısı 983’e çıkmıştır. 2020-2021 öğretim yılında 16 derslikte eğitime devam edilen okulda 238 öğrenci eğitim görmektedir. Ana ve ilkokul kısmında 52 öğrenci, ortaokul kısmında 42 öğrenci ve lise kısmında da 64 kız, 80 erkek, toplam 144 öğrenci mevcuttur.

7-Getronagan Ermeni Lisesi: Karaköy’de 1886 yılında¹⁰⁹ açılan okul, 1925-1926 yılında 18 öğretmen ve 133 öğrenciyle eğitim-öğretim faaliyetlerine başlamışken, 1963 yılında 27 öğretmen ve 238 öğrenci sayısına ulaşmıştır. 2020-2021 öğretim yılında 14 derslikte eğitime devam edilen okulda 137 kız 90 erkek toplam 230 öğrenci mevcuttur.

¹⁰⁵ Nazan Bülbüller, “**Andonyan Ermeni Katolik Ruhban Manastır Mektebi Koruma Sorunları**”, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Kadir Has Üniversitesi FBE., İstanbul 2010, s. 53.

¹⁰⁶ <http://www.dadyan.k12.tr/Home/tarihce> (04.11.2020)

¹⁰⁷ Yücel, “**Türkiye’de Yabancı Okullar ve Azınlık Okulları (1925-1926)**”, s. 248.

¹⁰⁸ <http://esayan.k12.tr/> (04.11.2020)

¹⁰⁹ <http://www.getronagan.k12.tr/tr/kurumsal/tarihce> (04.11.2020)

8-Kalfayan Cemeran İlköğretim Okulu: Dini bir kimlikle Rahibe Sırpuhi Nişan Kalfayan tarafından 1866 yılında kurulan okul, 1900 yılında eğitim öğretim çalışmalarına başlamıştır. Kalfayan İlkokulu, 1999-2000 öğretim yılında Özel Semerciyan Cemeran Ermeni İlköğretim Okulu'yla, 2000-2001 öğretim yılında da Özel Nersesyan Yermoneyan Ermeni İlköğretim Okulu'yla birleşmiştir.¹¹⁰ 1925-1926 eğitim yılında 6 öğretmen ve 76 öğrenciyle eğitim yapan okul, 1963 yılında 104 öğrenciye ulaşmıştır.¹¹¹ 2020-2021 öğretim yılında 9 derslikte eğitime devam edilen okulda 48 öğrenci eğitim görmektedir. Ana ve ilkokul kısmında 5 derslikte 16 kız, 11 erkek, toplam 27 öğrenci, ortaokul kısmında 4 derslikte 15 kız, 6 erkek, toplam 21 öğrenci mevcuttur.

9-Karagözyan İlköğretim Okulu: Şişli'de 1896 yılında kurulan okul,¹¹² 1925-1926 yılında 82 öğrenciyle eğitim yılına başlamıştır.¹¹³ 2020-2021 öğretim yılında 12 derslikte eğitime devam edilen okulda 184 öğrenci eğitim görmektedir. Ana ve ilkokul kısmında 8 derslikte 67 kız, 63 erkek, toplam 130 öğrenci, ortaokul kısmında 4 derslikte 28 kız, 26 erkek, toplam 54 öğrenci mevcuttur.

10-Levon Vartuhyan Ermeni İlköğretim Okulu: 1820 yılında açılan okul 1840 yılında okul müdürü Levon'un yardımcılarıyla Levonyan olarak anılmaya başlamıştır. 1864'te İstanbul'da Madam Vartuhi'nin müdürlüğünde Vartuhyan isimli bir okul açılmıştır. 1894 yılında iki okulun birleşmesi üzerine Levon Vartuhyan Mektebi adını alan okul,¹¹⁴ 1925-1926 eğitim yılına 21'i kız, 25'i erkek, toplam 46 öğrenciyle başlayan okulda, 1963 yılında 93 öğrenci öğrenim görmektedir.¹¹⁵ 2020-2021 öğretim yılında 9 derslikte eğitime devam edilen okulda 75 öğrenci eğitim görmektedir. Ana ve ilkokul kısmında 5 derslikte 23 kız, 23 erkek, toplam 46 öğrenci, ortaokul kısmında 4 derslikte 17 kız, 12 erkek, toplam 29 öğrenci mevcuttur.

11-Merametciyan (Feriköy) Ermeni İlköğretim Okulu: Feriköy'de 1912

¹¹⁰ <http://kalfayan.k12.tr/okulumuz/tarihce.html> (04.11.2020)

¹¹¹ Dabağyan, *Türkiye Ermenileri Tarihi*, s. 315.

¹¹² <http://www.karagozyan.k12.tr/ilkogretim/ilkogretim-tarihce-58-1.html> (04.11.2020)

¹¹³ Erkan, "Tanzimat'tan Günümüze İstanbul Kadıköy/Üsküdar'daki Yabancı Okullar ve Azınlık Okulları", s. 93.

¹¹⁴ Büyükkarcı, *İstanbul Ermeni Okulları*, s. 40.

¹¹⁵ Bülbüller, "Andonyan Ermeni Katolik Ruhban Manastır Mektebi Koruma Sorunları", s. 55.

eğitim-öğretim faaliyetlerine devam etmiştir.¹²² 1953 yılında dönemin patriği Karekin I. Haçaduryan tarafından ortaokul ve lise şeklinde açılan okulda,¹²³ 2020-2021 öğretim yılında 11 derslikte eğitime edilmekte ve 106 öğrenci eğitim görmektedir. Lise kısmında 11 derslikte 52 kız, 54 erkek, toplam 106 öğrenci mevcuttur.

15-Tarkmançats Ermeni İlköğretim Okulu: Ortaköy’de 1785’te Şınorhk Mıgırdiç Amira Miricanyan tarafından kurulan okul,¹²⁴ 1925-1926 eğitim yılına 59’u anaokulda, 104’ü ilkokulda olmak üzere 163 öğrenciyle başlamıştır.¹²⁵ 2020-2021 öğretim yılında 10 derslikte eğitime devam edilen okulda 145 öğrenci eğitim görmektedir. Ana ve ilkokul kısmında 6 derslikte 43 kız, 50 erkek, toplam 93 öğrenci, ortaokul kısmında 4 derslikte 34 kız, 18 erkek, toplam 52 öğrenci mevcuttur.

16-Yeşilköy Ermeni İlköğretim Okulu: 1957 yılında İstanbul Yeşilköy’de açılmıştır. Bu okulun en önemli özelliği Lozan Antlaşması’ndan sonra Türkiye’de açılan ilk özel Ermeni İlkokulu olmasıdır.¹²⁶ 2020-2021 öğretim yılında 16 derslikte eğitime devam edilen okulda 267 öğrenci eğitim görmektedir. Anaokulu ve ilkokul kısmında 10 derslikte 78 kız, 90 erkek, 168 öğrenci, ortaokul kısmında 6 derslikte 54 kız, 45 erkek, toplam 99 öğrenci mevcuttur.

Günümüzde azınlık okullarının sayıları ve öğrenci sayısı şu şekildedir:

¹²² <http://www.tibrevank.com/school/contents/tarihce?l=tr&parent=55> (15.11.2020)

¹²³ <http://www.turkiyeermenileripatrikligi.org/site/surp-hac-Ermeni-lisesi-cemaat-okullari/> (15.11.2020)

¹²⁴ <http://www.turkiyeermenileripatrikligi.org/site/tarkmancats-Ermeni-ilkogretim-okulu/> (16.11.2020)

¹²⁵ Yücel, “Türkiye’de Yabancı Okullar ve Azınlık Okulları (1925-1926)”, s. 255.

¹²⁶ <https://yesilkoyErmeniokulu.k12.tr/tarihce,2,274431> (19.11.2020)

Tablo 1: 2020-2021 Öğretim Yılı Rum Okulları Öğrenci Sayıları¹²⁷

RUM OKULLARI				
İlçe	Okul	Erkek	Kız	Toplam
Adalar	Özel Büyükkada Rum İlkokulu	2	2	4
Beyoğlu	Özel Zapyon Rum İlkokulu	46	26	72
	Özel Zapyon Rum Ortaokulu	7	17	24
	Özel Zapyon Rum Lisesi	6	7	13
	Özel Zoğrafyon Rum Ortaokulu	12	11	23
	Özel Zoğrafyon Rum Lisesi	3	11	14
Fatih	Özel Fener Rum Ortaokulu	9	11	20
	Özel Fener Rum Lisesi	10	13	23
	Özel Langa Rum İlkokulu	1	2	3
Toplam		96	113	196

Tablo 2: 2020-2021 Öğretim Yılı Musevi Okulları Öğrenci Sayıları¹²⁸

İlçe	Okul	Erkek	Kız	Toplam
Ulus Beşiktaş	Özel Musevi Anaokulu	14	28	42
	Özel Musevi İlkokulu	63	77	140
	Özel Musevi Ortaokulu	76	68	144
	Özel Musevi Lisesi	79	81	160
Toplam		232	254	486

¹²⁷ <https://istanbul.meb.gov.tr/> (17.11.2020)

¹²⁸ <https://istanbul.meb.gov.tr/> (17.11.2020)

Tablo 3: 2020-2021 Öğretim Yılı Ermeni Okulları Öğrenci Sayıları¹²⁹

SN	İLÇE	OKUL ADI	ANA SINIFI	1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	TOPLAM
1	BAKIRKÖY	DADYAN ERMENİ İ.O.	39	39	44	45	36									203
2		DADYAN ERMENİ O.O.						29	35	31	34					129
3	BAKIRKÖY	YEŞİLKÖY ERMENİ İ.O.	40	3	39	35	24									168
4		YEŞİLKÖY ERMENİ O.O						36	32	14	17					99
5	BEŞİKTAŞ	TARKMANCAS ERMENİ İ.O.	19	19	19	21	15									93
6		TARKMANCAS ERMENİ O.O						9	18	12	13					52
7	BEYOĞLU	ESAYAN ERMENİ İ.O.	14	11	1	8	9									52
8		ESAYAN ERMENİ O.O						4	11	1	17					42
9		ESAYAN ERMENİ L.										33	39	38	33	143
10	BEYOĞLU	GETRONAGAN ERMENİ L.										64	56	56	54	230
11	FATİH	BEZCİYAN ERMENİ İ.O.	16	6	16	9	8									55
12		BEZCİYAN ERMENİ O.O						12	3	11	9					35
13	FATİH	ANARAT HIGUTYUN ERMENİ İ.O.	4	5	4	3	6									22
14		ANARAT HIGUTYUN ERMENİ O.O						2	4	5	7					18
15	FATİH	SAHAKYAN NUNYAN ERMENİ İ.O.	41	22	15	19	21									118
16		SAHAKYAN NUNYAN ERMENİ O.O						25	32	21	13					91
17		SAHAKYAN NUNYAN ERMENİ L.										39	27	26	29	121
18	FATİH	LEVON VARTUHYAN ERMENİ İ.O.	16	7	4	13	6									46
19		LEVON VARTUHYAN ERMENİ O.O						12	6	6	5					29
20	KADIKÖY	ARAMYAN UNCUYAN ERMENİ İ.O.	44	9	17	23	19									112
21		ARAMYAN UNCUYAN O.O						12	15	16	15					58
22	ŞİŞLİ	BOMONTI ERMENİ KATOLİK İ.O.	15	9	5	6	7									42
23		BOMONTI ERMENİ KATOLİK O.O						8	1	6	5					29
24	ŞİŞLİ	FERİKÖY ERMENİ İ.O.	34	1	9	9	16									78
25		FERİKÖY ERMENİ O.O						9	16	19	11					55
26	ŞİŞLİ	KARAGÖZYAN ERMENİ A.O.	47													47
27		KARAGÖZYAN ERMENİ İ.O.		31	19	15	18									83
28		KARAGÖZYAN ERMENİ O.O						18	16	6	14					54
29	ŞİŞLİ	PANGALTI ERMENİ İ.O.	38	21	16	19	12									106
30		PANGALTI ERMENİ O.O						14	17	1	22					63
31		PANGALTI ERMENİ ANADOLU L.										24	16	31	39	110
32	ÜSKÜDAR	KALFAYAN ERMENİ İ.O.	5	5	6	5	6									27
33		KALFAYAN ERMENİ O.O						5	4	3	9					21
34	ÜSKÜDAR	SURP HAÇ ERMENİ L.										25	33	18	29	105
GENEL TOPLAM			372	188	214	230	203	195	210	152	191	185	171	169	184	2736

	ANAOKULU	İLKOKUL (1,2,3,4. Sınıflar)	ORTAOKUL (5,6,7,8. Sınıflar)	LİSE (9,10,11,12. Sınıflar)	TOPLAM
ÖĞRENCİ SAYILARI	372	880	775	709	2736

¹²⁹ <https://istanbul.meb.gov.tr/> (17.11.2020)

Türkiye’deki Ermeni azınlık nüfusu Cumhuriyet döneminde yaşanan göçler nedeniyle azalmıştır. Bu göçler iki şekilde meydana gelmiştir. Birincisi, İstanbul ve diğer büyük şehirlerde yaşayan Ermeniler’in zamanla başta Avrupa ve Amerika başta olmak üzere dünyanın farklı ülkelerine gitmesiyle yaşanan dış göç ve ikincisi de gidenlerin yerini Anadolu’dan gelen Ermeniler’in doldurması şeklinde gelişen iç göçtür. Milli Mücadele’den sonra Maraş, Antep ve Adana’da bulunan 40 bin civarında Ermeni, Suriye ve Lübnan’a göç etmiştir.¹³⁰ Cumhuriyet’in ilk yıllarında bazı Ermeniler, Avrupa’ya göç etmek için Yunanistan’a geçmişlerdir. 1930 yılına kadar Yunanistan’a 65 bin Ermeni göç etmiştir.¹³¹

1940 yılına kadar çeşitli kampanyalar neticesinde Türkiye Cumhuriyeti’nden Ermenistan’a 16 bin kişi göç etmiştir. Avrupa’ya göç eden Ermeniler’in içinde en kalabalık kısım Fransa’ya gitmiştir. Amerika 35 bin Ermeni göçmeni kabul etmiştir. Bu yıllarda ülkeden göç eden Ermeni sayısının 620 bin olduğu tahmin edilmektedir.¹³² Dış göçler dışında Ermeniler, kendi istekleriyle Anadolu’dan İstanbul’a göç etmişlerdir. Kentleşme olgusu ne kadar bu göçlerin temel nedenini oluşturmuş olsa da Anadolu nüfusunun azalması, bunun neticesinde açık olan Ermeni okulunun kalmaması nedeniyle İstanbul’a olan göç zamanla hız kazanmıştır. Bu göçler bazı dönemlerde Ermeni Patrikliği tarafından da desteklenmiş, Doğu illerinden getirilen aile ve çocuklar için çeşitli yardım heyetleri oluşturulmuştur. 1927 yılında yapılan ilk sayıma göre Türkiye nüfusu 13 milyon 629 bin kişi iken, İstanbul’da 52 bin 576 kişi olmak üzere Anadolu ile birlikte Türkiye’de toplam 80 bin 286 Ermeni yaşamaktaydı.¹³³

Osmanlı döneminde nüfus bakımından Rumlar en kalabalık azınlık nüfusu konumunda iken Nüfus Mübadelesi, Varlık Vergisi ve 6-7 Eylül Olayları neticesinde yaşanan göçlerle Rum nüfus azalırken, buna karşılık günümüzde Ermeniler en

¹³⁰ Muhammet Erat, “Cumhuriyet Döneminde Türkiye’deki Ermeniler’in Faaliyetleri (1923-1945)”, **ÇOMÜ Uluslararası Sosyal Bilimler Dergisi**, c. 5, sayı: 2, 2020, s. 309.

¹³¹ Elçin Macar, “Yunanistan Ermenileri”, **Ermeni Araştırmaları 2. Türkiye Kongresi Bildirileri**, c. 2, ASAM Yayınları, Ankara 2007, s. 978.

¹³² Yusuf Hallaçoğlu vdğr., **Ermeniler: Sürgün ve Göç**, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2004, s. 157-191.

¹³³ Cafer Ulu, **Türkiye Cumhuriyeti’nde Ermeniler**, Atatürk Araştırma Merkezi Yayınları, Ankara 2009, s. 305-311.

kalabalık azınlık konumundadır. Bugün Türkiye’de yaklaşık 70 bin Ermeni yaşamaktadır.¹³⁴

Cumhuriyet tarihi boyunca yaşanan ülke dışına göçler, düşük doğum oranı ve bu orandan daha yüksek ölüm oranı gibi nedenlere bağlı olarak Ermeni nüfusu azalmıştır. Bu da okul ve öğrenci sayılarına yansımıştır. Okulların azalmasının bir diğer nedenleri de; Cumhuriyet sonrası yapılan düzenlemelerle devlet okullarının cazip hale gelmesi ve İstanbul’da belirli semtlerde toplu halde yaşamaya çalışan Ermeniler’in ikametgâh değiştirmelerine karşın okulların aynı yerde kalmasıdır. Cumhuriyet’in kuruluş döneminde İstanbul’daki Ermeni Okulu sayısı 45 iken,¹³⁵ azınlık okullarına uygulanan bürokratik sınırlamalar ve sıkı denetimler nedeniyle bu sayı günümüzde 16’ya düşmüştür.

¹³⁴ <https://hyetert.org/2018/03/16/hangi-ulkede-kac-ermeni-yasiyor/> (15.11.2020)

¹³⁵ Büyükkarcı, **İstanbul Ermeni Okulları**, s.22.

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

EĞİTİM MÜFREDATININ MAHİYETİ VE ERMENİ OKULLARINDAKİ DİN EĞİTİM MÜFREDATININ İNCELENMESİ

Geçmişin bilinmesi, ondan dersler çıkarılarak gelecek için istifade edilmesi, medeniyetin sürekliliğini koruyan hususlardan biridir. Bu bölümde hem günümüze, hem de geleceğe bir bakış açısı oluşturması bakımından Cumhuriyet döneminde, Ermeni okullarındaki din eğitimi müfredatı incelenerek bir gelecek perspektifi tespit edilmesi amaçlanmıştır.

Ermeni okullarındaki din eğitimi faaliyetleri hakkında bilgi verilerek, eğitimde program geliştirmenin önemi, hedefleri ve buna etki eden faktörler hakkında bilgi verilmiş, ardından da program modelleri üzerinde durulmuştur. Ermeni okullarındaki din eğitimi müfredatının DKAB programının genel ve özel amaçlarıyla uyuşup uyuşmadığı, Ermeni toplumunun dini ihtiyaçlarını karşılayıp istendik davranış değişikliği meydana getirip getirmediği değerlendirilmiştir. Bu bölümde ayrıca içerik analizi de yapılarak program öğeleri değerlendirilirken öğrenme ilkelerine uyumluluğu ve konuların kapsamı incelenmiştir.

XXI. yüzyılda dinin gündelik hayatta daha fazla karşılık bulması, Tanrı'nın varlığının kabul edilip eylemlerde dinin referans alınması, günümüz eğitim anlayışında çoğunluğun kabul ettiği genel ilke haline gelmiştir. Din, bireylerin ruhlarının ve karakterlerinin biçimlendirilmesinde önemli unsurların başında gelmektedir. İnsanların hayatındaki örgün eğitim dönemi, karakterin anlam kazanması ve gelişmesinde ayrı bir öneme sahiptir. Bu yönüyle din eğitimi, diğer öğrenilenlerin yanında kişilik gelişimi için de dikkate alınması gereken bir eğitimidir. Okullarda, bireylerin dini konularda hiç sorunları yokmuş gibi davranmak ya da dini sorunların cevaplarını diğer branşlarda aramak, sosyal yaşamın dinle uyum içinde olmasına engel olur.¹

¹ İlhan Yıldız, "Din Kültürü ve Ahlak Bilgisi Dersi: Zorunlu mu Kalmalı, Yoksa Seçmeli mi Olmalı?", **TÜBAV Dergisi**, c. 2, sayı: 2, 2009, s. 244.

Yüzyılın eğitim anlayışını yeni bir pedagojik yaklaşım tarzı ve zamanın ihtiyaçları oluşturmaktadır. Türkiye’de hazırlanan programların da bu anlayışın etkisiyle, öğrenen merkezli, açıklamalara yer veren ve esnek bir şekle büründüğü görülmektedir. Eğitim programları geliştirilirken kişilerin ilgilerinin ve gereksinimlerinin karşılanmasına, becerilerinin geliştirilmesine olanak sağlayacak uygulama, ünite ve kazanımlara ağırlık verilmektedir.

Bu şekilde, öğrencilerin sağlıklı bilgi edinmeleri hedeflenmektedir. Dinin temel prensiplerinin, emir ve yasakların, ilkelerin ve ibadetlerin nasıl yapılacağı hususunun programlarda yer almasından ziyade, bireylerin yaşına uygun karakter özelliklerinin dikkate alınması fikri ve ruhi gelişimlerinin sağlıklı ve dengeli bir süreç içinde ilerlemesine de yardımcı olmaktadır. “Her şey öğrenciye yönelik ve ona uygun olmalıdır” prensibi öğrenciyi merkeze almış ve öğrencinin etkinliğini artırmıştır.²

Devletlerin eğitim politikasının belirlenme ve uygulanma süreçlerinde yönetim sistemleri etkili olmuştur. Tanzimat Dönemi’yle Osmanlı’da artan Batılılaşma hamleleri eğitim politikalarını belirlemiş, bu değişim Cumhuriyet döneminde kurulmak istenen ulus devletin öğretim programlarında da kendini göstermiştir. Milli Eğitimin genel amaçlarının, Türk milletinin milli, manevi, insani, ahlaki ve kültürel değerlerini benimseyen, bunları koruyan ve geliştiren vatandaşlar yetiştirmek olduğu hususu üzerinde durulmaktadır.³

Bilindiği üzere din eğitimi hususunda ilk kapsayıcı hukuksal düzenleme, 3 Mart 1924 tarihli ve 430 sayılı Tevhid-i Tedrisat Kanunu’dur. Bu yasa ile Türkiye’deki bütün eğitim ve öğretim kurumları, öğretim birliğinin sağlanması amacıyla Maarif Vekâletine bağlanmıştır. Bu kanunla, eğitimin tek merkezden planlanıp denetlenmesi milli, manevi ve ahlaki değerleri benimseyen nesillerin yetiştirilmesi amaçlanmıştır. Din dersi bu amaca katkı sağlayacak derslerden biridir.⁴ Tevhid-i Tedrisat Kanunu ile

² İrfan Başkurt, “Din ve Ahlak Eğitiminde Yeni Arayışlar ve Bakış Açıları”, **İstanbul Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi**, sayı: 6, 2012, s.69-72.

³ Ali Rıza Erdem - Ruhi Sarpkaya, “Eğitim Sistemimizin Yetiştirmek İstedığı İnsan Tipi Açısından Eğitim Denetimimizin İrdelenmesi”, **E-Journal of New World Sciences Academy**, Volume: 5, No: 4, 2010, s. 1794.

⁴ Mustafa Önder, “Din Kültürü ve Ahlak Bilgisi Öğretiminin Temelleri Üzerine”, **Dergiabant İlahiyat Fakültesi Dergisi**, 2013, sayı:1, s. 24 vd.

eğitim alanında yapılan köklü değişiklikler sonrasında yani Cumhuriyet'in ilk yıllarında din eğitimi ihmal edilmemiş, eğitim sistemi içerisinde din dersleri okullarda okutulmaya devam edilmiştir. Halkın dinle ilgili hizmetlerini görececek personel yetiştirmek üzere okullar açılmıştır.⁵

3.1. Din Eğitimi- Okul Müfredatı İlişkisi

Din kavramıyla ilgili çeşitli tanımlamalar yapılmasına karşın, kabul edilen tanıma göre; “din, akıl sahiplerini kendi hür iradeleri ile bizzat iyilikleri yapmaya sevk eden ilahi bir nizamdır.”⁶ İnsanın, hayatı tanımlama ve anlam katma sürecinde karşılaştığı sorunlarla yüzleşip başa çıkmasında ve bu sorunlara çözümler üretmesinde destek aldığı unsurlardan biri de dini inançlarıdır.⁷

Eğitim, “bireyin davranışlarından kendi yaşantıları vasıtasıyla ve kasıtlı olarak istendik davranış değiştirme denemeleri süreci”⁸ olarak kabul edilmektedir. Buradan hareketle din eğitimi, “bireyin dini davranışlarında kendi yaşantıları yoluyla ve kasıtlı olarak istendik değişme meydana getirmesi süreci” olarak tanımlamak mümkündür.⁹

Din eğitimi ile yapılan ilgili tanımlar, genellikle çok farklı boyut ve amaçları içermektedir. Çünkü din eğitiminin önemli meselelerinden biri olan din eğitiminde “Dinin ne olduğu?” sorusu bu tanımlamalarda belirleyici olmaktadır. Tanımlamada ifade edilen dinin, inanılan ve yaşanan din olup olmadığı, amaç ve tespitlerin farklı değerlendirilmesine neden olmaktadır. Dinin toplumsal ve kültürel boyutları göz önüne alındığında bu sorunun çözülebileceği ortadır. Bu noktada ülkemizde din eğitiminde dinin İslâm olması gayet doğaldır. Ancak farklı kültür ve inanç gruplarının

⁵ Beyza Bilgin, “Tevhid-i Tedrisat Kanunu ve Din Eğitimi”, *Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi*, c. 12, sayı: 35, 1996, s. 527 vd.; Eyüp Şimşek, “Çok Partili Dönemde Yeniden Din Eğitimi ve Öğretimine Dönüş Süreci (1946-1960)”, *Atatürk Üniv. Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*, sayı: 49, 2013, s. 392.

⁶ Günay Tümer, “Din”, *DİA*, c. 9, TDV Yayınları, İstanbul 1994, s. 314.

⁷ Mehmet Bahçekapılı, “Biyopsikososyal Açıdan Dinin Engellilik ve Farklı Sağlık Problemleri Üzerindeki Etkisi”, *Türkiye Din Eğitimi Araştırmaları Dergisi*, 2016, sayı 1, s. 20.

⁸ Selahattin Ertürk, *Eğitimde Program Geliştirme*, Yelkentepe Yayınları, Ankara 1982, s. 12 Eğitim tanımı için ayrıca bkz: Mehmet Arslan, *Eğitim Bilimine Giriş*, Gündüz Yayıncılık, Ankara 2009, s.17.

⁹ Şükrü Keyifli, “Eğitim ve Din Eğitimi”, *Çukurova Üniv. İlahiyat Fakültesi Dergisi*, c. 13, sayı: 2, 2013, s.107.

da dikkate alınması gerekmektedir. Ülkemizde din eğitimi başlangıçta yalnızca hedef olarak Müslümanları seçmişken, zamanla diğer din ve inançların varlığını da göz önüne almaya başlamıştır. Modern yaklaşımların etkisi de din eğitiminin tanımlanmasına etki etmektedir.¹⁰

Din eğitimi, bireyin dinle ilgili her tür öğrenmesini kapsayan bir kavramdır. İçinde hem bilinçli hem de bilinçsiz olarak meydana gelen inanç, tutum, bilgi ve beceri temelli dini davranış değişiklikleri vardır. Bu süreç, bireyde kendi yaşantısı sonucunda, kalıcı izler bırakan davranış değişiklikleri meydana getirir. Bireyin, herhangi bir emek sarf etmeden ve farkında olmadan, tamamen gelişigüzel ve kendiliğinden, rastgele olarak systemsiz ve hatta denetimsiz bir şekilde dinle ilgili davranış değişikliği göstermesi de mümkündür. Kasıtlı, planlı ve programlı, tamamen hedefleri belirlenmiş, içeriği oluşturulmuş, öğrenme ortamları hazırlanmış ve ölçme-değerlendirme süreçleri listelenmiş dini öğrenmeler de bireyde dini davranış değişikliklerine yol açabilir. Bu da din eğitiminin bir parçasıdır.¹¹

Türkiye’de din eğitimi bilimsel bir disiplin içinde ele alan Beyza Bilgin’e göre din eğitimi; “Tanrı’yı, insanın menşei, yeryüzündeki manası ve geleceği ile ilgili bir problem olarak eğitime müsait kılmaya çalışan bilimdir.”¹² Mustafa Usta ise din eğitimi; “Kişiye bir hayat sunan; onu belli bir dünya görüşü içinde toplayan, değer biçme ve yaşama tarzı kazandıran, Yaratıcı’ ya isteyerek, bağlanarak inanma ve buna uygun iradi faaliyette bulunmayı sağlayan davranışları ortaya çıkarma süreci” olarak tanımlamaktadır.¹³ Cemal Tosun ise din eğitimi; “Bireyin dini davranışlarında, kendi yaşantıları yoluyla ve kasıtlı olarak istendik değişme meydana getirme süreci” olarak tanımlamaktadır.¹⁴

¹⁰ Cemal Tosun, **Din Eğitimi Bilimine Giriş**, Pegem Akademi Yayıncılık, Ankara 2012, s. 7-8.

¹¹ Bayram Ali Nazıroğlu, “Din Eğitiminde Temel Kavramlar ve Bilimselleşme”, **Din Eğitimi**, (ed. Bayram Ali Nazıroğlu - İbrahim Turan), Bilay Yayınları, Ankara 2020, s. 21.

¹² Beyza Bilgin, **Eğitim Bilimi ve Din Eğitimi**, Yeni Çizgi Yay., Ankara 1995, s. 28.

¹³ Mustafa Usta, **Türkiye’de Din Eğitiminin Kurumsallaşma ve Ekolleşme Sorunları**, İFAV Yay., İstanbul 2001, s. 25.

¹⁴ Tosun, **Din Eğitimi Bilimine Giriş**, Pegem Akademi Yayıncılık, Ankara 2012, s. 27.

Din eğitiminin konusu, doğal olarak insandır. İnsanın Tanrı'yla ve insanla olan ilişkisinin nasıl ve ne şekilde ele alınıp aktarılacağı başta olmak üzere tarihi gelişimi, teorik temelleri ve saha araştırmaları din eğitiminin konularını oluşturmaktadır.¹⁵

Din eğitimi, bir bilim sahası olarak temelde insanın temel ihtiyaçlarından olan “Dinin mahiyeti nedir?” sorusu etrafında gelişen ve insanın içinde yaşadığı toplum yapısı ve kültürünün ortaya konulması, din eğitiminin hedefleri, bu hedeflerin nasıl uygulanacağı yani yöntem sorunu ve din eğitiminin tarihi seyri gibi konuları araştırmaktadır.¹⁶

Toplumların önceden benimsediği eğitim hedeflerine ulaşmaları, eğitim ve öğretim faaliyetlerini önceden belirledikleri programlara uygun olarak sürdürmelerine bağlıdır. Selahattin Ertürk; eğitim programını “öğrenme yaşantıları düzeni ve eğitim durumları düzeni” olarak tanımlarken,¹⁷ Fatma Varış ise; eğitim programlarının, öğretimin yanında ders dışı etkinlikler, özel gün kutlamaları, kurslar ve rehberlikle bir bütün olduğunu ifade etmiştir.¹⁸

Öğretim programları, belirli eğitim kademelerinde öğrenilmesi istenilen ders konularının, zaman ve süre faktörleri dikkate alınarak, belirli eğitim kademesinin ve okul tipinin, amaç ve ilkeleri doğrultusunda düzenlenmesi, öğrenci davranışlarında istenilen değişiklikleri oluşturmak amacıyla yapılan ayrıntılı planlamadır.¹⁹

Eğitim kalitesi, büyük ölçüde uygulanan programa bağlıdır. Öğretim faaliyetlerinin önceden belirlenen amaca ulaşabilmesi için bütüncül, tutarlı, ayrıntılı bir plan ve programlama yapılmalıdır. Ders programında işlenecek konunun ünitelere ayrılması, içerik açıklamalarında öğretim yöntemlerinin uygulanması, öğrenmeyi kolaylaştıran ve destekleyen materyallerin geliştirilmesi esastır.²⁰

¹⁵ Bilgin, **Eğitim Bilimi ve Din Eğitimi**, s. 56.

¹⁶ Selahaddin Parlador, **Din Eğitimine Bilimine Giriş**, Anadolu Matbaacılık, İzmir 1996, s. 16.

¹⁷ Ertürk, **Eğitimde Program Geliştirme**, s. 13.

¹⁸ Fatma Varış, **Eğitimde Program Geliştirme: Teori ve Teknikler**, Ankara Üniversitesi Eğitim Fakültesi Yayınları, Ankara 1967; s. 18, Ertürk, **Eğitimde Program Geliştirme**, s. 14.

¹⁹ Hakan Ayhan, **Eğitim Bilimlerinde Çağdaş Gelişmeler**, Anadolu Üniv. Açıköğretim Fakültesi Yay., Eskişehir 1991, s. 5.

²⁰ Asuman Seda Saracaloğlu, **Eğitimde Program Geliştirme ve Değerlendirme**, Pegem Yayınları, Ankara 2018, s. 44.

Ders içeriklerinin seçimi ve düzeni, bilimsel bir temele oturtularak, bireyin topluma yapıcı ve aktif katılımını sağlayacak davranışların geliştirilmesine olanak sağlamalıdır. Eğitim sürecinin sonunda, istenilen değişimlerin meydana gelip gelmediğinin anlaşılması için somut sonuçlara ihtiyaç vardır. Ölçme ve değerlendirme faaliyetleri sonucunda da değişimlerin ne oranda olduğu ve hedeflere ne derece ulaşıldığı belirlenir. Hazırlanan öğretim programı insan ihtiyaçlarına göre sürekli değerlendirilip geliştirilerek hedefler yenilenir ve eğitimin niteliği artırılır.²¹

Bir eğitim sistemini oluşturan en temel öge, öğretim sistemi olduğu için her öğretim programı da bir eğitim felsefesi üzerine inşa edilmektedir.²² Öğrenme sırasındaki merak, soru sorup, sorularına cevap almak, cevap alınamayan sorulara cevap aramak, kişinin içinde bulunduğu dünyayı, yeniden inşa etmesine yardımcı olur. Aynı zamanda eğitim felsefesi farklılıklara, kişi hak ve hürriyetine saygı, toplumun gelişmesi ve devamlılığını sürdürmesi esasına dayanmalıdır. Eğitim felsefelerinde zamana göre yaşanan değişim, din eğitimini de etkilemiş, inancın ve bilginin zihinlerle ve sınıflarla sınırlı olmadığını, yaşantının tamamını kapsamı gerektiği fikrini temele almış, öğrenilenlerin günlük yaşamda kullanılabilmesinin yolunu açan bir yaklaşım uygulanmak istenmiştir.²³

Din eğitimi programlarında öğrencilerin duygusal ve zihinsel yeteneklerini eş ölçüde geliştirmelerine imkân verilecek dini ve ahlaki kavramlar üzerinde yoğun olarak durularak, öğrencilerin bilişsel seviyelerine uygun bir şekilde eğitimin parçası hâline getirilmeye çalışılmıştır.²⁴ İnsan hayatına anlam kazandırıp, toplumun ve bireyin ahiret ve dünya mutluluğunu sağlamayı amaç edinen ilahi kurallar bütünü olan dinin, sahih kaynaklarından doğru bir şekilde öğrenilmesi, güvenilir ve sağlam toplum inşası için büyük önem taşımaktadır.²⁵ Öğrencilerin ibadet ve inanç esaslarını öğrenip

²¹ Mehmet Zeki Aydın, **Din Öğretiminde Yöntemler**, Nobel Akademik Yayıncılık, 14. bsk., Ankara 2021, s. 114-116

²² MEB, **Sosyal Bilgiler Dersi Öğretim Programı**, Temel Eğitim Genel Müdürlüğü, Ankara 2017, s.6.

²³ MEB, **Şehrimiz Dersi Öğretim Programı**, Temel Eğitim Genel Müdürlüğü, Ankara 2017, s. 4.

²⁴ MEB, **Ortaokul Temel Dini Bilgiler (İslam 1-2) Dersi Öğretim Programı**, Din Eğitimi Genel Müdürlüğü, Ankara 2017, s. 5.

²⁵ Temel Yeşilyurt - Mehmet Taşdelen, “Ahiret İnancının Pratik Yansımaları”, **Kelam Araştırmaları Dergisi**, c.10, sayı: 2, 2012, s. 55 vd.

uygulama becerilerinin kalıcı hale gelmesini sağlamak, bunun yanında zamana uygun dinî meseleler hakkında bilgi sahibi olmaları, programların ana hedeflerinden birini oluşturmaktadır.²⁶

Metotlu ve disiplinli bir din eğitimi, genel eğitimin yardımcısı ve en önemli yapıtaşlarından biridir. Din eğitimi; okul öncesi ve okul çağındaki çocuklara belli düzeyde kültürel ve dini bilgi vermeyi hedefleyen, ilk ve ortaöğretim kurumlarında okutulan Din Kültürü ve Ahlak Bilgisi dersleri ile yürütülen faaliyet olarak kabul edilmektedir.²⁷

DKAB öğretiminin başarılı ve verimli bir şekilde uygulanabilmesi öğrencilerin ilgi, merak ve ihtiyaçlarını karşılayan; işlevsel ve dinamik bir müfredat programına sahip olmasına bağlıdır. Bunun için de kazandırılmak istenilen hedef davranışların önceden planlanması, konuların yaşamdan alınması ve sonuçlarının da yaşama bağlanması gerekmektedir. Ayrıca müfredatta, güncel konulara da yer verilmelidir. Bu öğrencilerde öğrenme isteği ve merak uyandıracak, dersler daha verimli geçecektir.²⁸

Bir ülkenin din eğitimi politikalarını o ülkenin tarihi tecrübesi etkiler. Her yeni durum eskisinden etkilenecek, eskiyi tamamlama ya da geliştirme üzerine kurulur. 21. yüzyılda toplumlar homojenlikten uzaklaşıp çok kültürlü bir yapıya dönüşmüşlerdir. Bu durum farklı din mensuplarının bir arada yaşamasını zorunlu hale getirmiş, birlikte yaşama, hoşgörü ve barış bilincini özümsemiş, toplumsal değerlere saygılı bireyler yetiştirmeyi de gerekli kılmıştır.

Çok kültürlülükle birlikte din eğitiminin temel hedeflerinde, bireysel amaçlı eğitim sağlamanın yanında toplumsal refahı sağlama, öğrencilerin aktif katılımının sağlandığı yeni etkileşimli yöntemler gibi pek çok husus, din eğitiminin geleneksel yapısını, paradigma dönüşümü sayılabilecek bir sürecin içerisine sokmuştur.²⁹ Öğretim programlarına yön veren unsurların başında milli eğitim politikaları

²⁶ MEB, **İlköğretim Din Kültürü ve Ahlak Bilgisi Dersi (4, 5, 6, 7 ve 8. Sınıflar) Öğretim Programı ve Kılavuzu**, Din Eğitimi Genel Müdürlüğü, Ankara 2017, s. 4.

²⁷ Suat Cebeci, **Din Eğitimi Bilimi ve Türkiye’de Din Eğitimi**, Akçağ Yayınlan, Ankara 1996, s.115.

²⁸ Ömer Demir, “Din Eğitiminde Öğrenmeyi Etkileyen Bazı Etmenler”, **Eğitim ve İnsani Bilimler Dergisi**, c. 4, sayı: 7, 2013, s. 69.

²⁹ Ayşe Zişan Furat, “Din Eğitimi Ekseninde Türkiye’de Medya ve Din Araştırmaları”, **Medya ve Din Araştırmaları Dergisi**, c. 2, sayı:1, 2019, s.30.

gelmektedir. Ulusal ya da uluslararası olayların etkisinde farklı din eğitimi yaklaşımları gündeme gelmiş, bilgiyi öğretme paradigmlarında yapılması gereken değişimler kaçınılmaz bir hal almıştır.³⁰

Din Kültürü ve Ahlak Bilgisi dersinin adından da anlaşılacağı üzere din, daha çok bir kültür unsuru olarak ele alınarak, hem ülkenin amaçlarına hem de eğitimin hedeflerine göre bir müfredat belirlenmiştir. Elbette ki dinin amaçları ve bireyin ihtiyaçları da göz önünde bulundurulmuş ve geniş kapsamlı bir muhteva ortaya çıkmıştır. Bütün bu bilgileri dikkate aldığımızda din eğitiminin amaçlarında, hem dinin, hem genel eğitimin amaçları, hem de insanların amaçları göz önüne alınmaktadır. Bunlara devletin din eğitiminde belirlediği insani, sosyal ve kültürel amaçları da eklediğimizde din eğitiminin; genel eğitimin ve devletin hedefleri doğrultusunda bireyler yetiştirmek gibi bir amacının da olduğunu ifade edebiliriz.³¹

Din eğitiminin bazı toplumsal işlevleri vardır. Toplumun uyum ve düzeninin korunması, toplumsal birlik ve beraberliğin sağlanması, toplumda farklı düşünen grupların birbirlerini tanıması, barış ve huzur içerisinde yaşamalarına katkı sağlaması, manevi değerlerin ve kültürünün yeni kuşaklara aktarılması, sosyal değerlerin kazandırılması, sosyal ahlakın yaygınlaştırılması bu işlevlerden bazılarıdır.³²

Toplumun beklenti ve istekleri, eğitimin hedeflerinin tespit edilmesinde önemli bir göstergedir. Hiçbir eğitim sistemi ve faaliyeti, toplumsal bir zemine ve şartlara bağlı olmaksızın sürdürülemez. Bu nedenle de din eğitiminin hedeflerinin gerçekleşmesi, bir anlamda toplumun sahip olduğu inanç ve değerlerin eğitim süreçleri içinde değerlendirilmesi ile mümkündür. Ülkemizde din eğitiminin bu anlamda, hem tarihsel hem de çok geniş bir yelpazede toplumsal temellerinin olduğu söylenebilir.³³

³⁰ Halis Ayhan, “Küreselleşme ve Türkiye’de Din Eğitimi”, **Milletlerarası Tartışmalı İlmi Toplantı**, Ensar Neşriyat, İstanbul 2002, s. 254.

³¹ İsa Tekin Çimen, “**İlköğretim Okullarındaki DKAB Dersi Öğretim Programında Ahlak Öğretimi**”, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Çukurova Üniversitesi SBE, Adana 2007, s. 73.

³² Tosun, **Din Eğitimi Bilimine Giriş**, s. 32.

³³ Ramazan Bulut, “Okulda Din Öğretiminin Toplumsal Temeli ve İşlevleri”, **Uşak Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi**, c. 4, sayı: 1, 2011, s. 26.

3.2. Cumhuriyet Dönemi Din Eğitimi Müfredatlarının Genel Yapısı

Cumhuriyet'in ilanından sonra, eğitim sisteminde ve buna paralel olarak okul programlarında bazı değişiklikler yapılmıştır. Ermeni okullarının Cumhuriyet dönemindeki müfredat değişim süreçlerinin daha iyi anlaşılması için, Cumhuriyet döneminin din eğitimi müfredatlarının iyi bilinmesi gerekmektedir. Cumhuriyet döneminin ilk müfredatı 2. Heyet-i İlmiye kararlarından sonra yürürlüğe konulan "İlk Mekteplerin Müfredat Programı"dır. Din derslerindeki konular da bu müfredatla belirlenmiş lakin özel amaç ve kazanımlar belirtilmemiştir. 1924 müfredatının laik, milliyetçi, inkılapçı, halkçı Cumhuriyet vatandaşları yetiştirme, herkese okuma yazma öğretmek, toplum yaşamında barışı ve özgürlüğü egemen kılmak gibi amaçları mevcuttur. Program iki yıl denendikten sonra 1926 yılında yeni bir program yazılmış; dersin amaç ve kazanımları her dersin girişinde dersin hedefleri başlığı altında açıklanmıştır. Bu programın en belirgin özelliği; öğrencilerin dersleri bizzat işleyerek ve zihinsel etkinliklerde bulunarak öğrenmesinin istenilmesiydi.³⁴

1926 yılında yürürlüğe konulan müfredat programında din dersi 3. sınıftan itibaren haftada bir saat olarak belirlenmiştir. Din derslerinde, yeni kurulan Cumhuriyet değerlerinin öğretildiği tema ön plana alınmıştır. 1929 yılındaki müfredatta din dersinin okutulacağı, lakin öğrencilerin imtihana tâbi tutulmayacağı ve derslerin haftada yarım saat ve konferans şeklinde verileceği kaydı düşünülmüştür. 1936 yılından itibaren hem taşradaki hem de şehirlerdeki okul müfredatlarından din eğitimi kaldırılmıştır.³⁵

Günümüzde din eğitiminin gerekliliğini, dine duyulan bireysel ve toplumsal ihtiyaç, insanlık tarihi boyunca var olması ve temel bir hak olması yönleriyle ele almak mümkündür. Cumhuriyet'in ilk dönemlerinde din eğitiminin gerekli görülmeyişinde ise dinin vicdanla ilgili bir durum olduğu ve laikliğe aykırı oluşu gibi gerekçeler ortaya konulmuştur.³⁶

³⁴ Seval Yınılmez Akagündüz, Cumhuriyet'in İlk Yıllarından Günümüze Ders Kitaplarında Ahlak Eğitimi, **Cumhuriyet Tarihi Araştırmaları Dergisi**, sayı 26, 2017, s.154.

³⁵ Safiye Kesgin, "Cumhuriyet Dönemi Örgün Eğitim Kurumlarında Ahlak Eğitimi", **Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi**, c. 52, sayı: 1, 2011, s. 209 vd.

³⁶ Tuğrul Yürük, **Cumhuriyet Dönemi Din Öğretimi Program Anlayışları**, (Yayımlanmamış Doktora Tezi), Ankara Üniversitesi SBE., Ankara 2011, s. 63-97.

Din eğitiminin devlet eliyle yürütülmediği 1936-1948 yılları arasında din bilgisinden tamamen mahrum olanlar ve din bilgisini özel hocalardan öğrenenler şeklinde iki genç grup mevcutken, 1948'den 1982 yılına kadar din bilgisini okulda öğrenenler, özel şekilde öğrenenler ve din bilgisini hiç öğrenmeyen gençlik tipleri ortaya çıkmıştır. Bu tabloya göre, din eğitimiyle yetişen bireylerin önceki dönemlerle fikir ve his birliğini yakalamalarının imkânsızlığı açıktır. Son dönemde din eğitiminin gerekliliğini temellendirmede insani, kültürel ve toplumsal bir hak oluşu ve tarihsel tecrübeyle ilintili olması öne çıkarılmaktadır.³⁷

1936 yılında Tek Parti iktidarında, din dersleri devlet okullarından tamamen kaldırılmıştır. Din derslerinin okullarda kaldırılmasından sonra, toplumda dini, ahlaki ve sosyal problemlerin arttığı yönünde gelen eleştiriler üzerine Meclis, bir heyet oluşturarak dini öğretim konularını incelemek üzere bir komisyon kurmuştur. Bu komisyonun 19 Şubat 1948'de yayımladığı raporda; çağdaş ülkelerde olduğu gibi ilkokul öğrencilerine isteğe bağlı din dersi verilmesinin laikliğe aykırı olmadığı kanaatine varılmıştır. Ayrıca imam-hatip, vaiz vb gibi din görevlileri yetiştirmek üzere bir okul, üst düzey aydın din adamı yetiştirmek için üniversitede bir İlahiyat Fakültesi açmak gibi bazı tavsiye kararları alınmıştır.³⁸

Din, birey ve toplum yaşamına yüzyıllardır yön veren önemli bir kurumdur. Toplumu dinden uzak tutmak ve dini, bireyin vicdanına özgü alanlara hapsetmek farklı anlayışlara sahip bireylerin yetişmesine zemin hazırlamış ve düşünce tarzı olarak marjinalleştirmiştir. Bazı bilimsel, teknolojik ve toplumsal gelişmelere bağlı olarak özellikle gençler arasında oluşan ahlaki değerlere karşı kayıtsızlık, komünizm, dinsizlik ya da deist akımlar, bunun yanında farklı kanallardan alınan din eğitimi, toplumsal yapılanmalar içinde zamanla çatışmayı kaçınılmaz kılmış, bu yüzden de din eğitimi 1948 yılından itibaren devlet eliyle yürütülmeye başlanmıştır

15 Şubat 1949 tarihinde, Din Bilgisi derslerinin ilkokulların 4. ve 5. sınıflarında, haftada 2 saat ve isteğe bağlı olarak yürürlüğe konulacağı, devrin Milli

³⁷ Ali Kemal Acar, "Türk Aydınına Göre Din Eğitiminin Gerekliliği", **Medeniyet ve Toplum Dergisi**, c.2, sayı:1, 2018, s. 85.

³⁸ Mustafa Öcal, "Cumhuriyet Döneminde Türkiye'de Din Eğitimi ve Öğretimi", **Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi**, sayı: 7, 1998, s. 260.

Eğitim Bakanı Tahsin Banguoğlu'nun imzası ile yayımlanmıştır.³⁹ 1949 yılında “program dışı ve isteğe bağlı” olarak okutulan ilkokullardaki din dersi, Demokrat Parti iktidarında MEB tarafından 4 Kasım 1950’de program içerisine dâhil edilmiştir. 1950 yılından itibaren, önceki dönemin aksine, din derslerinin eğitimdeki ağırlığı giderek artırılmıştır. 1953 yılında da Din dersleri zorunlu olarak ilkokullarda okutulmaya başlanmıştır. Ortaokullarda da Millî Eğitim Bakanlığının 17 Eylül 1956 tarih ve 921 sayılı genelgesiyle 1. ve 2. sınıflarda haftada 1 saat ve isteğe bağlı olarak okutulmak üzere Din Bilgisi dersi konulmuştur.⁴⁰

1951-52 ders yılından itibaren din dersleri, öğretmen liselerinin 1. ve 2. sınıflarının ikinci dönemlerine haftada birer saat mecburi olarak konulmuştur. 1961 Anayasasının 19. maddesine göre, “Din eğitimi ve öğrenimi, ancak kişilerin kendi isteğine ve küçüklerin de yasal temsilcilerinin isteğine bağlıdır” denilerek din eğitimi serbestliği düzenlenmiştir. Bu hükümler, eğitimde din dersleri için de bir çerçeve çizmiş olup, aksine bir hüküm bulunmadıkça, din derslerinin ancak isteğe bağlı yani seçmeli olabileceği anlamına gelmektedir. 1962 yılında toplanan Milli Eğitim Şurasında, din eğitimine ait müfredatın ilkokul ve ortaokul için ayrı ayrı belirlenmesi gerektiği yönünde karar alınmıştır.⁴¹

1967 yılında ise liselerde haftada 1 saat isteğe bağlı Din Bilgisi dersleri konulmuştur. Ortaokullarda ve ilkokullarda ise isteğe bağlı Din Bilgisi dersi uygulamasına 1974 senesinde geçilmiştir. 1976 yılında ise ortaokul ve liselerin 3. sınıflarına isteğe bağlı olarak Din Bilgisi dersi konulmuştur. Böylece üniversiteler dışındaki bütün okul kademelerinde temel din dersi seçmeli olarak müfredatta ve eğitim sistemindeki yerini almıştır. Din derslerinin seçmeli olması uygulamasına bu dönemde ahlak dersi istisna teşkil etmiştir. Ahlak dersi, 1974 yılında tüm eğitim kademelerinde zorunlu ders olarak okutulmuştur.⁴²

³⁹ Kesgin, “Cumhuriyet Dönemi Örgün Eğitim Kurumlarında Ahlak Eğitimi”, s. 216.

⁴⁰ Mehmet Bahçekapılı, **Yeni Eğitim Sisteminde Seçmeli Din Dersleri Raporu**, İlke Yayınları, İstanbul 2013, s.41 vd.

⁴¹ Nurullah Altaş, “Türkiye’de Örgün Öğretimde Dinin Yeri (1924-1980 Arası Din Öğretimi Anlayışı Üzerine Bir Değerlendirme)”, **Marife Dergisi**, c. 2, sayı: 1, 2002, s. 226; Erken, “**Hukuki Temelde Türkiye’de Zorunlu Din Dersi**”, s. 241.

⁴² Beyza Bilgin, **Türkiye’de Din Eğitimi ve Liselerde Din Dersleri**, Emel Matbaacılık, Ankara 1980, s.57; Öcal, “Cumhuriyet Döneminde Türkiye’de Din Eğitimi ve Öğretimi”, s. 262.

1980 İhtilali sonrasında yeni bir anayasa yapma hazırlığına girilmiş, temel din dersleri tartışılan anayasa konularından birisi olmuştur. İlahiyat öğretim üyelerinin Milli Güvenlik Konseyi'ne sundukları raporda; bütün gençliği kapsayan din bilgisine ve kültürüne sahip bir öğretim sisteminin oluşturulması gerektiği önerilmiştir.⁴³ 1982 anayasasında din eğitimi zorunlu hale getirilmiş, isteğe bağlı din bilgisi dersi ile zorunlu ahlak dersi birleştirilerek “Din ve Ahlak Bilgisi Dersi” ismiyle temel ve ortaöğretim düzeyinde zorunlu olarak okutulması kararlaştırılmıştır. Anayasanın hükmü doğrultusunda aynı yıl Milli Eğitim Temel Kanunu’nun 12. maddesi yeniden düzenlenerek din dersinin zorunlu olduğu belirtilmiştir. 1986 yılında dersin ilkeleri yeniden düzenlenerek tebliğ olarak yayımlanmıştır. Bakanlığın yayımladığı okul programında dersin amaçları olarak Atatürkçülük, millilik ve evrensel ahlak ilkeleri ön plana çıkmıştır.⁴⁴

1990 yılında zorunlu din dersi açısından önemli bir değişiklik yaşanmıştır. Milli Eğitim Bakanlığı aldığı bir kararla azınlık okulları hariç tutularak, Türk vatandaşı olan, Hristiyan veya Musevi dinlerine mensup, ilkokul ve ortaokula giden öğrencilerin söz konusu dinlere bağlı bulunduklarını beyan ettikleri takdirde Din ve Ahlak Bilgisi derslerine girmeye zorunlu olmadıklarını beyan etmiştir. Böylece dersin, temel mevzuatta düzenlenmesi tamamlanmış ve ilkeleri bugünkü son şeklini almıştır.⁴⁵

Programın temel ilkeleri 1988 yılında yeniden düzenlenmiş, 1992 yılında bazı üniteleri çıkarılmış, milli birlik ve beraberlik ön planda tutularak millet, vatan sevgisi, bayrak gibi milli değerlerin kazandırılması amaçlanmıştır. 2000 yılından sonra uygulamaya konulan müfredatlarda bireysel, toplumsal, ahlaki, kültürel ve evrensel birçok amaç öğrenme alanı yaklaşımıyla belirlenmiştir. 2018 yılında yapılan son düzenlemeyle beceri temelli ve değerler odaklı bir müfredata geçilmiştir.⁴⁶

Anayasanın 24. maddesi uyarınca ilköğretim okullarında zorunlu olarak

⁴³ Abbas Çelik, “1960 Sonrasında Türkiye’de Din Eğitimi”, *Atatürk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, sayı: 29, 2008, s. 76.

⁴⁴ Erken, “**Hukuki Temelde Türkiye’de Zorunlu Din Dersi**”, s. 239 vd.; Bahçekapılı, *Yeni Eğitim Sisteminde Seçmeli Din Dersleri Raporu*, s. 43.

⁴⁵ Erken, “**Hukuki Temelde Türkiye’de Zorunlu Din Dersi**”, s. 242.

⁴⁶ Mahmut Zengin, “Türkiye’de Cumhuriyet Dönemi Eğitim Politikalarının Din Dersi Öğretim Programlarına Etkileri”, *Sakarya Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, c. 19, sayı: 36, 2017, s. 130.

okutulan Din Kültürü ve Ahlak Bilgisi Dersi, genel olarak amaç, kazanım, içerik, süreç ve değerlendirme gibi boyutlarıyla incelendiğinde Türkiye Cumhuriyeti Anayasası ve 1739 sayılı Milli Eğitim Temel Kanunu hükümlerine ve program geliştirme kriterlerine göre hazırlanmış öğretim programıdır. DKAB programının amaçları, Türk Milli Eğitiminin amaçlarıyla bir bütünlük oluşturmaktadır. 4. sınıftan 12. sınıfa kadar 9 yıl boyunca verilen din eğitimi dersi, vatandaşlık eğitimi beklentileri açısından vazgeçilmez bir araç haline gelmiştir.⁴⁷

Türkiye’de din eğitimi halen 2709 sayılı ve 7.11.1982 tarihli Türkiye Cumhuriyeti Anayasası’nın din ve vicdan hürriyetini düzenleyen 24. maddesinin dördüncü paragrafı gereğince yürütülmektedir. İlgili maddeye göre, “Din ve ahlak eğitimi ve öğretimi, devletin denetimi ve gözetimi altında yapılır. Din kültürü ve ahlak öğretimi ilk ve ortaöğretim kurumlarında okutulan mecburi dersler arasında yer alır. Bunun dışındaki din eğitimi ve öğretimi ancak, kişilerin kendi isteğine, küçüklerin de kanunî temsilcisinin talebine bağlıdır.”⁴⁸

Milli Eğitim Temel Kanunu’nun 12. Maddesinde; “Türk millî eğitiminde lâiklik esastır. Din kültürü ve ahlak öğretimi, ilkokul ve ortaokullar ile lise ve dengi okullarda okutulan mecburi dersler arasında yer alır...” hükmünü içermektedir. Bu çerçeveye göre din kültürü ve ahlak öğretimi, ilköğretim 4. sınıftan itibaren öğrencilere ortaöğretimin genel amaçları çerçevesince okutulmaktadır.⁴⁹

Eğitim ve öğretim programlarıyla okullarda sürdürülen tüm çalışmalar, eğitim kademelerinin tüm seviyelerinde birbirini tamamlayacak şekilde aşağıdaki amaçlara ulaşmaya yöneliktir:⁵⁰

- Okul öncesi eğitimi tamamlayanların bireysel gelişimleri göz önünde bulundurularak duygusal, zihinsel ve bedensel alanlarda gelişimlerini sağlıklı bir biçimde desteklemek,

⁴⁷ Ahmet Çelik, “İlk Öğretim Müfredatında Din Kültürü ve Ahlak Bilgisi Dersi”, **Elektronik Sosyal Bilimler Dergisi**, c. 5, sayı: 16, 2006, s. 101.

⁴⁸ Erken, “**Hukuki Temelde Türkiye’de Zorunlu Din Dersi**”, s. 243.

⁴⁹ Sevgi Özçelik, **Öğretmenler, Öğrenciler, Veliler ve STK’lar Açısından Eğitim Sisteminde Din Öğretiminin Rolü**, Yurttaşlık Derneği Yay., İstanbul 2016, s. 5.

⁵⁰ MEB, **(9 ve 12. Sınıflar) Din Kültürü ve Ahlak Bilgisi Dersi Öğretim Programı**, Ankara 2018, s. 8.

- İlkokulu tamamlayanların, kendi bireysel becerileri ve gelişim düzeylerine uygun öz farkındalık ve ahlaki bütünlük çerçevesinde, gündelik hayatta kullanması gereken bilimsel, sayısal ve sözel akıl yürütme ile öz güven, öz disiplin ve sosyal becerilere sahip, estetik duyarlılığın bilincinde olan, öğrendiği bilgileri günlük yaşamda etkili bir şekilde kullanarak sağlıklı bir hayat süren bireyler olmalarını sağlamak,

- Ortaokulu tamamlayanların, önceki okullarında kazandıkları becerilerini geliştirerek millî ve manevi değerleri benimsemiş, sorumluluklarının bilincinde olan ve bunları yerine getiren, “Türkiye Yeterlilikler Çerçevesi”nde ve ayrıca disiplinlere özgü alanlarda ifadesini bulan temel düzey beceri ve yetkinlikleri kazanmış bireyler olmalarını sağlamak,

- Liseyi tamamlayanların, önceki okullarında kazandıkları yetkinlik ve becerileri geliştirerek, millî ve manevi değerleri benimseyerek hayat tarzına dönüştürmüş, ülkemizin kültürel, sosyal ve iktisadi kalkınmasına katkıda bulunan temel düzey yetkinlik ve becerileri kazanmış yetenek ve ilgileri doğrultusunda bir mesleğe, yükseköğretime ve hayata hazır bireyler olmalarını sağlamaktır.

2000’li yıllar öğretim programların geliştirilmesinde bir dönüm noktası olmuştur. Bu dönemde örgün öğretimde öğretmenin yerine öğrencinin merkeze alındığı, eleştiriye ve sorgulamaya açık bir program anlayışı geliştirilerek programların pedagojik altyapıları güçlendirilmiş, daha nesnel ve bilimsel bir yapıya kavuşturulmak istenmiştir. Bilgi, beceri ve davranışlar, bu yeni öğretim programlarıyla öğrenciye kazandırılmaya çalışılırken, değer ve yetkinlikler de bunlar arasındaki bütünlüğü kuran bağlantı ve ufuk işlevi görmektedir.⁵¹

Değerlerimiz, öğretim programlarının perspektifini oluşturan ilkeler toplamıdır. 2018 yılında hazırlanan DKAB öğretim programında 4 ve 12 sınıflar arasındaki öğrencilere aktarılması hedeflenen temel değerler; adalet, dürüstlük, öz denetim, sevgi, saygı, sabır, sorumluluk, vatanseverlik ve yardımseverliktir. Bu değerler, hem tek başına hem de ilişkili olduğu diğer değer ve anahtar kavramlarla

⁵¹ Mehmet Bahçekapılı, **Türkiye’de Din Eğitiminin Dönüşümü (1997-2012)**, İlke Yay., İstanbul 2014, s.231.

birlikte ele alınmıştır. Eğitim sistemimiz sadece belirlenmiş bazı davranış ve bilgileri kazandıran bir yapı değildir. Millî ve manevi kaynaklardan beslenerek bugüne ulaşmış değerlerimiz de yarınlara aktarmamız gereken miraslarımızdır. Yetkinlikler, bu mirasın insanlığa katkı vermesini sağlayan eylemsel bütünlüklerimizdir. Bu yönüyle yetkinlik ve değerlerimiz birbirinden ayrılmaz asli parçamızı oluşturur. Eğitim sürecinde öğrencilere kazandırılmaya çalışılan davranış, bilgi, beceri, değer ve yetkinlikler günün şartları içinde sürekli gözden geçirilerek yenilenir.⁵²

3.3. Ermeni Okullarının Cumhuriyet Dönemindeki Din Eğitimi Müfredatları (1923-2020)

Azınlık din eğitiminde tüm karar ve süreçler Türkiye Cumhuriyeti Devleti'nin denetimi ve gözetimi altında gerçekleştirilmektedir. Azınlıklara karşı Türkiye Cumhuriyeti'nin belirlemiş olduğu din eğitimi politikasında, Cumhuriyet öncesi dönemdeki tecrübelerin önemli etkileri bulunmaktadır. Cumhuriyet'in ilanından sonra tüm vatandaşlar için yeni bir dönem başlamış millet sistemine son verilerek ulus devlet ve vatandaşlık sistemine geçilmiştir. Cumhuriyet yönetimi, ülkede yaşayan herkesi yurttaş olarak nitelendirmiş hem azınlıkların hem de dini ve sosyal toplulukların sorunlarına ortak çözümler aramıştır.

Lozan Antlaşması'nın üçüncü bölümündeki "Azınlıkların Korunması" maddesine göre azınlıklara ayrıcalıklı bir statü verilmiştir. Azınlıkların din ve eğitim alanlarında kendi geleneklerine göre ihtiyaçlarını karşılayabilecekleri bir ortam sağlanmıştır.⁵³ Lozan Antlaşması ile azınlıklara verilen haklara uygun yeni kanunların çıkarılması gündeme gelmiş fakat Türk kamuoyunda olumlu karşılanmamıştır. Yeni kurulan devletin, tüm vatandaşlara eşit davranacağına inanan azınlıklar, Lozan Antlaşması'nda kendilerine verilen birtakım haklardan feragat etmeye karar vermişlerdir. Museviler, 15 Eylül 1925 tarihinde kendilerine verilen haklardan feragat etmişlerdir. Protestan, Katolik ve Gregoryen mezhebine mensup Ermeniler, haklarından feragat etme kararı almak için 13 Haziran-17 Ekim 1925 tarihleri arasında

⁵² MEB, (9 ve 12. Sınıflar) Din Kültürü ve Ahlak Bilgisi Dersi Öğretim Programı, Ankara 2018, s.9.

⁵³ Erat, "Cumhuriyet Döneminde Türkiye'deki Ermeniler'in Faaliyetleri (1923-1945)", s. 297.

hükûmetin tayin ettiği kişilerin de bulunduğu toplantılar yapmıştır.⁵⁴ Toplantılarda alınan kararların ardından Adalet Bakanlığına başvuru yapılmış, 17 Ekim 1925 yılında Lozan Antlaşması'nın kendilerine verdiği azınlık haklarından vazgeçtiklerini bildirmişlerdir. Rum Ekalliyetler Komisyonu da 24 Ekim 1925 tarihinde Lozan Antlaşması'nın kendilerine tanınan bazı ayrıcalıklarından feragatlerini bildirmişlerdir.⁵⁵ Azınlıklar, yabancı ülkelerin desteği yerine oturdukları ülke kanunlarının koruyuculuğunu kabul edip Lozan Antlaşması'ndan feragat ederek 1926 yılında kabul edilen Medeni Kanundan faydalanmışlardır. Cumhuriyet'in ortaya koyduğu yenilik ve inkılaplara ilk uyan azınlık grubu Ermeniler olmuştur. 1928 yılında Latin harflerine geçiş gerçekleştikten sonra kendi halklarına Türkçe öğretmek için Kumkapı'daki Bezciyan ve Beyoğlu'ndaki Esayan okullarında kurslar açmışlardır.⁵⁶

Azınlık okulları, 5580 sayılı Özel Öğretim Kurumları Kanununun 2. maddesine göre; “Rum, Ermeni ve Musevî azınlıklar tarafından kurulmuş, Lozan Antlaşması ile güvence altına alınmış ve kendi azınlığına mensup Türkiye Cumhuriyeti uyruklu öğrencilerin devam ettiği okul öncesi eğitim, ilköğretim ve ortaöğretim özel okullarıdır” şeklinde tanımlanmaktadır.⁵⁷

Azınlık okulları, eğitim-öğretim faaliyetlerini Türk Milli Eğitim Mevzuatına bağlı kalarak; Özel Öğretim Kurumları Kanunu ve Özel Öğretim Yönetmeliğine göre yürütür. Milli Eğitim Mevzuatına göre; “Anayasa'ya bağlı, Türk Milli Eğitiminin amaçlarını benimsemiş vatanını, milletini seven, daima yüceltmek için çalışan, ruh, beden ve akıl bakımından sağlıklı ve dengeli bir şekilde gelişmiş bir kişiliğe sahip din ve ahlakın gereklerine inanarak yerine getiren bireyler yetiştirilmesi” hedeflenmiştir. Mevzuata göre, müfredat programında herhangi bir mezhep ya da dinin merkeze alınarak benimsetilmediği mezhepler üstü ve dinler açılımlı bir üslupla bilgilendirme yapıldığı ifade edilmektedir.⁵⁸

⁵⁴ Güllü, “Lozan Antlaşması Sonrası Türkiye'nin Azınlıklara Yönelik Politikaları”, s. 277.

⁵⁵ Mim Kemal Öke, *Ermeni Meselesi (1914-1923)*, Aydınlar Ocağı Yayınları, İstanbul 1986, s. 214.

⁵⁶ Erat, “Cumhuriyet Döneminde Türkiye'deki Ermeniler'in Faaliyetleri (1923-1945)”, s. 296.

⁵⁷ http://ookgm.meb.gov.tr/meb_iys_dosyalar/2019_11/04164227_ozel_ogretim_kurumlari_yonetmeli_gi.pdf (04.05.2021)

⁵⁸ Din eğitimi modelleri ilgili geniş bilgi için Bkz: Tuğrul Yürük, “İlk ve Orta Eğitimde Din Eğitimi”, *Din Eğitimi El Kitabı*, (ed. Recai Doğan - Remziye Ege), Grafiker Yay., Ankara 2012, s. 129-134. Ayrıca bkn: <https://www.mevzuat.gov.tr/MevzuatMetin/1.5.1739.pdf> (04.05.2021)

Azınlık okullarında bağılı bulunan din, eğitime konu edilmekte ve uygulamayı içerecek davranış benimsenmesi hedeflenmektedir. Buna göre eğitim sistemi mezhebi/doktriner din öğretimi kapsamında değerlendirilmesi gerekirken, eğitim müfredatlarında diğere din ve mezheplerle alakalı bilgiler verilmesi, mezhepler üstü ve dinler arası açılımlı öğretim modelinin okullarda uygulandığını göstermektedir.

Ermeni okullarındaki düzenli ilk müfredat, 27 Eylül 1976 tarihli ve 1900 sayılı tebliğler dergisinde yayımlanan müfredatla uygulamaya koyulmuştur. 2015 yılında yapılan değişiklikle insan haklarını, çok kültürlülüğü ve bireyi merkeze alan, farklılıkları önemseyen bir din öğretimi, programın ana çerçevesini oluşturmuştur. Çerçeve, eğitim bilimi açısından yapılandırmacı⁵⁹ ve beceri temelli⁶⁰ yaklaşım üzerine kurulmuştur.

Türkiye’deki Ermeni Okullarının ilk müfredatı 27 Eylül 1976 tarih ve 1900 sayılı Tebliğler Dergisinde yayımlanan Orta dereceli okulların din dersi müfredat programındaki esaslara göre düzenlenmiştir.⁶¹ Bu esaslara göre okullar için düzenlenen müfredat şu şekildedir:

Tablo 4: Ortaokul 1. Sınıf Din Dersi Müfredatı (Haftada 1 Saat)

Dinler		2. Prensiplerin Temel Kaynağı
1. Din nedir? Din konusuna giriş		a. Kutsal Kitap, İncil
a) Dinin tarifi		b. Hz İsa’nın hadisleri,
b) Dinin doğuşu		3. Hristiyanlık hangi

⁵⁹ Bkz: Mehmet Arslan, “Eğitimde Yapılandırmacı Yaklaşımlar”, **Ankara Üniversitesi Eğitim Bilimleri Fakültesi Dergisi**, c. 40, sayı:1, 2007, s. 44. Yapılandırmacı yaklaşım, deneyimden anlam oluşturan teoridir. Öğrenciler anlamaya çalışarak kendi bilgilerini oluştururlar. Duyduklarını, okuduklarını ve gördüklerini önceki bilgilerine dayandırarak yorumlarlar. Bilgi iç kaynaktır. Öğrenme, öğrencinin kendisi tarafından oluşturulur

⁶⁰ Bkz: MEB, **2018 Din Kültürü ve Ahlak Bilgisi Dersi Öğretim Programı**, s.12-13. Beceri temelli öğrenme, öğrencilere öğrenme sürecinde kazandırılması, geliştirilmesi ve hayata aktarılması istenen bilgi, tutum ve becerilerin tamamını ifade etmektedir. Bunun için temel becerileri ön planda tutan, süreçte öğrencinin aktif katılımına ve öğretmen rehberliğine olanak tanıyan, öğrencilerin araştırma yapabilecekleri, keşfedebilecekleri, problem çözebilecekleri, çözüm ve yaklaşımlarını paylaşabilecekleri ortamların sağlanmasının önemi vurgulanmıştır. Ayrıca bkz: Kavram İngilizce literatürde “competence based” olarak geçmekte ve temelde öğrencilere öğretim programları içerisinde kazandırılması hedeflenen öğrenme yeterliklerine dayalı bir yaklaşım olarak ifadesini bulur. Amaç, öğrenenlere karmaşık durumların üstesinden gelmek için bilgi de dâhil olmak üzere çeşitli içsel ve dışsal kaynakları harekete geçirebilme becerisi kazandırmaktır. İshak Tekin, “Ahlak Eğitiminde Beceri Merkezli Öğrenme”, **Eskişehir Osmangazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi**, sayı: 20 (Özel Sayı), 2019, s.261.

⁶¹ **MEB Tebliğler Dergisi**, c. 39, sayı: 1900, 27 Eylül 1976, s. 241.

2. Dini bize gönderen yüce varlık kimdir? a. Allah'ın bilinmesi, özellikleri, Kutsal Üçlü: Peder, Oğul ve Kutsal Ruh b. Allah'ın sevilmesi c. Kutsal Kitap 3. Allah'ın din elçileri: Peygamberler a. Peygamber niçin gönderilir? b. Peygamberlerin görevleri 4. En büyük ilahi dinler a. Musevilik b. Hristiyanlık c. Müslümanlık A. Hristiyanlık Dini 1. Hristiyanlık dini nasıl doğmuştur? a. Hristiyanlık dininin doğduğu yer b. Hristiyanlık dini gelmeden önceki inançlar 2. Hazreti İsa kimdir? a. Hazreti İsa'nın hayatı, mucizeleri a. Meryem Ana'nın hayatı b. Kilisenin tanımı, kuruluşu, görevi c. Havariler, halefler, ruhaniler B. Hristiyanlığın Temel Prensipleri 1. Hristiyanlık hangi prensiplerden oluşur? a. İman b. Ümit ve İbadet c. Sevgi d. İnayet - Lütuf e. Ahlak	prensiplerden oluşur? C. İmanın Esası 1.Havadank (İnandıklarımız) ve anlamı 2. Allah'a İman: Altı temel gerçekler: a. Bir tek Allah vardır. b. Allah adil bir hâkimdir, iyiyi takdir eder, kötüyü cezalandırır. c. Allah'ın üç şahsı vardır: Kutsal Üçlük: Peder, Oğul ve Kutsal Ruh d. Oğul Allah insan olarak dünyaya geldi, Haç'ta ölecek bizi kurtardı ve ebedi mutluluğa kavuşturdu. e. İnsanın ruhu ölümsüzdür f. Allah'ın inayeti (lütuf) olmadan ruhumuzun kurtuluşuna eremeyiz. D. Meleklerle İman 1. Melekler 2. İnsan, vücudu (madde) ve ruhu, Âdem ve Havva, İlk günah 3. Kutsal Kitaplara iman 4. Peygamberlere iman a. Ahiret gününe iman b. Günahların affı c. Ölüm ve sonrası ebedi hayat d. İnsanın sonu: Cennet ve Cehennem
---	---

- Din nedir? Tarifi ve doğuşu bahsi anlatılırken; sözlü aktarım ve Dzaghgagh isimli kitap temel alınır. Ancak ortaokul 1. sınıf seviyesi dikkate alınarak daha yüzeysel bir anlatım yapılır. Sözlü veya kara tahta üzerinde anlatım ve öğrencilerin not tutması esastır.
- Dini bize gönderen yüce varlık konusu; Eski ve Yeni Ahit'i anlatan kitaplar ve Dzaghgagh temel alınarak anlatılır. Kutsal Kitab'ın tanınması amaçlanarak; Tanrı figürü mümkün olduğu derecede anlatılır ve öğrencilerin ihtiyaç duyacağı süreye yayılarak aktarılır.
- Allah'ın din elçileri bölümü Eski Ahit'teki peygamberlerin hayatından örneklendirmeler ile anlatılır.

- İlahi dinler -İslâm, Musevilik ve Hristiyanlık- anlatımında; Hristiyanlık bakış açısı gözetilmeden diğer dinlerin pozitif ya da negatif yanlarına vurgu yapılmamıştır. Amaç, Hristiyanlığı anlatmak olduğu için diğer dinler fazla ayrıntıya girilmeden ve temel noktalarına vurgu yapılarak anlatılırdı. Özellikle Musevilik anlatılırken “Musa’ya verilen On Emir”, “Tanrı-İnsan ilişkisi” ve “Peygamberlikler” gibi konular Eski Ahit’e vurgu yapılarak aktarılırdı. İslâmiyet’in anlatımında ise yüzeysel bir anlatım söz konusuydu.
- Hristiyanlık gelmeden önceki dini inançlar bahsi anlatılırken yalnızca Musevilik anlatılmamıştır. Putperestlik ve öncesindeki ilkel inanışların iman türleri de yüzeysel olarak aktarılmaktaydı.
- Havariler ve ruhanilerle ilgili kısım detaylı şekilde İncil’den ilgili okuma bölümleriyle aktarılırdı.
- Hristiyanlığın temel prensiplerinden olan sevgi, ümit, lütuf ve inayet konuları anlatılırken Eski ve Yeni Ahit arasındaki farklılıklar da aktarılır, iman, sevgi vb ahlaki bakış açıları İncil üzerine bina edilirdi. Dinin kültürün bir parçası olduğu dikkate alınarak gündelik hayatımızda yer alan atasözleri de kullanılırdı.
- İman esası veya amentüsü anlamına gelen havadamk, imanı tarif eden bir bütün olarak ele alınmıştır. Konu içerikleri İncil’in klasik Ermenicesinden günümüz Ermenicesine tercüme edilerek anlatılırdı.
- Müfredatta yer alan ölüm, ahiret, cennet ve cehennem gibi soyut kavramların aktarımında somuta indirgenmeye çalışılır ve daha yüzeysel bir anlatım dili kullanılırdı.

Tablo 5: Ortaokul 2. Sınıf Din Dersi Müfredatı (Haftada 1 Saat)

A. Hristiyanlık Dininin Temel Prensipleri Ümit ve İbadet (Dua) 1. Hristiyanlıkta ümit nedir? Allah’tan ne ummalıyız? Günahlarımızın affı ve ebedi mutluluk nasıl kazanılır? 2. İbadet ne demektir? a) Nasıl ve ne için ibadet etmeli? b) Hazreti İsa’nın öğrettiği ibadet: Ya semalarda olan Pederimiz	C. İbadetin Temeli: Temizlik 1. Temizlik ne demektir? Çeşitleri a) Beden temizliği b) Ruh temizliği: Kalp temizliği (İtiraf) 2. Günahların bağışlanması a) Günahtan sakınmak b) İnsan nasıl günah işler? c) Günahların bağışlanması ne demektir?
--	---

c) Belli başlı ibadetler 3. Kime ibadet edilir? 4. İbadetin amacı a) Allah'a kulluk b) Dünya hayatı için fayda c) Ahiret hayatı için sevap 5. Allah'ın On Emirleri a) Ben senin Allah'ınım, Benden başka Allah'ın olmasın b) Allah'ın adını boş yere ağzına alma, yemin etme c) Pazar ve Dini Bayram günlerini kutsal tut d) Anne ve Babana (büyüklerine) saygı ve sevgi göster e) Adam öldürme f) Zina (ahlaksızlık) etme g) Hırsızlık yapma h) Yalan tanıklık etme i) Elin karısına ve malına göz dikme 6. Hristiyan'ın görevleri nelerdir? a) Dini bayram günlerini kutsal tutmak b) Pazar ve Dini Bayram ayinlerine katılmak c) Oruç ve Perhiz tutmak d) Yılda en az bir defa günahlarını itiraf etmek e) Yılda en az bir defa Paskalyada Mukaddes ekmekten yemek B. Sevgi Hristiyanlıkta İlahi aşk a) Allah sevgisi b) Allah sevgisinden sonra insanların birbirlerini karşılıklı sevmeleri c) Kardeş sevgisi, düşmanını dahi sevmek borcu	d) Günahları kim bağışlayabilir? e) Hafif ve ağır (cehennemi) günahlar 1. Mağrurluk 2. Cimrilik 3. Ahlaksızlık 4. Kıskançlık 5. Oburluk 6. Kızgınlık (Öfke) 7. Tembellik D. İbadetin Çeşitleri (Hristiyanlık Şartları) 1. Hristiyanlığı şartları nelerdir? 2. Birinci Şart: Şehadet a) Şehadet ne demektir? (Kalp ile tasdik dil ile ikrar) ve nasıl şehadet getirilir? b) Allah'tan başka Tanrı olmadığına şehadet c) Hazreti İsa'nın O'nun oğlu olduğuna şehadet 3. İkinci Şart: Ayinler a) Ayin ne demektir? b) Ayin vakitleri 4. Üçüncü şart: Oruç ve Perhiz a) Oruç, perhiz nedir? b) Perhiz çeşitleri 5. Dördüncü Şart: Zekât a) Zekât ne demektir? b) Zekâtı kimler verir? c) Kimlere verilir? d) Sadaka nedir? 6. Beşinci Şart: Hac a) Hac ne demektir? b) Hac yerleri ve vakitleri c) Kurban ne demektir?
---	---

- Hristiyanlığın temel prensiplerinden olan günahların affı, ümit ve ibadet konuları sonsuz yaşam kavramıyla ilişkilendirilerek anlatılırdı. Tövbenin bizleri arındırdığı ve sonsuz mutluluğa ulaştıracak bir araç olduğu üzerinde durulurdu.
- İbadet konu anlatımında ifade edilmek istenen, kilisede yapılan rutin ibadetler değil, önemli dini kutlamalar ve bu günlerde okunan Kutsal Kitap parçaları, ilahiler ve dualar hakkında bilgi vermektir.

- Allah'ın On Emri anlatılırken emirlerin detaylandırılması İncil'e dayandırılırdı. Emirlerin yapılması ve yasaklardan uzak durulmasının önemi hakkında gündelik yaşamdan örnekler alınırdı. Ortaokul 2. sınıf öğrencilerinin soyut olan kavramları anlama zorluğu nedeniyle bu kavramlar fazla detaylandırılmadan yüzeysel olarak anlatılırdı.
- Sevgi konusunun anlatımı yapılırken, iman için gerekli ön şartın insanlara sevgi ile yaklaşılması olduğu, “Tanrı-İnsan” ve “İnsan-İnsan” arasındaki ilişkinin temelini diğer insanların ötekileştirilmemesinden geçtiği aktarılırdı.
- İbadetin temeli konusundaki soyut konuların aktarımı yapılırken somuta indirgenmesi adına örneklendirme yapılır ve kavramak için öğrenciye gerekli zamanın tanınması esas alınırdı. Ortaokul 1. sınıfta yer alan kavramların tekrarları ve “Erdem” ve “Günah” gibi yeni kavramlar İncil ve gündelik hayattan örneklerle ayrıntılı olarak anlatılırdı.
- Hristiyanlığın da şartlarından biri olan şehadet kavramı İncil'e dayandırılırdı. Şehadet kavramı, dini için çalışırken karşılaştığı zorluklar neticesinde ölen anlamında değil, Tanrı'nın birliğini tasdik etme anlamında kullanılmıştır. Yine şehadet kavramı, imanın esaslarından biri olduğu için tarif edilir ve ne olduğuna dair örnekler anlatılırdı. Dualar ile betimlenerek önemine vurgu yapılırdı.
- İbadet çeşitleri anlatılırken Kutsal Kitab'a ve iman pratiklerine dayalı örneklendirmelerde bulunulur, zaten duymuş oldukları ve içinde yaşadıkları iman sistemi hakkında nazari bilgiler de edinirlerdi. Başlıca yardımcı öge İncil'di.
- Hristiyanlıkta zekât kavramı açıklanırken, zekâtın fakirin hakkı olduğu özellikle anlatılarak zekâtın sosyal yönüne vurgu yapılırdı.
- Hristiyanlıkta hac kavramı anlatılırken haccın kutsal yerleri ziyaret etmek anlamına geldiği gibi, ruhsal manada insanın kendi içinde yapacağı yolcuğun da hac sayılacağına üzerinde durulurdu. Aynı zamanda dünya ve Türkiye'deki hac mekânlarının nereler olduğu anlatılarak kutsal sayılmalarının sebebi hususunda bilgi verilirdi.

Tablo 6: Ortaokul 3. Sınıf Din Dersi Müfredatı (Haftada 1 Saat)

	5. Allah'ın On Emirlerine toplu bakış
--	---------------------------------------

A- İneyet - Lütuf 1. İneyet, lütuf ne demektir? a) Allah'ın ineyeti ve lütfu nasıl elde edilir? b) Dini ayinler 2. Ayinler hakkında genel bilgi a) Ayinlerin kurucusu b) Çeşitleri: 1. Vaftiz 2. Kutsal Yağla takdis 3. Mukaddes Ekmek (Kurban) 4. Tövbe (İtiraf) 5. Hastaları kutsal yağla takdis 6. Rahiplik 7. Evlenme 3. Vaftiz, Takdis, Tövbe Kavramları a. Vaftiz nedir? Nasıl uygulanır? Kim uygulayabilir? b. Kutsal yağla takdis nedir? Kim takdis edilir? Kim takdis eder? c. Mukaddes Ekmek nedir? Nasıl, ne zaman ve kim mukaddes ekmeği tesis etti? Mukaddes Ekmek ayini nedir? d. Tövbe (itiraf) nedir? Günahkâr insan günahlarını kime ve nasıl itiraf eder? İtiraftan sonra günah nasıl af olur? Vicdan nedir? e. Hastaların mukaddes yağla takdisi ne demektir? Kim, ne zaman ve nasıl takdis eder? Hazreti Yakup Havarinin mukaddes yağla takdis hakkındaki sözleri f. Rahiplik nedir? Kim rahip olabilir? Rahiplerin görevleri? Rahipleri kim takdis eder. g. Evlenme nedir? Evliliğin kutsiyeti. Evlilerin görevleri, evlilik bozulabilir mi? Evlenmeye hazırlık. 4. Ahlak 1. Ahlak ne demektir? 2. Ahlak - Vicdan İlişkileri 3. Hristiyanlık dininde ahlakın temel kaynakları a) Kutsal Kitap, İncil b) Hazreti İsa'nın hadisleri	6. İyi ve kötü ahlakın farz ve haram yönünden değerlendirilmesi 7. Farz olan davranışlar a) Aile içinde ana ve babaya düşen görevler b) Çocuğa düşen görevler c) Toplum içinde ferde düşen görevler: Adalet, dürüstlük, doğruluk, hakka saygı, iyilik, yardım, Yurt sevgisi, askerlik, Yurt uğruna savaşmak, iş hayatında doğruluk 8. Farzlar ferdi ve Toplumu yücelten davranışlardır. 9. Haram (günah) olan davranışlar: a) Farz olan davranışların terki b) Fazla içki c) Kumar d) Riba - Tefecilik e) Yalancılık f) Hırsızlık g) Fuhuş Ağır (Öldürücü) günahlar: a) Mağrurluk b) Cimrilik c) Ahlaksızlık d) Kıskançlık e) Oburluk f) Kızgınlık (öfke) g) Tembellik 10. Haram kılınan davranışlar, fertleri ve toplumu yıkıcı, yok edici davranışlardır. 11. Diğer ahlak prensipleri: a) İzzeti nefis ve iffet b) Nefse hâkim olmak c) Sebat d) Kahramanlık e) Tevazu ve ağırbaşlılık f) Yumuşak huyluluk g) Özü sözü doğru olmak h) Emanete hıyanet etmemek i) Sebat j) Cömertlik
---	---

B. İlahi Dinler Arasında Hristiyanlık 1. İlahi din ne demektir? 2. Hristiyanlık dininin bazı özellikleri 3. Hristiyanlık dininde ruhanilik C. Din ve İlim İlişkisi 1. Hristiyanlık dini akıl dinidir. 2. Hristiyanlık dini ilme ve ilim adamlarına büyük değer verir 3. Hristiyanlık dininin bazı merkezleri ve kurumları 4. Hristiyanlık dinine hizmet eden bazı ilim adamları	D. Hristiyanlık Dini ve Ermeniler 1. Hristiyanlık dininin Ermenilerce kabulü 2. Ermeni din mimarisinin Hristiyan din mimarisine etkileri 3. Ermeniler tarafından meydana getirilen bazı hayır kurumları: Vakıflar a-Okullar b-Hastaneler c-İhtiyarhaneler d-Düşkünlerevi e-Yetimhaneler f-Dispanserler g-Manastırlar h-Çeşmeler i-Sebiller
--	--

- Ayinler hakkında genel bilgi verilirken öğrencilerin tanıdığı, şahit olduğu ve yaşadığı pratikler temel alınır ve bunlar İncil’le temellendirilerek nazari açıdan da tasdik edilmiş olurdu.
- Hristiyanlıktaki ritüeller, İncil’e dayandırılarak anlatılır ve öğrencinin edinmiş olduğu pratikler bilgiye çevrilir ve bunların hayat tarzı olması gerektiği, insan karakterini şekillendirmedeki önemine vurgu yapılırdı.
- Hz. İsa’nın hadisleri anlatılırken, Mesih’in hayatından örneklendirme yapılır insan hayatı ve karakterini şekillendirecek tüm öğretiler ve meseller kullanılırdı. En önemli olan öğretiler ve hikâyelendirmeler, öğretmenin aktarımını planladığı seçime göre yapılırdı. Soyut ahlak prensipleri İncil’in bütünü göz önünde bulundurularak ve hayattan örnekler verilerek anlatılırdı.
- Akıl ve bilim ilişkisinde örneklendirmeler, kültürel yaşamdan alınır, Hristiyan yaşamını sürdüren insanların, aklın kullanımına verdiği öneme vurgu yapılırdı. Birbirleriyle ahenk içinde ve özdeş olan bu ilişki inayet ve lütuf çerçevesinde değerlendirilerek dogmatik ve skolastik olarak isimlendirilmeye çalışılan ortaçağ Hristiyan ilim anlayışının, modern toplumun bilim anlayışıyla zıt görüşler ifade ettiği anlatılırdı.

- Ermeniler tarafından kurulan hayır kurumlarının cemaat bağlarını güçlü tutmasındaki önemine sıklıkla vurgu yapılır ve imkânlar çerçevesinde ziyarette gidilirdi.

Tablo 7: Lise 1. Sınıf Din Dersi Müfredatı (Haftada 1 Saat)

Din ne demektir? A. Dinin tanımı B. Din doğuştan gelir C. Dinler hakkında kısa bilgi I. Hristiyanlık dini A. Hristiyanlık dinine toplu bakış B. İman Esasları: İmandıklarımız a) Allah’a İman: Altı temel gerçekler b) Meleklerle iman c) Peygambere iman d) Kutsal Kitab’a iman e) Ahirete iman C. İman Amel ilişkisi II. Tevhid inancının lüzum ve faydaları A. Sosyal yönden B. Dini Yönden III. Hristiyanlığa Bakış a. Şehadet b. Ayinler c. Oruç ve perhiz d. Hac e. Zekât IV. Din ve Ahlak a) Ahlakın tanımı b) Hristiyanlık ahlakının temeli: Allah’ın On Emirleri c) Ahlakın amacı d) İyi ahlak ve faziletin önemi V. Hristiyanlıkta Sosyal Yardımlaşma a) Sadaka b) Karşılık beklemeden yardım	VI. Hristiyanlığın İnsanlığa Hizmetleri a) İlim ve sanat hareketlerinin gelişmesine b) Tekniğin İlerlemesine c) Güzel sanatların kavramlaşmasına olan hizmetleri VII. Batıl inançlar karşısında Hristiyanlık dini VIII. Yurt sevgisi: a) Yurt ne demektir? Üzerinde yaşadığımız Vatanımız. b) Yurdun müdafaası: 1. Askerlik 2. Yurt için çarpışma 3. Şehitlik a) Şehit kime denir? b) Şehitlerin cennetteki yeri IX. Ahlaki Vazifelerimiz: a) Şahsımıza karşı olan vazifelerimiz b) Ailemize karşı olan vazifelerimiz c) Topluma, memlekete ve milletimize karşı olan yurttaşlık vazifelerimiz d) Allah’a karşı olan vazifelerimiz
---	--

- Lise 1. sınıfta da, ortaokul 1.sınıfta olduğu gibi dinin tanımı ve doğuşu ünitesi mevcuttu. Ortaokuldan farkı, aynı konuların bir adım daha gelişmiş olarak aktarılmasıydı. Soyut kavramları algılamaya açık olmayan ortaokul öğrencilerine konu ile ilgili verilmemiş olan bilgiler lise seviyesinde aktarılırdı.

- Tevhid ve sosyal yardımlaşma konuları ağırlıklı olarak İncil kaynaklı anlatılırdı. Anlatılmak istenilen öğreti Kutsal Kitap'tan alınan ayetler ve gündelik örneklemelerle pekiştirilmekteydi.
- Ahlaki değerler ve Havarilerin mektuplarındaki öğretiler temel alınarak bu kavramlar anlatılırdı.

Tablo 8: Lise 2. Sınıf Din Dersi Müfredatı (Haftada 1 Saat)

I. Hazreti İsa'nın Hayatı II. Hazreti İsa ve İncil a. İncil'in vahyedilişi b. Yazılışı c. Muhtevası ve şüphesiz Allah Kelamı oluşu III. İncil'in Ermeniceye Çevrilmesi a) İncil'in manasının önemi b) Tercüme ne demektir? c) İncil'in Türkçe ve Ermenice tercümeleri d) Çeşitli fikir adamlarının İncil hakkındaki düşünceleri IV. Hristiyanlığın Kaynakları a. Kutsal Kitaplar, İncil b. Hazreti İsa'nın hadisleri	V. Hristiyanlığın Vasıf ve Özellikleri VI. Hristiyanlığın Şartları a) Şehadet b) Ayinler c) Oruç ve Perhiz d) Zekât e) Hac VII. Hristiyanlık Ahlakı a) Allah korkusunun ahlak üzerindeki olumlu tesirleri b) Hz. İsa'nın yaşayıp telkin ettiği ahlak kaideleri c) Hristiyanlıkta tevekkülün manası ve çalışmanın önemi d) Hristiyanlıkta vazife şuuru: 1) Yurttaşlık vazifeleri 2) Kulluk vazifeleri
---	---

- Hz. İsa'nın hayatı ve İncil'in yazılışı, Kutsal Kitap ve yardımcı kaynaklardan faydalanılarak anlatılırdı.
- 3. bölümde bahsedilen fikir adamlarından kasıt; Kilise Babaları ve üst düzey ilahiyatçı din adamlarıdır. Ancak bu konu fazla detaylandırılmadan anlatılmaktaydı.
- 4. bölümde öğrenciler tarafından işlenmiş Hz. İsa'nın hadisleri öğretmenler tarafından günümüze uyarlanarak anlatılırdı.
- Vazife şuurlarından biri olan kulluk kavramı Hristiyanlıkta bulunmamaktadır. Burada bahsedilen kulluk; kişinin kendine, etrafına, aidiyetine ve Tanrı'ya karşı

olan bağılılığıdır. Bu kavramlar açıklanırken yardımcı kaynaklar kullanılmaz, sadece İncil kullanılırdı.

Tablo 9: Lise 3. Sınıf Din Dersi Müfredatı (Haftada 1 Saat)

I. Dinler Tarihine Toplu Bakış a. Dinin doğuşu b. Kaç türlü din vardır? i. Hak dinler ii. Batıl dinler c. Hristiyanlık II. Din ve Fert İlişkileri: a) Allah inancının, insan davranışı üzerindeki etkileri b) Dinin ferde kazandırdığı özellikler c) Hristiyanlığın insan anlayışı d) Kâmil insan ne demektir? e) Hristiyanlıkta Tövbe ve Af müessesesi f) Hristiyanlıkta ruhbanlık	III. Din ve Toplum İlişkileri a) Dinin sosyal amaçları b) Hristiyanlıkta hak ve hürriyet anlayışı c) Hristiyanlık köleliğe karşıdır d) Hristiyanlık dininde toplum düzeni e) Din ve dünya ayrılığı (laiklik) f) Hristiyanlık dininde devlet anlayışı g) Sorumluluk duygusu IV. Hristiyanlık Dininde İlimin Yeri a) Hristiyanlıkta aklın önemi b) Hristiyanlık dini açısından ilim ve din c) Hristiyanlık düşüncesinin başlıca özellikleri d) Hristiyanlık dünyasında gelişen bilim dalları e) Hristiyanlık dininin yetiştirdiği büyük ilim adamları f) Hristiyanlıkta eğitim ve öğretim kurumları g) Büyük Hristiyan düşünürleri h) Hristiyan Din Kurumları
---	---

- Dinler Tarihi dersi, öğretmenin temin ettiği yardımcı kaynaklardan anlatılırdı. Her okuldaki öğretmen, İncil’de yer almayan konuların anlatımında kendi yardımcı kaynaklarını kullanırdı.
- 2. bölümdeki kâmil insan anlatılırken, İncil’in bütünü ve Havarilerin mektuplarındaki öğretiler esas alınır, konular örneklendirmeler yapılarak anlatılırdı.
- 3. bölüm din-ahlak ve sosyal yaşam üçgeni kullanılarak öğretmen notlarıyla ve soru-cevap şeklinde anlatılırdı.

- Hristiyanlık dininin yetiştirdiği büyük ilim adamlarında geçen “ilim adamları” ifadesi her zaman pozitif ilim olarak algılanmamalıdır. Dini inceleyen ilahiyatçılar ve dini temel alarak toplumsal öğretileri şekillendiren “Kilise Babaları” da bu bağlamda değerlendirilerek anlatılmaktadır.
- Büyük Hristiyan düşünürleri bahsinde; Hristiyan öğretisini yayan “Kilise Babaları” ve özellikle 5. yüzyıl çevirmenleri anlatılmaktadır.
- Kilise, eğitim kurumu, kilise koroları, hastaneler, fakirlere yardım kolları.

Türk Milli Eğitiminin genel amaçlarına göre; ortaokulların vazifelerinden biri öğrencilerin bireysel gelişim süreçleri göz önünde bulundurularak beden, zihin ve duygusal alanlarda sağlıklı bir şekilde gelişimlerini desteklemektir. 1976 yılında hazırlanan müfredat incelendiğinde; ortaokul 1. sınıfta dinin doğuşu ve tarihsel gelişimi açıklanmıştır. Diğer dinler hakkındaki bilgiler, betimleyici olarak verilmeye çalışılmış, fakat ağırlıklı öğretiler İncil’in koyduğu ilkeler çerçevesinde ele alınmıştır.

2. sınıf derslerine bakıldığında ise dini emirler ve ahlakla ilgili temel kavramların öğretimi yapılmış, dua, sevgi ve temizlik gibi kavramlara ağırlık verilmiş ve bu kavramlar hayatla ilişkilendirilmeye çalışılmıştır. Öğrencilerin, inanç ve ibadet esaslarını dinin temel kaynaklarından öğrenmeleri, ibadetlerle ilgili uygulama becerileri kazanmaları ve güncel dinî konular hakkında bilgi sahibi olmaları hedeflenmiştir.

3. sınıf derslerinde, dinin temel prensipleri, emir ve yasaklar üzerinde durulmuştur. Bunun yanı sıra Ermeni kurumları tanıtılmaya çalışılmıştır. Lise 1. sınıfta Hristiyanlık tarihi anlatılmış bunun yanında vatan ve müdafaası hakkında bilgiler verilmiştir. 2. sınıfta dinin vasıfları ve özellikleri hakkında bilgiler verilerek temel kaynak olan İncil’in vahyedilişi ve yazılışı anlatılmıştır. 3. sınıfta dinler hakkında genel bilgiler verilerek din toplum ilişkileri üzerinde durulmuştur.

1976 müfredatı genel olarak incelendiğinde; Hristiyanlığın temel esaslarını öğretmek amaçlanmaktadır. Din dersinden milli kimlik kazandırmayla ilgili üniteler de mevcuttur. Öğrencilere hoşgörü kazandırmak amacıyla İsa Mesih’in öğretilerinin tüm insanlığa gönderildiği vurgulanmıştır. Amaç cümlelerinde genelde yüklem

eksikliğinin olması ve öğretmek, kazandırmak, gerçekleştirmek gibi kavramların varlığı müfredatın öğretmen merkezli olduğunu ortaya koymaktadır.

Müfredat; iman, ibadet, sevgi, inayet ve ahlak başlıkları altında toplanmış, bu başlıklar çerçevesinde yer alan konulardan seçilmiştir. Dersler Ermenice olarak işlenmiştir. Mezhebi/doktriner⁶² tarzda hazırlanan ders müfredatı, Pangaltı Lisesi, Esayan Kız Lisesi, Getronagan Lisesi, Surp Haç Lisesi, Sahakyan-Nunyan Lisesi, Aramyan Uncuyan Ortaokulu, Anarat Huğutyun Kız Ortaokulu, Dadyan Ortaokulu, Feriköy Ermeni Ortaokulu, Bezciyan Ortaokulu tarafından onaylanarak 1979⁶³ ve 1982⁶⁴ yılında yapılan küçük revizelerle birlikte 2015 yılına kadar kullanılmıştır.

Tatul Anuşyan başkanlığındaki bir kurul tarafından 2012 yılında hazırlanan yeni öğretim programı, Talim Terbiye Kurulu⁶⁵ tarafından 2015 yılında onaylanarak yürürlüğe girmiştir. Programın geliştirilme sürecinde insanın gelişim özelliklerine dair bilgi ve birikimler dikkate alınmıştır. Öğrenme sırasında somuttan soyuta, basitten karmaşığa ve genelden özele doğru anlatımlar, amaç ve kazanımları gerçekleştirmede hassasiyetle üzerinde durulmuştur.

Programın hazırlanışı sırasında din kültürü öğretmenlerinin tecrübelerinden faydalanılmış önceki öğretim programındaki üniteler güncellenmiş ve yenilenmiştir. Öğretim programlarındaki adalet, dürüstlük, sevgi, saygı, dostluk, sorumluluk, vatanseverlik, yardımseverlik gibi temel değerler Millî Eğitim Bakanlığının hazırladığı öğretim programıyla paralellik arz etmektedir. Eğitim sistemimiz, yetkinliklerde bütünleşmiş beceri, bilgi ve davranışlara sahip karakterde bireyler yetiştirmeyi amaçlamaktadır. Öğrencilerin bireysel ve sosyal yaşamlarında gereksinim

⁶² Bu tarz bir din öğretiminde genellikle din ya da mezhep mensupları için ayrı sınıflar oluşturur ve ders o din ya da mezhebe mensup öğretmenler tarafından verilir. Dersin temel amacı, öğrencilerin tercih edilen din veya mezhebi sevmeleri, öğrenmeleri ve inanmalarıdır. Ayrıntılı bilgi için bkz: Tuğrul Yürük, **Cumhuriyet Dönemi Din Öğretimi Program Anlayışları**, s. 38.

⁶³ 03.05.1979 yıl 99 nolu Talim Terbiye Kurulu Kararı. <http://ttkb.meb.gov.tr/www/gecmisten-gunumuze-kurul-kararlari/icerik/152> (18.08.2021)

⁶⁴ **MEB Tebliğler Dergisi**, c. 17, sayı: 2189, 18 Eylül 1982, s. 193.

⁶⁵ Talim Terbiye Kurulu MEB'in karar verme ve danışma organı olup birime bağlı müdürlükler vasıtasıyla program hazırlama, ders kitabı onayı ve program geliştirme hususları nedeniyle eğitime şekil verici bir pozisyonundadır. Program oluşturulurken milli birlik ve beraberlik bilinci kazandırması, bireylerin düşünce ve manevi yapılarının oluşmasına dikkat edilmesi Talim Terbiye Kurulu'nun sorumluluğundadır.

duyacakları beceri yelpazeleri olan yetkinlikler, Türkiye Yeterlilikler Çerçevesinde (TYÇ) belirlenmiştir.⁶⁶ DKAB öğretim programlarında, bu çerçevede sunulan anadilde iletişim, öğrenmeyi öğrenme, sosyal ve vatandaşlıkla ilgili beceriler, girişimcilik, inisiyatif alma, kültürel farkındalık ve ifade yetkinliklerinin geliştirilmesi hedeflenmiştir.

Ermeni DKAB müfredatı hazırlarken MEB temel ilkelerine uygun olarak yapılandırmacı ve öğrenci merkezli öğrenme yaklaşımları dikkate alınmıştır. 4, 5, 6, 7, 8, 9, 10, 11. ve 12. sınıflar Din Kültürü ve Ahlak Bilgisi Dersi Öğretim Programı her sınıf düzeyinde altı üniteye ayrılmıştır. Ünite ve konuların oluşturulmasında; öğretim hedefleri, dersin amaçları, öğrencilerin gelişimsel düzeyleri, konuların aşamaları ve birbiriyle olan ilişkisi dikkate alınmıştır. Öğretim programı; ünite, alt başlıklar ve kazanımlar⁶⁷ şeklinde oluşturulmuştur.

⁶⁶ MEB, 2018 (4 ve 8. Sınıflar) Din Kültürü ve Ahlak Bilgisi Dersi Öğretim Programı, s.10.

⁶⁷ Kazanımlar; eğitim süreci sonucunda öğrencilerin edinecekleri bilgi, beceri, tutum ve değerleri ifade etmektedir. Kazanımlar programların en önemli unsuru olup öğrencilerin gelişim düzeyleri, programın amaçları ve içeriği dikkate alınarak hazırlanmıştır. Bkz: MEB, 2018 (4 ve 8. Sınıflar) Din Kültürü ve Ahlak Bilgisi Dersi Öğretim Programı, s. 18.

Tablo 10: 4. Sınıf Din Kültürü ve Ahlak Bilgisi Öğretim Programı ve Kazanımları

Ünite	Alt Başlıklar	Kazanımlar
Öğrenme Alanı: İnanç 1-Tanrı ve Tanrı İnancı	1-Tanrı kimdir? 2-Din bize neyi öğretir? 3-Aziz Üçlük'te birlik 4-Haç çıkarma ve anlamı 5-Dua nedir ve anlamı	1-Tanrı'nın varlığını kavrar. 2-Aziz Üçlük'ün ne anlama geldiğini öğrenerek haç çıkarmanın Hristiyanlıktaki önemini kavrar. 3-Duanın hayatımızdaki yeri ve önemini fark eder.
Öğrenme Alanı: İbadet 1-İbadethaneleri Tanıyalım	1-İbadet ve Dua 2-İbadet çeşitleri ve biçimleri 3-İbadetin bize kazandırdıkları 4-İbadetin verdiği huzur 5-İbadet yerleri 6-Rabbin duası ve açıklamaları	1-Dua etmenin önemi, neden, niçin ve kime dua etmemiz gerektiğini bilir. 2-İbadet çeşitlerini ve ne şekillerde ibadetler olduğunu tanır. 3-Duanın verdiği huzurun ne anlama geldiğini fark eder. 4-İbadetin bizlere kazandırdıklarını bilir. 5-İbadet yerlerini ve mimarilerini tanır. 6-Rabbin duasını okur. Bu duanın niçin söylendiğini ve ne anlama geldiğini bilir.
Öğrenme Alanı: İsa Mesih 1-İsa Mesih'in doğumu	1-Vaftizci Yahya 2-Meryem Ana'ya baş melek Cebrail'in müjdesi 3-İsa Mesih'in doğumu 4-Meleklerin çobanlara müjdesi 5-Kâhinlerin İsa Mesih'i ziyareti 6-Doğuş Yortusu ile ilgili ilahiler	1-Vaftizci Yahya'nın kim olduğunu bilir, onun önemini kavrar. 2-İsa Mesih'in doğum müjdesini, Meryem Ana'nın hayatını ve Hristiyanlığa yaptığı katkıları bilir. 3-İsa Mesih'in doğumu esnasında meydana gelen doğaüstü olayları bilir. 4-Doğuş yortusu ile ilgili ilahileri ve anlamlarını bilir.
Öğrenme Alanı: Kutsal Kitap 1-Kutsal Kitap ve bölümleri	1-Kutsal Kitap'ın bölümlerinin tanıtılması. 2-İncil yazarlarının tanınması 3-İncil'den örnek bölümlerin okunması 4-On İki Havarinin tanınması	1-Kutsal Kitap'ın başlıca bölümlerini bilir. 2-İncil yazarlarını tanır. 3-Kutsal Kitap'ın her bölümünden örnek bölümler okur ve genel bilgi sahibi olur. 4-Havarileri ve yaptıkları işleri tanır.

Öğrenme Alanı: Ahlak 1-Ahlaki davranışlar ve Hristiyanlıkta sevgi	1-Tanrıların insanlara karşı sevgisi 2-İnsanların birbirlerine karşı sevgisi 3-Kutsal Kitaptan sevgi temalı bölümlerin okunması 4-Sevgi ve yardımseverlik	1-Tanrı'nın insanlara karşı sevgisini bilir, önemini kavrar. 2-İnsanların birbirlerine karşı sevgilerini ahlaki açıdan değerlendirir. 3-Kutsal Kitap'taki sevgi temalı bölümleri okuyarak Tanrı'nın bu konudaki buyruklarını kavrar.
Öğrenme Alanı: Din ve Kültür 1-İnancın kültüre etkisi	1-Hristiyanlık inancının Ermeni kültürüne etkisi 2-Ermeni kültürünün yeni yıl ve paskalya yortularına etkisi 3-Yortularımızın Ermeni geleneklerine etkileri	1-Hristiyanlık öncesi ve sonrası dönemini karşılaştırarak Ermeni kültüründe olan değişiklikleri fark eder. Hristiyanlığın kültüre etkisini kavrar. 2-Yortuların hangilerinin dini hangilerinin gelenek kaynaklı olduğunu bilir. 3-Nitelik taşıyan geleneklerin sonraki nesillere taşınmasındaki önemi kavrar.

- Birinci ünite olan inanç ünitesinde öğrenme alanı olarak, Tanrı sevgisi ve inancı konusu işlenmiştir. Hristiyan öğretisinin en temel öğretileri olan; Tanrı, üçlü birlik,⁶⁸ haç çıkarma ve dua anahtar kavramlar olarak öğretilmek istenmiştir. İnanç, öğrenme alanındaki soyut kavramların aktarımı, sınıf seviyesi dikkate alınarak eski müfredatla benzer şekilde yapılmaktadır. Tanrı'nın varlığını, Tanrı ve İnsan arasındaki ilişkiyi, Tanrı'ya ulaşma yolunun bu dünyadan başladığı öğretilir. Aziz Üçlük öğretimi, Tanrı anlayışındaki tanrısal vasıfların öğretilmesi açısından önemlidir. Haç çıkarmanın Hristiyanlığın gereği olduğu Tanrı'nın insandaki varlığını hatırlattığı öğretilir.
- İbadet öğrenme alanında, kilisede gerçekleştirilen ayin türleri, vakitleri ve ibadetlerde okunan dualar öğretilmektedir.

⁶⁸ Üçlü Birlik: İnanışına göre Tanrı, Baba, Oğul ve Kutsal Ruh gibi üç ilahi varlıktan oluşan bölünmez tek bir bütündür. Üçlü birlik Baba, Oğul ve Kutsal Ruh'un birliğidir. Ayrıntılı Bilgi İçin Bkz: Halil Temiztürk, "Kapadokyalı Bir Kilise Babası: Aziz Basil ve Hristiyanlığın Şekillenmesine Etkisi", **KTÜ İlahiyat Fakültesi Dergisi**, c. 3, sayı: 1, 2016, s. 48.

- İsa Mesih öğrenme alanında, peygamber sevgisi anahtar kavramı üzerinden Kutsal Kitap okumaları yapılır. Bu bölümün anlatımı sırasında ek yardımcı kaynaklar kullanılmamaktadır. İlahiler, Kilise Babaları tarafından yazılmıştır ve mevcut ilahi kitaplarında bulunmaktadır. Bu ilahiler genelde görsel, mümkün olduğu durumlarda da işitsel olarak öğretilmektedir.
- Kutsal Kitap öğrenme alanında, İncil yazarlarının isimleri, biyografileri anlatılır. Bunun yanında Havarilerin kimler olduğu, nasıl bu göreve getirildikleri, görevleri sırasında yaptıkları, İncil ve yardımcı kaynaklar vasıtasıyla öğretilir.
- Ahlak öğrenme alanında, sevgi ve yardımseverlik temel değerleri üzerinden, İsa Mesih'in tüm öğretileri ve Havarilerin yazmış olduğu mektuplar göz önüne alınarak İncil temelli ilgili okumalar yapılır.
- Din ve kültür öğrenme alanında, Kadim Ermeni Kilisesi'nin gelenekleri ve Kutsal Kitap'a dayandırılarak kutlanan yortular anlatılmaktadır.

Tablo 11: 5. Sınıf Din Kültürü ve Ahlak Bilgisi Öğretim Programı ve Kazanımları

Ünite	Alt Başlıklar	Kazanımlar
Öğrenme Alanı: İnanç 1-Tanrı'nın özellikleri	1-Tanrı'nın varlığı 2-Tanrı'nın bir olduğu 3-Tanrı'nın görünmezliği 4-Tanrı'ya karşı görevler 5-İnancın verdiği mutluluk	1-Tanrı'nın varlığını bilir. 2-Tanrı'nın tek olduğunu bilir. 3-Tanrı'nın görünmez olduğunu bilir 4-Tanrı'ya karşı olan görevlerini bilir ve mutluluğunu hisseder.
Öğrenme Alanı: İbadet 1-Dua çeşitleri	1-Sabah ve akşam duaları 2-Yemek öncesi ve sonrası dualar 3-Kilise nedir? 4-Kilisenin mimari özellikleri ve kilise görevlileri 5-Yortular ve gelenekler	1-Sabah ve akşam yapabileceği duaları bilir. 2-Yemeklerden önce ve sonra yapılacak duaları bilir. 3-Kiliseyi tanır, fiziki yapısını ve görevlileri bilir. 4-Yortuların ne anlama geldiğini, niçin kutlandığını ve geleneklerimizi bilir.
Öğrenme Alanı: İsa Mesih 1- İsa Mesih'in doğumu ve çocukluğu	1-İsa Mesih'in doğumu 2-Meryem Ana'yı tanıyalım. 3-İsa Mesih'in doğumundaki mucizeler	1-İsa Mesih'in doğumu esnasında yaşanan doğaüstü olayları bilir. 2- Meryem Ana'nın hayatını ve yaptıklarını bilir.

	4-İsa Mesih'in Mabel'e sunulması 5-İsa Mesih on iki yaşında	3-İsa Mesih'in doğumundaki mucizelerin ne amaçla gerçekleştiğini bilir. 4-İsa Mesih'in Mabel'e sunulmasını ve nasıl çocukluk geçirdiğini bilir. 5-İsa Mesih'in 12 yaşında Mabel'de yaşadıklarını açıklar.
Öğrenme Alanı: Kutsal Kitap 1-Kutsal Kitap'ı Tanıyalım	1-Eski Ahit ve bölümleri 2-Yeni Ahit ve bölümleri 3-Kutsal Kitap'ta yer alan mucizeler	1-Eski Ahit'in ne olduğunu açıklar. Önemli olaylar hakkında bilgi edinir. 2-Yeni Ahit'te her bölümden kısa örnekler okur. 3-Kutsal Kitap'ta yer alan mucizelerin neler olduğu, ne anlama geldiğini ve gerçekleşme nedenlerini açıklar.
Öğrenme Alanı: Ahlak 1-Ahlakın Yaşamımızdaki Yeri	1-Ahlak nedir? 2-Ahlak ve Hristiyanlık 3-Ahlak ve aile 4-Kendimize ve çevremize karşı sorumluluklarımız 5-Tutumlu olmak 6-Görgü kuralları	1-Ahlakın ne anlama geldiğini açıklar. 2-Hristiyanlığın ahlakla bağlantısını ilişkilendirir. 3-Ahlak kurallarının toplum ve aile için önemi hakkında bilgi verir. 4-Sorumluluklarımızı ve bunları yerine getirmenin önemini kavrar. 5-Tutumlu olmanın hem ahlak hem dini açıdan önemini anlatır. 6-Önemli görgü kurallarının neler olduğunu açıklar.
Öğrenme Alanı: Din ve Kültür 1-Dinimizin Kültürümüze Etkileri	1-Ermeniler'in Hristiyanlığı kabulü 2-Ermeniler'in putperestlikten Hristiyanlığa geçişi 3-Dinin kültüre etkisi (vaftiz babası ve sağdıç) 4-Hristiyanlığı koruma çabaları	1-Birinci asırda Ermenilere gelen havarileri tanır ve yaptıkları işler hakkında bilgi sahibi olur. 2-Ermeniler'in, putperestlikten Hristiyanlığa geçiş döneminde yaşanan olayların kültürümüze olan etkilerini açıklar. 3-Dinin kültürümüze etkilerinden olan vaftiz babalığı ve sağdıçlık konusunu açıklar. 4-Dinin eğitime, dil ve edebiyata etkilerini kavrar. 5-Hristiyanlığı koruma çabalarını bilir.

- İnanç öğrenme alanı, tevhid anahtar kavramı üzerinden Tanrı'nın yaradan ve gözetten olduğu dikkate alınarak anlatılır.
- İbadet öğrenme alanında, dua, birlik ve beraberlik kavramları üzerinden anlatılır. Rumkaleli Aziz Nerses'in kaleme almış olduğu İmasdutyun ve Bahaban Amenayni duaları, yemek öncesi ve sonrasında okunan Caşagestuk ve Park Geragroghin duaları öğretilir. Bunun yanında kilisenin ve bayramların, cemaatin birliği ve beraberliği açısından önemi anlatılır.
- İsa Mesih öğrenme alanı, peygamber sevgisi anahtar kavramı üzerinden Meryem Ana'nın tanıtılması ve Mesih'in İncil'de anlatıldığı gibi 12 yaşına kadar olan dönemi öğretilmektedir.
- Kutsal Kitap öğrenme alanında, hastaların şifa bulması ve ölümlerin diriltilmesi mucizesi, öncelikli olarak anlatılır. Bunun yanında Eski ve Yeni Ahit'ten Mesih'in insanları doğru yola çağırdığıyla ilgili pasajlar öğretilmektedir.
- Ahlak öğrenme alanı, ahlak, nezaket, sorumluluk temel değerleri üzerinden Kutsal Kitap temel alınarak anlatılmaktadır. Diğer insanların haklarına yönelik şekillendirilmiş görgü kurallarına değinilir. Ahlak kitaplarında yer alan hikâyeler, İncil'den pasajlar okutularak sevgi, saygı ve hayırseverliğin gerekliliğine vurgu yapılır.
- Din ve kültür öğrenme alanında, 1. asırda Ermenistan'a gelen Tateos ve Partoğomeos isimli havarilerin Hristiyanlığı yayma faaliyetleri üzerinde durulur. Vaftiz babalığının Hristiyanlıktaki önemi, örnekler üzerinden anlatılır. Dilin, İncil sayesinde gelişmesinin süreçleri öğretilerek dil birliğinin önemine vurgu yapılır.

Tablo 12: 6. Sınıf Din Kültürü ve Ahlak Bilgisi Öğretim Programı ve Kazanımları

Ünite	Alt Başlıklar	Kazanımlar
Öğrenme Alanı: İnanç 1-Din Kavramı	1-Din nedir? 2-Din ve Tanrı 3-Dinlerin çeşitleri 4-Çok Tanrılı dinlerden örnekler 5-Tek Tanrılı dinler	1-Dinin anlamını kavrar 2-Tanrı'nın varlığını kavrar 3-Diğer dinleri tanır 4-Çok Tanrılı dinleri tanır 5-Tek Tanrılı dinleri tanır

	6-Musevilik ve ibadet yerleri 7-Müslümanlık ve ibadet yerleri 8-Hristiyanlık ve ibadet yerleri	6-Museviliğin ibadethanelerini tanır ve ibadet şekillerini öğrenir 7-Müslümanların ibadethanelerini tanır ve ibadet şekillerini öğrenir. 8-Hristiyanlığın ibadethanelerini tanır ve ibadet şekillerini öğrenir. 9-Anadolu ortak kültürünü tanır ve toplumlar arası etkileşimi kavrar.
Öğrenme Alanı: İbadet 1-Ayinler	1-Çan ve mumun anlamı 2-Dini tören ve ibadet düzenleri 3-Dini tören kıyafetleri 4-Kutsal Sunu'ya hazırlık 5-Kutsal Sunu'nun anlamı 6-Kutsal Sunu'ya katılım 7-Dini tören düzenindeki görevliler	1-Çan ve mumun anlamını açıklar. 2-Kutsal Sunu ibadetinin anlamını ve Kutsal Sunu ibadetine niçin katılmak gerektiğini açıklar. 3-Kutsal Sunu'nun hangi durumlarda, hangi kıyafetlerle ve nasıl yapıldığını açıklar. 4-Kutsal Sunu ayininden önce ve ayin esnasında okunan duaların sırasını belirtir. 5-Kutsal Sunu'nun anlamını kavrar. 6-Pazar ayini ve dini törenlerin ne zaman ve nasıl sunulduğunu bilir.
Öğrenme Alanı: İsa Mesih ve hayatı 1-İsa Mesih ve hayatı	1-Hristiyanlık öncesi durum 2-Hristiyanlığın doğuşu ve geçiş dönemi 3-İsa Mesih kimdir, son haftası 4-İsa Mesih ve çocuklar 5-İsa Mesih'ten örnek anlatımlar a)Akılsız zenginin hikâyesi b)Merhametli Samiriyeli'nin hikâyesi	1-Vaftizci Yahya'nın doğuşu ve Hristiyanlıktaki önemini kavrar. 2-İsa Mesih'in doğuşunu açıklar. 3-İsa Mesih'in Hristiyanlığa çağrısını kavrar. 4-İsa Mesih'in toplumsal yaşama yönelik mucizelerini örneklerle açıklar. 5-İsa Mesih'in Çarmıha gerilişi ve dirilişini açıklar. 6-Son Akşam Yemeği'nde yer alan mesajların evrensel değerini kavrar. 7-İsa Mesih'in dirilişi ve Hristiyanlığın yayılışı üzerinde bıraktığı tesiri açıklar.
Öğrenme Alanı: Kutsal Kitap 1-Peygamberleri ve Eski Ahit'i tanıyalım	1-Eski Ahit'in bölümleri 2-Peygamberler ve Peygamberlerin geliş amaçları 3-Âdem, Havva ve Nuh'u tanıyalım	1-Eski Ahit'in ana bölümlerini bilir. 2-Peygamberlerin geliş amaçlarını açıklar. 3-Âdem, Havva ve ilk peygamberleri tanır.

	4-İbrahim, İshak, Yakup, Musa ve Yunus peygamberleri tanıyalım	4-Eski Ahit'te bulunan peygamberlerin amaçlarını ve öğretilerini açıkla.
Öğrenme Alanı: Hristiyanlığın getirdiği davranışlar 1-Hristiyanlığın getirdiği davranışlar	1-Musa Peygamber ve On Emir 2-Kaçınmamız gereken davranışlar, günahlar a) Hırsızlık b) Hile c)Yalan 3-Erdemler (Üç büyük erdem: İman, Ümit, Sevgi) 4-Tövbe	1-Tanrı'nın buyruklarını açıkla. 2-Hristiyanlığı sakınmamızı istediği bazı kötü davranışları belirterek hikâyelerle örnek verir. 3-Erdemli olmanın önemini kavrar. 4-Hayatta pişman olmamak için Tanrı'nın emirlerinin yerine getirilmesi gerektiğinin önemini kavrar.
Öğrenme Alanı: Din ve Kültür 1-Hristiyanlık ve Ermeniler	1-Ermeniler'in Hristiyanlığı tanımları a) Havariler Aziz Tateos ve Aziz Partoğomeos 2-Ermeniler'in Hristiyanlığı kabul etmesi 3-Hristiyanlığın Ermenilerde yayılması	1-Ermeniler'in Hristiyan olma süreci ve kültüre etkilerini açıkla 2-Hristiyanlığın yayılmasında Hristiyan anlayışın oluşmasında etkili olan şahsiyetleri tanı. 3-Ermeniler'in Hristiyanlığı kabul ederek medeniyete ve bilime katkılarını örneklerle açıkla. 4-Hristiyanlığın Ermeni coğrafyasında hızla yayılmasını kavrar.

- İnanç öğrenme alanında, din ve din tanımları yapıldıktan sonra tek tanrılı dinler anlatılmaktadır. Ermeni okullarındaki din dersi anlatımları İncil tabanlı olup Hristiyan bakış açısıyla ele alınırken, bu ünitenin anlatımında mümkün olduğunca objektif olunmaya çalışılmaktadır. Diğer dinler anlatılırken, ayrıntılı bilgi verme amacı güdülmeyip, malumat verilmesi amaçlanmıştır. İlgili dinler anlatılırken, mümkünse misafir bir din görevlisi, mümkün değilse dersin öğretmeni tarafından anlatılan dinin ibadet şekilleri yüzeysel bir şekilde anlatılmaktadır.
- İbadet öğrenim alanı, dua ve şükretmek gibi anahtar kavramlar üzerinden anlatılmaktadır. Ayine çağrı ve ayinlerin öğretildiği bu bölümde çanın, duaya ve ayine bir çağrı amacı taşıdığı, mumun duanın görünen yüzü ve gönülden adanmış bir adak olduğu anlatılmaktadır. Bu bölümde, din görevlileri, dini törenleri icra eden görevliler (Diakos, Peder, Episkopos), bunların görev ve yetkilerindeki farklılıklar anlatılarak giydikleri ayin kıyafetleri tanıtılır. Ortalama 1 buçuk saat

süren Kutsal Sunu Ayinindeki cemaatin katılım gösterdiği dualar ve ilahiler öğretilir.

- İsa Mesih öğrenme alanı, hizmet anahtar kavramı üzerinden anlatılmaktadır. İsa Mesih'in son haftasındaki öğretiler ele alınarak son yemek esnasında verdiği önemli mesajlar üzerinde durulur.
- Kutsal Kitap öğrenme alanı, tebliğ anahtar kavramı üzerinden anlatılmaktadır. Tanrı'nın peygamberleri göndermesindeki temel amacın Tanrı'ya ulaştıran yolun bilinmesi ve Tanrı'yı hoşnut eden bir yaşamın anlatılması olduğunun bilgisi verilmektedir. Peygamberler Eski Ahit'te yer aldığı şekilde hayatları özetlenerek ve önemli bölümler okunarak anlatılmaktadır.
- Hristiyanlığın getirdiği davranışlar öğrenme alanı; sevgi, ümit, iman ve tövbe gibi anahtar değerler üzerinden anlatılmaktadır. Kutsal Kitap öğretilerinin bütünü ifade eden "On Emir", "Havarilerin Mektupları" ve "İsa Mesih'in Öğretileri" erdem olarak anlatılmakta, dünya ve ahiret mutluluğunun bu emir ve öğretileri uygulayarak kazanılabileceğinin üzerinde durulur.

Tablo 13: 7. Sınıf Din Kültürü ve Ahlak Bilgisi Öğretim Programı ve Kazanımları

Ünite	Alt Başlıklar	Kazanımlar
Öğrenme Alanı: İnanç 1-Aziz Krikor Lusavoriç takipçileri ve alfabenin bulunuşu	1-Aziz Büyük Nerses 2-Aziz Sahak Bartev a) Ermeni harflerinin bulunuşu, edebiyatın gelişi ve Hristiyanlığa etkileri b) Aziz Sahak ve Aziz Mesrop döneminde Kilise'nin organizasyonu 3-Ermeniler'in Hristiyanlığı korumaları	1-Azizlerin ve önemli din adamlarının kültürümüze ve inancımıza katkılarını kavrar. 2-Dini kitapların inancımıza etkilerini açıklar. 3-İnancımızı korumak için yapılan çabaları görür.
Öğrenme Alanı: İbadet 1-Büyük Yortulara Hazırlık ve Beş Büyük Yortu	1-Beş büyük bayram ve anlamları a) Doğuş Bayramı b) Diriliş Bayramı c) Vartavar d) Meryem Ana'nın Göğes alınış bayramı e) Kutsal Haç Bayramı	1-Beş büyük bayramın anlamlarını kavrar ve ne zaman kutlandığını bilir. 2-Yortuların önemini kavrar, yortulara hazırlanırken nasıl bir ruhsal arınmaya sahip olunması gerektiğini bilir.

	2-Yortuların ruhani yapılanmamızdaki yeri	3-Orucu tanımlayarak niçin oruç tutulduğunu bilir. Oruç tutan kimsenin nelere dikkat etmesi gerektiğini örnekleri ile açıklar.
Öğrenme Alanı: İsa Mesih 1-Kutsal Kitap'a göre yaşam ve iman	1-İman Bildirisi nedir? Nasıl meydana gelmiştir? 2-Kutsal Kitap ve İnsan a) Cennet b) Cehennem c) Kıyamet 3-Varlıklar 4-Ödül ve ceza kavramlarının yapılanmamıza katkısı	1-İsa Mesih'in Tanrı olduğunu İman Bildirisi'nden örnekler vererek açıklar. 2-İsa Mesih'in mucizelerinden yola çıkarak Tanrısallığını açıklar. 3-İsa Mesih'in görevinin barışı getirmek olduğunu söyler. 4-İsa Mesih'in insanlık için niçin bir kurtarıcı olarak gönderildiğini fark eder. 5-İsa Mesih'in tutumlarından hareketle kendi davranışlarını değerlendirir.
Öğrenme Alanı: Kutsal Kitap ve Yorumu 1-Hristiyanların görevleri	1-Pazar ve dini bayram günlerini kutsal tutmak 2-Yortulara hazırlık a) Perhiz b) Affedicilik c) Günahların İtirafı 3-Kutsal Komünyon almak 4-Hayır kurumlarına yardım etmek	1-Kutsal Sunu'yu ve Pazar ayinlerinin, gün doğumu ve gün batımı dualarının anlamlarını bilir. 2-Günahların anlamını ve zararlarını açıklar, doğru bilginin kişiyi günaha düşmekten korumadaki önemini fark eder. 3-Kutsal Kitap'tan tövbe etmenin önemini örneklerle açıklar. 4-Yardımseverliğin önemini açıklar.
Öğrenme Alanı: Ahlak 1-İsa Mesih'in ahlaki değerleri	1-İsa Mesih'in öğretileri 2-İsa Mesih'in dirilişi ve göğe yükselmesi 3-İsa Mesih'in öğretileri a) Hayırsız oğul b) Ferisili ve Gümrük memuru c) Dul Kadın'ın hikâyesi 4-Alçakgönüllü olmak, aileye bağlılık, özveri	1-İsa Mesih'in önemli vaazlarını ve ahlaki yönden ne anlatmak istediğini açıklar. 2-İsa Mesih'in dünyaya geliş amacını kavrar. 3-Diriliş Yortusu'nun Hristiyanlık için önemini kavrar. 4-Alçak gönüllü olmak, aileye bağlılık ve özverinin önemini kavrar.

Öğrenme Alanı: Din ve Kültür 1-Kültürümüz ve Din	1-Kültürü oluşturan değerler 2-Din ve kültür arasındaki ilişki a) Dil, örf ve adetler b) Müzik c) Mimari d) Güzel Sanatlar 3-Kültüre katkıda bulunanlar 4-Yeteneklerin toplum yararına kullanılması	1-Kültürün anlamını ve kültürü oluşturan öğeleri belirtir. 2-Din ve kültür arasındaki ilişkiyi kavrar. 3-Dil, örf ve adetler, musiki ve mimarideki dini motiflere örnekler verir. 4-Kültürel değerleri korumaya özen gösterir. 5-Laikliğin ne anlama geldiğini açıklar.
--	--	---

- İnanç öğrenme alanında; Ermeniler için önemli olan ilk dönem kilise babaları tanıtılmıştır. Bunlardan biri olan Aziz Nerses, Aziz Sahak Barteve ve Mesrop Mashtots'un⁶⁹ hayatı anlatılmıştır.
- İbadet öğrenme alanında; Ermeniler'in 5 büyük bayramı anlatılmaktadır. Bayramların; Tanrı'nın insanlara yaklaşması ve insanların kendisi ile bütünleşmeye çağırması açısından önemli bir ritüel olduğu ve Bayramların önemi öğretilmektedir.
- İsa Mesih öğrenme alanında; iman, ödül, ceza, sevap, günah ve diriliş anahtar kavramları öğretilmeye çalışılmaktadır. Cennet'in ödül olduğundan hareketle ödülün uzaklaşan insanın kendini cezalandırdığına vurgu yapılmaktadır.
- Ahlak öğrenme alanı; alçak gönüllülük ve özveri anahtar kavramları üzerinden anlatılmaktadır. İncil'in bütününde yer alan öğretiler, İncil'de yer aldığı gibi önem sırasına göre ve özet olarak anlatılmaktadır. Tanrı'nın hoşnut olduğu bir yaşam şeklinin Kutsal Kitap öğretileri olduğu ve kişinin bu şekilde cennete gidebileceği öğretilmektedir.
- Din ve kültür öğrenme alanı; örf, âdet ve sanat anahtar kavramları üzerinden anlatılmaktadır. İnsana Tanrı tarafından verilmiş olan lütufların insanlık yararına kullanılması gerektiğine vurgu yapan Havari Mektupları temel alınmaktadır. Laiklik

⁶⁹ Aziz Nerses: Çevirmenler dönemi Başpatriği Sahak'ın büyük dedesi olup başpatriklik görevinde bulunmuştur. Aziz Sahak Barteve: Ermenice Alfabe'nin icat edilmesine ve Kitab-ı Mukaddes'in Ermenice'ye çevirisine önderlik etmiştir. Aziz Mesrop Mashtots: Ermeni alfabesini icat eden, dil, edebiyat ve kültürün gelişmesine vesile olmuş 5. yüzyıl Başpatriğidir. Ayrıntılı bilgi için bkz: Abdurrahman Küçük, "Gregoryen Ermeni Kilisesinin Oluşması ve Konsil Kararları Karşısındaki Tutumu", **Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi**, c. 35, 1997, s.130-134.

hususı; ibadetin sadece Tanrı'ya yakarmak olmadığı, insana yapılan hizmetin de önemli olduğu temeline dayanarak imanın vicdan işi olduğu, hayatımızı dine göre şekillendirirken ibadet hürriyetini korurken insana olan hizmetimizin önüne engel teşkil etmemesi gerektiği şeklinde öğretilmektedir.

Tablo 14: 8. Sınıf Din Kültürü ve Ahlak Bilgisi Öğretim Programı ve Kazanımları

Ünite	Alt Başlıklar	Kazanımlar
Öğrenme Alanı: İnanç 1-Kutsal Kitap ve Havariler	1-Kutsal Kitap nedir, öğretisi nedir? 2-İncil nedir, öğretisi nedir? 3-İncil yazarları (Matta, Markos, Luka, Yuhanna) 4-İsa Mesih'in Havarileri 5-Görev ve sorumluluk	1-Kutsal Kitap'ı tanır. 2-Tanrı'ya güvenmenin pasif bir bekleyiş olmadığını farkında olur. 3-İnsanın çalışmasının karşılığını alacağı bilinciyle hareket eder. 4-İnsanın akıl ve irade sahibi olması ile özgür ve sorumlu bir varlık olması arasındaki ilişkiyi açıklar. 5-İsa Mesih'in havarilerini tanır.
Öğrenme Alanı: İbadet 1-Günümüz Ermeni Kilisesi	1-Ruhani merkezler ve kurumlar a) Eçmiadzin b) Antelias c) Kudüs d) İstanbul e)Ermeni Katolik Kilisesi f) Ermeni Protestan Kilisesi 2-İstanbul Ermeni Kiliseleri 3-Ruhban Sınıfı 4-Ermenilere ait hayır kurumları 5-Paylaşma ve yardımlaşma	1-Ruhani merkezlerin amacını ve ibadetlerimiz için önemini kavrar. 2-Dini merkezlere ziyaretin nasıl ve niçin yapıldığını açıklar. 3-Toplu duanın Hristiyanlar arası iletişim ve etkileşime nasıl katkı sağladığının farkında olur. 4-Hristiyanlığın yardımlaşma yapabilecek hale gelmeyi özendirdiğinin farkında olur. 5-Başkalarına yardım ettiğinde yaşadığı duyguları arkadaşlarıyla paylaşır.
Öğrenme Alanı: İsa Mesih 1-İsa Mesih'in Hayatından Örnek Davranışlar ve Mucizeler	1- İsa Mesih'in öğretileri a) On Bakireler 2-Sakramentler a) Vaftiz b) Onanma c) Tövbe d) Komünyon	1-İsa Mesih'in olaylar karşısındaki tutumlarından hareketle örnek davranışlarına yönelik çıkarımlarda bulunur. 2-İsa Mesih'in sözleriyle insanları iyiye ve güzele yönlendirdiğine örnekler verir.

	e) Dini nikâh f) Dini rütbelere g) Hastalar için dua	3-Hristiyan öğretisinde sakramentlerin yerini kavrar.
Öğrenme Alanı: Kutsal Kitap ve Yorumu 1-İsa Mesih'ten Sonra Toplanan Evrensel Konsiller	1-Birinci Evrensel Konsil 2-İkinci Evrensel Konsil 3-Üçüncü Evrensel Konsil 4-Kalkedon Konsili ve Hristiyanlıkta mezhepler	1-Konsilleri tanır ve amaçlarını açıklar. 2-Evrensel konsillerde alınan önemli kararların inancımızdaki yerini bilir. 3-Din anlayışındaki yorum farklılıklarını fark eder. 4-Din anlayışındaki farklılıkların niçin birer zenginlik olduğunu açıklar.
Öğrenme Alanı: Ahlak 1-İman ve Güzel Ahlak	1-Dinin yaşamımızdaki yeri 2-Dua ve duanın yaşamımızdaki yeri a) Rabbin duası 3-Ahlaklı birey ve toplum	1-Bireyin güzel ahlaklı olmasında dinin rolünü fark eder. 2-Hristiyanlıkta esas kabul edilen ahlaki tutum ve davranışlara Kutsal Kitap'tan ve İsa Mesih'in hayatından örnekler verir. 3-Ahlaklı olmanın birey ve toplum hayatındaki önemini kavrar. 4-Ahlaki tutum ve davranışları yerine getirmeye istekli olur. 5-Ahlaki olmayan tutum ve davranışlara yönelik çözüm önerilerinde bulunur. 6-Rabbin duasını okur.
Öğrenme Alanı: Din ve Kültür 1-Dinler ve Evrensel Öğütleri	1-Dinlerin evrensel öğütleri. 2-Farklı dinlerin ortaya çıkış sebepleri a) Çok tanrılı (Günümüzde görülmeyen) b) Tek tanrılı (Günümüzde mevcut) 3-Farklı din ve inançlara hoşgörü 4-Hatalı öğretilere duyarlılık	1-Evrenselliğin ve evrensel değerlerin anlamını kavrar. 2-Dinin evrensel bir olgu olduğunun farkına varır. 3-Farklı dinlerin ortaya çıkış sebeplerini tartışır. 4-Günümüzde yaşayan semavi dinleri temel özellikleriyle tanır. 5-Hristiyanlığın semavi dinler arasındaki yerini kavrar. 6-Evrensel öğütlerin insanlık için önemini fark eder. 7-Farklı din ve inançlara hoşgörülü olur.

- İnanç öğrenme alanı; güven, sorumluluk, sabır ve azim anahtar kavramları üzerinden anlatılmaktadır. 4. sınıf müfredatında giriş yapılan İncil yazarları

hakkında daha detaylı bilgiler verilmektedir. Ünitenin asıl amacı; İncil'in öğretisinden bizlere aktarılan ve insana karşı olan görev bilinci hakkında bilgilendirmek ve bunu temin etmektir. İnsanlara sevgiyle yaklaşmak, düşmanını sevmek, affetmek ve kötülüğe iyilikle karşılık verme gibi kavramların üzerinde durulmuştur.

- Kutsal Kitap ve yorumu öğrenme alanında; Konsillerin toplanma tarihleri toplanma amaçları ve ele alınan konuların birbirleri ile ilişkisi öğretilmektedir.
- Ahlak öğrenme alanı; dua anahtar kavramı üzerinden anlatılmıştır. İncil'de yer alan tek dua olan “Rabbin Duası” ayinlerde okunan iman ikrarı ve amentü duaları öğretilmektedir.
- Din ve Kültür öğrenme alanı; sevgi, Tanrı'ya güvenme ve insanlara hizmet etmek gibi anahtar kavramlar üzerinden anlatılmak istenmiştir. Tarihte var olmuş ve bugün de var olan tek ve çok tanrılı dinlerin kendilerini ifade şekilleri ve aktardığı evrensel öğütler öğretilmektedir.

Tablo 15: 9. Sınıf Din Kültürü ve Ahlak Bilgisi Öğretim Programı ve Kazanımları

Ünite	Alt Başlıklar	Kazanımlar
Öğrenme Alanı: İnanç 1-İnsan ve Din	1-Dinin tanımı 2-Dinlerin gelişimi 3-İnanç Çeşitleri a) Monoteizm b) Politeizm c) Ateizm d) Putperestlik 4-Tek tanrılı dinler a) Musevilik b) Hristiyanlık c) İslâm d) Diğerleri	1-Din kavramının çeşitli dillerden örneklerle açıklamalarını yapıp aradaki farklı yaklaşımları kavrar. 2-Dinin insanı etkileyen önemli bir etken olduğunu ve toplumsal ilişkilere olan etkisini kavrar. 3-İnanç çeşitliliklerini görüp muhakeme gücünü geliştirir. 4-Tek tanrılı dinlerin evrenselliğini ve özelliklerini kavrar.
Öğrenme Alanı: İbadet 1-Günah Anlayışı	1-İlk günah (Âdem ve Havva) ve günahı sonuçları 2-Kurban sistemi (Hz. Musa'nın şeriatı Hz. İbrahim)	1-İnsanların günah işlemeye eğilimini ve zayıflıklarını kavrar. 2-Tanrı'nın insanlara verdiği değeri öğrenir.

	3-İsa Mesih'in haçta kurban oluşu 4-İsa Mesih'in kıyamı	3-Tanrı planında İsa Mesih'in önemi ve haça gerilmesinin anlamını kavrar. 4-İsa Mesih'in kurtarıcı planını kavrar.
Öğrenme Alanı: İsa Mesih 1-İsa Mesih'in Hayatı ve Öğretileri	1-İsa Mesih'in doğumundan öncesi 2-Hz. Meryem'in müjdeyi alışı 3-İsa Mesih'in doğumu 4-Doğumla ilgili bayramlar 5-İlk havarilerin seçimi 6-İsa Mesih'in öğretisi	1-İsa Mesih'in doğumundan önce gelişen olayları ve hazırlığı öğrenip özümser. 2-Hz. Meryem'i tanır ve hayatı hakkında bilgilenir. 3-Bayramlarla kutsal şahsiyetleri bağdaştırır. 4-İsa Mesih'in öğrencilerini tanır. 5-İsa Mesih'in öğretileri hakkında bilgi edinir.
Öğrenme Alanı: Vahiy ve Akıl 1-Kitab-ı Mukaddes	1-Kitab-ı Mukaddes nedir? Ayet, bölüm nedir? Kitab-ı Mukaddes'in önemli çevirileri 2-Eski Ahit ve tanıtımı 3-Yeni Ahit ve tanıtımı	1-Kutsal Kitab'ı tanır. 2-Bölüm, ayet ve yer bulma bilgilerini geliştirir. 3-Çeviriler konusunda bilgilenir. 4-Kutsal Kitab'ı kolaylıkla kullanabilir.
Öğrenme Alanı: Ahlak 1-Ahlak ve Değerler	1-Ahlak nedir? 2-Hristiyan ahlakının temelleri ve On Emir'in açıklanması 3-Hristiyanlıkta erdemler a) Üç büyük erdem: İman-Ümit - Sevgi. b) Yedi temel davranış erdemleri 4-Zaaflar	1-Genel olarak ahlak ve din ilişkisini kavrar. 2-Hristiyanlıkta ahlak kurallarının neler olduğunu öğrenir. 3-Erdemler ve büyük günahların neler olduğunu öğrenir. 4-İyi, güzel, zararlı ve kötü kavramlarını ayrıntılı olarak kavrar.
Öğrenme Alanı: Din, Kültür ve Medeniyet 1-Ermeniler ve Hristiyanlık	1-Pentecost ve ilk havariler 2-Hristiyanlığın Ermenilere ulaşması: 3-Aziz Grigor'u tanıyalım 4-Azizeler ve şehitler 5-Hristiyanlığın kabulü ve Ana kilisenin kuruluşu 6-Aziz Aristages, Aziz Vrtanes, Aziz Husig ve Aziz Büyük Nerses	1-Kilise kelimesinin anlamını kavrar. 2-İlk havarilerin Ermenilere yaptığı Hristiyanlık vaazını öğrenir. 3-Ermeniler'in Hristiyanlığı kabul hikâyesini öğrenir. 4-Genel olarak bilgilerini geliştirip diğer azizlerin hayatlarından feyz alır.

- İnanç öğrenme alanında; diğer dinler yardımcı kaynaklardan öğrenilirken dinlerin evrensel değerleri örneklerle anlatılır. Öğrenciler, inancın kaynağını ve gelişmesini gözlemler. Tek tanrı inancının yanında Monoteizm, Politeizm, Gnostisizm, Agnostisim ve Ateizm gibi inanç biçimlerini tanır. Vahye dayanmayan inanç türlerinin sosyal yaşamdaki etkilerini tanıyarak ilk insan ve günah kavramını öğrenir.
- İbadet öğrenme alanı; günah ve sevap anahtar kavramları üzerinden anlatılır. Hz. İsa'nın kendisini feda ederek insanları günden kurtardığının bilgisi verilir. Eski Ahit'teki Kurban anlayışını tanıyarak Musa şeriatının genelini kavrar. Eski Ahit ve Yeni Ahit'teki kurban anlayışının farklılıklarını öğrenerek kıyamın anlamını ve Hristiyanlık inancındaki yerini öğrenir
- İsa Mesih öğrenme alanında; Mesih'in doğumundan önceki dönemi ve bu konudaki inanışları öğrenir. Meryem'in doğum müjdesini alışı, ilgi ilah olayları ve doğduğu dönemin sosyal, kültürel ve dini özelliklerini tanır. İsa Mesih'in doğumu, öncesi ve sonrası ile ilgili kutlamaları ve bu kutlamaların nedenlerini öğrenir. Mesih'in havarilerini seçerken nelere dikkat ettiğini kavrar ve öğretilerin barışa yönelik faaliyetlerini yorumlar. İsa Mesih'in öğretilerinin temelini oluşturan; Dağ'daki Vaaz'ın içerdiği konuları öğrenerek bu öğretilerin günümüz insanları üzerindeki etkisini değerlendirir. Bu ünitenin sonunda öğrenciler; Kitab-ı Mukaddes'in ne olduğu ve nasıl yazıldığı ile alakalı bilgileri öğrenir. Kitabın iç düzenine ilişkin 'ayet', 'bölüm' gibi kavramları tanımlar.
- Vahiy ve Akıl ünitesinde öğrenciler, Kitab-ı Mukaddes'in çevirilerinden hareketle hitap ettiği dönemi ve o dönemdeki insanların yaşayış tarzını kavrar. Üniteye ayrıca Hristiyanlık öğretilerine genel bakış edinilerek hayatımızdan örneklerle pekiştirilmesi sağlanır.
- Ahlak ve değerler öğrenme alanı; sevgi, iyi, kötü, güzel ve zararlı anahtar kavramları üzerinden anlatılır. Öğrenciler, değer sistemini ve bunları oluşturan süreçleri sıralayarak kendi değerlerini fark eder. Atatürk'ün ahlaki yönünü fark ederek Türkiye Cumhuriyeti'nin kurucusunun ahlaki değerlere verdiği önemi kavrar. Bulunduğu çevre ve toplumdaki ahlaki değerleri gözlemler ve bunlara

dinin etkileri ve katkılarına yönelik çıkarımlarda bulunur. Ahlaki değerlerin, din ile olan ilişkilerini açıklar. Kişilik gelişiminde sevginin önemini kavrar ve yaşadığı çevreyle olan ilişkilerini bağdaştırmayı öğrenir. Toplumu birleştiren vatan, bayrak, İstiklal Marşı, ideal birliği, hürriyet, bağımsızlık ve insan haklarına saygı vb gibi temel değerleri fark eder ve bu değerleri koruma hususunda özen gösterir.

- Ermeniler ve Hristiyanlık öğrenme alanında öğrenciler Hristiyanlığın başlangıcını ve Kilisenin kurulmasını öğrenir. Hristiyanlık imanını insanlığa taşıyan, inancın oluşmasında etkili olan ilk havarileri ve Ermeni toplumuna yayılmasına etki eden şahsiyetleri tanır. Ermeniler'in Hristiyanlığı kabul ediş evrelerini öğrenerek Kilise Azizlerinin iman ve yaşam ile ilgili öğretilerini kavrar.

Tablo 16: 10. Sınıf Din Kültürü ve Ahlak Bilgisi Öğretim Programı ve Kazanımları

Ünite	Alt Başlıklar	Kazanımlar
Öğrenme Alanı: İnanç 1-Allah İnancı	1-Şehadet 2-Kutsal ayinler 3-Oruç ve perhiz 4-Yardımlaşma 5-Kutsal yöreleri ziyaret	1-Hristiyanlıkta iman ikrarı nedir? Anlamını öğrenir. 2-Oruç ve perhiz arasındaki farkı kavrar. 3-Ayinler hakkında bilgilenir. 4-Hristiyanlıkta kutsal yerleri ziyaret, yardımlaşmaya verilen değeri kavrar.
Öğrenme Alanı: İbadet 1-İbadet ve Dua	1-Dua nedir? 2-Göksel duanın anlamı 3-Dualar ve ilahiler	1-Dua etme ve göksel duanın anlamını kavrar. 2-İlahi bilgilerini geliştirir.
Öğrenme Alanı: İsa Mesih 1-İsa Mesih'ten Seçme Hikâyeler	1-İsa Mesih niçin hikâyeleme yöntemiyle konuşurdu? 2-Örnek hikâyeler a) Çiftçinin hikâyesi b) Deliceler hikâyesi c) Talant hikâyesi	1-Hikâyeleme yöntemini kavrar 2-İsa Mesih'in anlattığı hikâyelerin derslerini çıkarır ve analiz yeteneğini geliştirir.
Öğrenme Alanı: Vahiy ve Akıl 1-Kitab-ı Mukaddes'i Tanıyalım	1-Kitab-ı Mukaddes'in temel amacı 2-Yeni Ahit bölümünün öğretisi 3-Yeni Ahit'i anlamak	1-Kutsal Kitab'ın yazılma hikâyelerini öğrenir. 2-Bölümler arası farkı kavrar. 3-Dört İncil'in incelemesini yapar. 4-Verilen öğretileri kıyaslayarak özümser.

Öğrenme Alanı: Ahlak ve Değerler 1-Hak, Özgürlük ve Görevlerimiz	1-Haklarımız, özgürlükler ve Hristiyanlığın bunlara bakışı 2-Hak ve özgürlüklerin kullanımı 3-“Sana yapılmasını istemediğin şeyi başkasına yapma” öğretisinin incelenmesi	1-Toplumsal oluşumda insanın edinmesi gereken görevleri ve hakları öğrenir. 2-Din ve ahlak kurallarının, görev ve haklara bakışı nedir, araştırır ve kavrar.
Öğrenme Alanı: Din, Kültür ve Medeniyet 1-Hristiyanlık ve Bilim	1-Hristiyanlıkta din ilim ilişkisi 2-Bilginin kaynakları 3-Aklı kullanma 4-Eğitim kurumları 5-Önemli şahsiyetler	1-Din ve ilim ilişkisini kavrar. 2-Aklı kullanma, eğitim kurumları ve örnek şahsiyetlerin yapımıza oluşumuna etkisini kavrar.

- İnanç öğrenme alanı; yardımlaşma, şهادet, oruç ve perhiz anahtar kavramları üzerinden anlatılmaktadır. Hristiyanlıkta oruç, hayvansal gıda içermeyen, günde bir öğün beslenmeyi ifade ederken; perhiz ise günde üç öğün, hayvansal gıda olmayan beslenme anlamına gelmektedir. Bu ünite; aynı zamanda kutsal ayinlerin neler olduğunu öğrenerek insanlar arasındaki yardımlaşmanın gerekliliğini ve bu konudaki Kitab-ı Mukaddes öğretilerini öğrenir. Kutsal bölgelerin ziyaretinin önemini algılar.
- İbadet öğrenme alanında; Tanrı’dan dileklerimiz hangi yönde olması gerektiğinin anlatıldığı “Göksel Dua” anlatılmaktadır. Derste, diğer dualar ve ilahiler İncil’in öğretisi ile irtibatlandırılır. Duaların özellikleri, yazılış zamanları öğretilerek ilahilerin de tarihsel gelişimi ele alınır. Öğrenciler inanç-ibadet ilişkisinin farkındalığına vararak dua yoluyla Allah ile iletişimini güçlendirmeyi kavrar.
- İsa Mesih öğrenme alanı; iyi-kötü ve insan sevgisi anahtar kavramları merkeze alınarak 3 hikâye odaklı anlatılmaktadır. Derste tartışma ortamı oluşturularak öğrencilerin konuları özümsemeleri beklenir. Ünite sonunda öğrenciler, iman hayatının nasıl bir düzende olduğunu fark eder. Dünya ilişkilerini, hayat tarzını ve iyi-kötü ilişkisini kavrar. Sahip oldukları değerlere sahip çıkmak ve onları artırmak yönünde çalışmak gerekliliğini kavrar.

- Vahiy ve Akıl öğrenme alanında; Kitab-ı Mukaddes'in insanların hayatındaki rolü irdelenir. Yeni Ahit'in yazılışındaki amacı ve aktardığı öğretiyi öğrenir.
- Ahlak ve değerler, öğrenme alanı hak ve özgürlük anahtar kavramları üzerinden anlatılmaktadır. Toplumda insanın yapması ve kaçınması gereken hususlar güncel örnekler üzerinden öğretilmektedir.
- Hak, özgürlük ve görevlerimiz öğrenme alanında; öğrenciler, bu kavramları tanıyarak birey ve toplum için önemlerini öğrenir. Hristiyanlık ve hukuk ilişkisini fark ederek Hristiyanlığın hak ve özgürlüğü algılayışını kavrar. Hak ve özgürlüklerin nasıl kullanılması gerektiğini öğrenerek insan hakları ihlallerine karşı duyarlı olur. Hak ve özgürlüklerin toplumsal hayata olan etkilerini kavrar ve vergi vermenin, askere gitmenin, seçimlere katılmanın vatandaşlık görevi olduğunu öğrenir. İnsan ilişkilerinde hak ve özgürlüklerin sınırını kavrayarak davranışlarda pozitif yapının gereğini yerine getirmeye çalışır.
- Din, Kültür ve Medeniyet öğrenme alanı; din ve bilim ilişkisi üzerinden anlatılmaktadır Tarih boyunca kilise ve vakıfların himayesinde kurulmuş ilahiyat seminerleri ve sivil okullar incelenir. Bunun yanında 10. sınıfa kadar tanıtılmamış kilise babaları, başpatrikler, patrikler ve bilgisini halkın hizmetine sunmuş isimler tanıtılmaktadır. Bu ünite de öğrencilere bilimin insan ürünü olduğuna dair örnekler verilir. Hristiyanlıkta doğru bilgiye akıl ve duyularla ulaşılabileceğini kavrar. Dinin ve bilimin insanların huzuru ve mutluluğu için olduğunu fark eder. Hristiyanlığın, bilimi teşvik ettiğine dair örnekler üzerinden sorunları çözmede ve doğru bilgiyi üretmede akli kullanmaya verilen önemi kavrar. Ermeni Kilisesinin geleneklerinde eğitim kurumlarının tarihsel süreç içindeki yerini ve önemini fark eder. Ermeni bilginlerinin din bilimlerinin yanı sıra sosyal, matematik ve fen bilimleri gibi alanlarda sağladığı katkıları öğrenir.

Tablo 17: 11. Sınıf Din Kültürü ve Ahlak Bilgisi Öğretim Programı ve Kazanımları

Ünite	Alt Başlıklar	Kazanımlar
-------	---------------	------------

Öğrenme Alanı: İnanç 1-Hristiyanlık ve öncesi	1-Çok tanrılı dinlerle Hristiyanlığı karşılaştırma	1-Çok tanrılı dinler ve öğretileri hakkında bilgilenir. 2-Dönemin tek tanrılı dinlerin oluşumuna etkisini kavrar.
Öğrenme Alanı: İbadet 1-Oruç ve Perhiz	1-Oruç ve perhiz ne zaman, niçin ve nasıl tutulur 2-Noel arifesi dönemi ve önemi 3-Büyük oruç ve perhiz 4-Büyük hafta a) Zeytin dalı b)Haftanın günlerinin önemi c)Konularla ilgili Kutsal Kitap'tan okumalar 5-Paskalyayı takip eden haftalar ve anlamları	1-Oruç ve perhiz arasındaki farkları tekrarlayarak pekiştirir. 2-Ermeni Kilisesinde var olan büyük perhiz dönemleri hakkında ayrıntılı bilgi sahibi olur.
Öğrenme Alanı: İsa Mesih 1-İsa Mesih'ten Örnek Hikâyeler	1-Ferisili ve gümrük memuru 2-Affetmeyen kâhyanın hikâyesi 3-Akılsız zenginin hikâyesi 4-İyi Samiriyeli'nin hikâyesi	1-Hikâyeleme yöntemine ait örnekleri artırır. 2-İsa Mesih'in anlattığı hikâyelerden dersler çıkararak analiz yeteneğini geliştirir.
Öğrenme Alanı: Vahiy ve Akıl 1-Kilise ve Kiliseler Arası Temel Ayrımlar	1-Kilisenin anlamları nedir? 2-Kiliseler arası ayrımlar ve Evrensel konseyler 3-Genel olarak Hristiyanlık kiliselerinin tanıtımı a) Ortodoks b) Katolik	1-Kilise kelimesinin anlamlarını öğrenir. 2-Evrensel konseyler ve kiliselere etkisini öğrenir. 3-Hristiyan mezhepleri arasındaki farkların neler olduğunu öğrenir.

Öğrenme Alanı: Ahlak ve Değerler 1-Aile Yaşamı ve Ahlak	1-Aile toplumun temelidir 2-Ailenin dinî temeli ve evlilik 3-Ailenin ahlaki gelişimdeki rolü 4-Aile fertlerinin sorumlulukları 5-Aile toplum ilişkisinde meydana gelen değişimler 6-Aile içi eğitim 7-Okul içi eğitim 8-Arkadaşlar arası eğitim 9-Şahsi karakterin gelişimi 10-Din eğitimine ailenin katkısı	1-Ailenin toplumsal ve dini yaşama etkileri çeşitli müesseseler ele alınarak incelenir. 2-Evlilik, eğitim, arkadaşlık, şahsi gelişim ve toplum yaşamına etkisini kavrar. 3-Ermeni kilisesi sistemi ve hiyerarşik yapılanma hakkında bilgi sahibi olur. 4-Dini merkezleri tanır.
Öğrenme Alanı: Din, Kültür ve Medeniyet 1-El Sanatları	1-El yazmalarında Kutsal Kitap'lar 2-Minyatür sanatı ve uygulamalar 3-Kuyum ve gümüş işlemler 4-El işleri, danteller, iğne oyları, rahibe işleri	1-El sanatlarının kilisede kullanımı ve bunların anlamları hakkında bilgi sahibi olur 2-Dinin kültürle iç içe olduğunu ve yaşama yansıdığını kavrar. 3-İlahi aşkın sanata yansımaları gözlemler.

- İnanç öğrenme alanında; politeist dinlerden monoteist dinlere yönelme, Ermeniler'in putperestlikten Hristiyanlığa geçişi, yardımcı kaynaklar üzerinden anlatılmaktadır
- İbadet öğrenme alanında; orucun önemine vurgu yapılır. Kilise takvimine göre tutulan Paskalya ve Doğu yortuları öncesi 7'şer haftalık oruçlar, büyük yortulardan önceki 1'er haftalık oruçlar, haftanın belli başlı günlerinde tutulan oruçlar, bu oruçların dönemleri, anlamları ve neden tutulması gerektiği öğretilmektedir.
- İsa Mesih öğrenme alanında; 4 hikâye üzerinden Hz. İsa'nın evrensel öğütleri günümüze uygun bir şekilde anlatılmaktadır. İsa Mesih'in anlatmış olduğu hikâyelerin genel anlamını kavrayarak toplumdaki farklı insan yapılarını öğrenir. İnsan ilişkilerinde doğru yaklaşımın ne olduğunu öğrenerek kalıcı ve geçici

değerlerin farkına varır. Ayrım göstermeksizin insanlarla iletişim kurmanın önemini algılayarak ön yargılı davranmanın zararlarını kavrar.

- Vahiy ve Akıl öğrenme alanında öğrenciler Kilise'nin anlamını öğrenerek, kiliseleri birleştiren ve farklılaştıran temel özellikleri kavrar. Hristiyanlıkta Konsillerin amacını ve işlevini öğrenir. Konsillerde konuşulan konuları ve bunların kiliselerin yapılanmasına olan etkilerini kavrar. Hristiyan düşüncesindeki yorumların ortak ve değişmez ilkelerini fark ederek, mezhep yorumlarının Kilise'nin bütünüyle özdeşleştirilemeyeceğini kavrar.
- Aile yaşamı ve ahlak ünitesi; eğitim ve aile anahtar kavramları üzerinden anlatılmaktadır. Bu ünite öğrenciler; ailenin önemini algılayarak Hristiyanlık açısından evliliğin önemini kavrar. Bireyin ahlaki gelişiminde ailenin rolü ve aile fertlerinin bu yöndeki yükümlülüklerini öğrenir. Bunun yanında ailenin toplum yapısını nasıl etkilediğini, ailenin bir eğitim kurumu olduğunu ve temel eğitimin ailede başladığını kavrar. Arkadaşları ile kuracağı ilişkileri şekillendirmede eğitimin ve ahlakın rolünü sorgular. Din eğitiminin müfredatla sınırlandırılacak bir eğitim olmadığından hareketle, örgün eğitimin gerekliliği yanında aile ve çevreden de din eğitiminin desteklenmesi gerektiği üzerinde durulur.
- Din, Kültür ve Medeniyet öğrenme alanı; sanat, mimari ve estetik anahtar kavramları üzerinden anlatılmaktadır. Eski müfredatta olmayan bu ünite, internet ortamından ve diğer basılı yayımlar yardımıyla öğretilmektedir. İmanın el sanatlarına olan etkisini kavrayarak Kitab-ı Mukaddes süsleme sanatını yakından tanır. Sosyal ve kilise hayatında kullanılan dini nesneleri ve bunların hazırlanışını öğrenir. Dinin ve dini motiflerin hayatımızın her alanını etkileyen işlemelerine tanıklık eder.

Tablo 18: 12. Sınıf Din Kültürü ve Ahlak Bilgisi Öğretim Programı ve Kazanımları

Ünite	Alt Başlıklar	Kazanımlar
Öğrenme Alanı: İnanç 1-Dünyevi Hayat ve Ahiret	1-Hayat ve anlamı 2-İmanın hayat üzerine etkisi 3-Yaşama ve yaşatma sorumluluğu 4-Ölüm fikri ve Hristiyanlığın bakışı 5-Kıyam etme	1-Yaşam ve ölüm kavramlarını sorgular. 2-Hayatın bize verilen armağan olduğunu hatırlar. 3-Dini görüş sahibi olmanın kavramları yorumlama şekillerini kavrar.
Öğrenme Alanı: İbadet 1-Kilise ve Bayramlar	1-Beş büyük bayram 2-Haç bayramları 3-Meryem Ana'ya yönelik bayramlar 4-Azizlerin ve şehitlerin anıldığı bayramlar 5-Kilisede mimari özellik ve buna bağlı ibadethanelerin önemi	1-Bayramlar ve anlamlarını öğrenirken bunların hangi hikâyelerden temellendiğini kavrar. 2-Bayramların toplumsal hayata etkisini ve hareketliliğini hatırlayıp sosyal yönünü kavrar.
Öğrenme Alanı: İsa Mesih 1-İsa Mesih'ten Örnek Hikâyeler	1-Büyük Öğüt: Sevmek 2-Ruhta çocuk olmak 3-İsa Mesih'i takip etmek 4-İç temizlik konusu	1-Hikâyeleme yöntemine ait örnekleri artırır. 2-İsa Mesih'in anlattığı hikâyelerin derslerini çıkararak analiz yeteneğini geliştirir.
Öğrenme Alanı: Vahiy ve Akıl 1-Sakramentler	1-Genel olarak sakramentler 2-Sakramentleri tanıyalım a) Vaftiz b) Kutsal yağda takdis c) Kutsal sunak d) Tövbe - itiraf e) Hastaların kutsal yağla takdisi f) Evlilik g) Ruhbanlık sistemi	1-Genel olarak sakramentlerin anlamını, uygulamalarını öğrenir. 2-Sakramentlerin ruhani hayatı olgunlaştırmadaki etkisini kavrar. 3-Ermeni kilisesinin kabul ettiği sakramentleri tanıır. 4-Vaftiz, onama, tövbe, ruhani derecelenme ve son onama duası hakkında bilgilenir. 5-Ruhani yaklaşımları kavrar.

Öğrenme Alanı: Ahlak ve Değerler 1-Tövbe - Bağışlama - Sorumluluklar	1-İnsanın yapısı ve günaha eğilimi 2-Tövbe etmenin önemi 3-Tanrı'nın bağışlayıcı özelliği 4-İnsanın bağışlayan olması 5-Bağışlayıcılık toplumsal hoşgörünün temelidir 6-Sorumluluklarımız a) Allah'a karşı görevlerimiz b) Şahsımıza karşı görevlerimiz c)Sosyal hayattaki görevlerimiz (ailemize, milletimize, yurdumuza ve insanlığa karşı olan görevlerimiz) d) Kiliseye karşı görevlerimiz	1-İnsanoğlunun yaratılan olarak yapısını inceler ve ruhani yönün etkisini kavrar 2-Bağışlayıcı olmayı öğrenir. 3-Affedici bir yüreğe sahip olmanın erdemlilik olduğunu kavrar. 4-Toplumsal yaşamda sorumluluklarımız olduğunu kavrar. 5-Sorumlulukların bize verdiği görevleri kavrar. 6-Sosyal hayatın insanoğluna kattığı artıları kavrar. 7-Sosyal görevlerin bilincine varır.
Öğrenme Alanı: Din, Kültür ve Medeniyet 1-Yaşayan Dinler ve Benzerlikleri	1-Dinlerin ortak özellikleri a)İnanç özellikleri (Tanrı, Kutsal Kitap, peygamberlik, ahiret) b) Ahlak özellikleri 2-Dinlerde çevre bilinci 3-Küreselleşen dünyada dinler arası ilişkiler	1-Yaşayan tek tanrılı dinler temel alınarak benzer öğretiler hakkında bilgilenir. 2-Dünyanın tüm insanlar için yaşanır olmasının temelinde hoşgörünün olduğunu ve bunu dikkate alarak hoşgörülü olan insanların varlığıyla bunun mümkün olduğunu kavrar.

- İnanç öğrenme alanı; iman, sorumluluk ve Tanrı'ya itaat anahtar kavramları üzerinden anlatılmaktadır. Hristiyan öğretisinde hayat, Tanrı'nın bir lütfudur ve Tanrı ile iş birliği fırsatıdır. İnsana hizmet etmenin ve verilen zamanı iyi amellerle doldurarak, Tanrı'ya yönelme sürecinin iyi değerlendirilmesi gerektiği üzerinde durulur. Bu ünite sonunda öğrenciler, dünya hayatının bir amacı olduğunu fark eder ve kendi hayatının amacını sorgular. Yaşamda kendi amaçlarını belirleyerek yaşamının bir hak, yaşatmanın da bir sorumluluk olduğunun bilincinde olur. Her canlının ölümlü olduğunu bilir ve hayatta kalıcı eserler bırakmak için çalışır. Kıyamet ve ahiret kavramlarının anlamlarını öğrenir ve bu sorumluluk bilinciyle hareket eder.

- İbadet öğrenme alanı; bayram, saygı, toplumsal birlik ve beraberlik anahtar kavramları üzerinden anlatılmaktadır. Bayramların ve özel günlerin Ermeni cemaati için önemine vurgu yapılmaktadır. Bu ünitenin sonunda öğrenciler beş büyük bayramı öğrenerek bu bayramların ifade ettiği anlamları bilir. Kutsal haç ve onunla ilgili kutlamaları, tarihteki anlamlarını ve içerdikleri öğretileri kavrar. Meryem Ana'yı yücelten, yaşamından örneklerle imanı ve ahlaki öğreten anma günlerinin anlamını öğrenir. Dinin gelişmesine ve yayılmasına öncülük eden ve iman hayatının en iyi örneklerini yansıtan kilise azizlerinin ve şehitlerinin hayatlarından izlenimler edinerek kendi hayatını sorgular.
- İsa Mesih öğrenme alanı; sevgi ve arınma anahtar kavramları üzerinden yapılmaktadır. İncil örneklerinden ders çıkartılarak tartışma ve soru-cevap yöntemiyle öğrencinin analiz yeteneğinin artırılması hedeflenir. Öğrenci aynı zamanda İsa Mesih'i takip etmenin kurallarını öğrenerek Kilisenin kabul ettiği sakramentler hakkında bilgi sahibi olur.
- Vahiy ve akıl öğrenme alanında; öğrenciler, vaftizin anlamını öğrenerek hayatındaki yerini sorgular. Kutsal Yağ'ın ne olduğunu, ne amaçla kullanıldığını öğrenir ve bu işlemin gereğini kavrar. Günah işleminin sonucunu ve hatalarını düzeltmenin gerekliliğini algılar. Duanın insan hayatındaki yerini ve önemini kavrar. Evliliğin kutsallığını kavrayarak din görevlisi olanların hayat yapısını öğrenir.
- Ahlak ve değerler öğrenme alanı; tövbe, sorumluluk, görevler ve bağışlanma anahtar kavramları üzerinden yapılmaktadır. Bağışlayıcı ve affedici olmanın erdem olduğuna dikkat çekilerek, sosyal görevlerin yerine getirilmesiyle insanın topluma kattığı artıların üzerinde durulur. Ayrıca bu ünite sonunda öğrenciler; insanın yaratılıştan itibaren günah içinde olduğunu ve bu yapıyı değiştirmek için verilmesi gereken mücadeleyi öğrenir. Günaha karşı pişmanlığın ve hataları tekrarlamamanın önemini kavrar. Pişman olan insanların Tanrı tarafından affedileceğini öğrenerek, insanın da affedici olması gerektiğini kavrar.
- Din, kültür ve medeniyet öğrenme alanı; diyalog, saygı ve ötekileştirmeme anahtar kavramları üzerinden anlatılmaktadır. Dünyanın daha yaşanılabilir olması

için hoşgörünün önemine vurgu yapılır. Bu nite sonunda öğrenciler, dinlerin önemli ortak özellikleri olduğunu; tüm dinlerin ahlaki değerlere davet ettiğini ve yapıcı yaklaşımlarını kavrar. Farklı dinlerin ortak yönlerini kullanarak nasıl iletişim kurulması gerektiğini öğrenir.

TARTIŞMA

İstanbul'daki Ermeni Okullarının Cumhuriyet sonrası Din Eğitimi ve Müfredatlarının değerlendirilmesi amacıyla yapılan çalışmanın sonucunda ortaya çıkan bulgular şöyledir:

Birçok tanımı olmasına rağmen genel olarak “değişik, farklı, nitelik yönünden alışılmışın dışında bir üstünlüğü olan nesne ve kimse için tekil ya da çoğul olarak” tanımlanan öteki kavramı¹; “biz”den çeşitli özellikleriyle farklı olan, biz bilinci dışında değerlendirilen ve tanımlanan yabancı ya da yerli toplulukları tanımlamak içinde kullanılmaktadır. Dolayısıyla herkes, diğerine göre ötekidir. Grup ve cemaat kimliklerinin muhafaza edilerek, özgül ve özgün kimliğini inşa edebilmesinde öteki bilincinin önemi yadsınamaz. Toplumlar, kendi kimliklerini tanımlarken ötekiyle olan farklılıkları üzerinden tanım yapmaktadırlar. İnsanların özdeşim kurdukları kimlik çerçeveleri, genel olarak din, dil, etnik köken gibi kategorilere dayanır. Örneğin “Sen kimsin?” sorusuyla birini tanımak istediğimizde alınacak yanıt çoğunlukla kişinin dini ya da milliyetiyle ilgili olacaktır. Bir azınlık grubunun diğer gruplarla arasında farklılıklar olduğunu belirtmesi kendi kimliğinin oluşmasında etkili olmaktadır. Tüm bunlar bir toplumda “öteki” oluşturulmasının, doğal bir süreç olduğunu gösterir. Bu durumun ilk bakışta herhangi bir sakıncası söz konusu değildir. Dikkat edilmesi gereken ölçüt bir toplumda çatışma oluşturmayan, dışlayıcı olmayan bir öteki anlayışını inşa etmektir

Türkiye’de son dönemde Ermenileri konu alan akademik çalışmalar, büyük ölçüde Osmanlı Devleti’nin son dönemindeki isyanlar, 1915 olayları ve bu bağlamda ele alınan Türkiye-Ermenistan ve Ermeni diasporası ilişkileri çerçevesinde yapılmaktadır. Çoğu Dünya ülkelerinde olduğu gibi Türkiye’de de azınlıklar ve dolayısıyla da Türkiyeli Ermeniler, ülkede yüzyıllardır süren yerleşikliği, kültürel ve toplumsal kökleri, dini ve eğitim kurumlarının mevcudiyetine rağmen dönem dönem öteki olarak kabul edilmişlerdir.

Ülkemizde, Milliyetçilik akımlarının XIX. yüzyılın sonu ve XX. yüzyılın başlarında yayılmasıyla birlikte ötekine bakış açısında olumsuz anlamda değişimler

¹ Türkçe Sözlük, TDK, Genişletilmiş 7.Baskı, TDK Yayınları, 1983 Ankara

meydana gelmiştir. Her milliyetçilikte güçlü bir şekilde var olan biz ve onlar ayrımı, ötekini olumsuz özelliklerle ifade etmekte, yabancı veya düşman gibi tanımlar içinde değerlendirmektedir.

Ulus devletlerin yaygınlaşmasıyla eğitim-öğretim faaliyetleri büyük oranda devletler tarafından yürütülmeye başlanmıştır. Öğretmen yetiştirme politikaları, müfredat ve ders kitaplarının hazırlanması devlet tarafından düzenlenmeye başlanmış, devletler anayasalarında, hükûmetler de programlarında eğitime özel bir yer vererek eğitimi sosyal denetim aracı olarak kullanmışlardır. Ulus devlet paradigmasının hakim olduğu 1920’li yıllardan sonra gayrimüslimler Türkiye Cumhuriyeti Devleti’nin bir nevi ötekisi olmuştur. Osmanlı Devleti’nin son dönemindeki eylemleri nedeniyle, yeni dönemde düşünce ve tutumları egemen ideoloji içerisinde görmezden gelinmeye çalışılmıştır.

Bir topluluğun anılar, ritüeller ve mitolojilerle aktarılan kolektif kimliğinin oluşmasında din ve dilin rolü büyüktür. Ermeni kimliğini tarihsel olarak ele aldığımızda, Hristiyanlığın Ermeni krallığı tarafından ulusal bir din olarak kabulü, Ermeni Apostolik kilisesinin kurulması ve V. yüzyılda Ermeni alfabesinin oluşturulması, Ermeniler’in etno-dinsel kimlik oluşumunda dönüm noktası sayılabilecek süreçlerdir. Yaşadıkları bölgelerdeki toplumlar gibi coğrafi olarak dışa doğru açılma ve genişlemek isteyen bir yapıları da bulunmadığından, krallık sonrası farklı idareler altında yaşayan Ermeni toplumu, kendi varlığını korumak ve muhafaza etmek amacıyla içine kapanmış ve zamanla kemikleşmiş bir toplum yapısı ortaya çıkmıştır.

Ermeniler için din ve dil, dünyanın farklı yerlerinde yaşamalarına rağmen, devamlılıklarını sağlamış, milli gurur ve rahatlık hissi veren bir kaynak işlevi görmüştür. Türkiye’de kapalı toplum psikolojisiyle belli bölgelerde bütün değerleriyle yaşamaktadırlar. Ermeni denildiğinde ilk önce akla Ermeni Kilisesi ve Hristiyanlık gelmektedir. Ermeni devleti fikrinin oluşumunu doğuran Ermeni Kilisesi olduğu için din ile milliyet iç içe girmiş durumdadır.

Osmanlı Devleti, gayrimüslimler için İslam Hukuku’ndaki zimmî statüsünü uygulamış; alınan vergi, mahkemelerde sınırlı şahitlik, giyim kuşam sınırlamaları,

mesken ve ibadethanelerin konumlarıyla ilgili belli kısıtlamalar karşılığında gayrimüslimlere bir iç özerklik tanımıştır. Literatüre “Millet Sistemi” olarak geçen, tedrici bir şekilde değişikliğe uğrayıp toplumda yerleşen sistem sayesinde, devlet her grubun en yüksek dini liderini milletbaşı olarak kabul ediyor, bu lidere çeşitli yetkiler tanımanın yanı sıra, cemaatinden vergi ve gerektiğinde asker toplama, iç güvenliği sağlama gibi bazı sorumluluklar veriyordu. Kapsamı ve etkinliği konjonktüre göre değişmekle birlikte, dini liderlerin cemaatleri üzerinde iktidarları, Osmanlı Ermenileri için de geçerliydi. Ermeni Kilisesi ve Patriği, dini sorumluluklarının ve görevlerinin yanı sıra kendisini siyasi, milli ve eğitim konularında otorite olarak kabul etmiş ve kilisenin başında bulunan din adamları Ermeni toplumuna yön veren en büyük güç olmuşlardır.

Türkiye’deki azınlık okullarından biri olan Ermeni okullarının tarihi çok eskilere dayanmaktadır. Osmanlı egemenliğine girdikten sonra İstanbul ve Anadolu’da yaşayıp, ibadethanelerinin içine kurdukları dersliklerle din ağırlıklı bir eğitim vermişlerdir. Eğitimin din ağırlıklı olması dönemin koşulları düşünüldüğünde doğaldır. XIX. yüzyıla kadar Müslümanların eğitiminin de cami çevresinde şekillendiği bilinmektedir. İstanbul'un fethinden XIX. asrın sonuna kadar olan süreçte, Osmanlı Devleti sınırları içinde dini eğitime yönelik bazı okullar var olmakla beraber, bunlar daha çok geçici olarak kurulan, varlıklarını kişisel çabalar sayesinde koruyabilen kurumlardır. İstanbul dışında Bitlis civarındaki manastırda bir okul kurulduğu, burada ilahiyattan başka felsefe ve mantık okutulduğu bilinmektedir. İstanbul'da Kumkapı Ermeni Patrikhanesi ve çevresi İstanbul Ermenileri’nin ilk kültür merkezlerindendir. Burada kilise bünyesinde açılan okul ve kurulan kütüphaneyle XVII. yüzyılda açılan matbaa, Ermeniler’in bu yüzyıldaki ilmi ve kültürel faaliyetlerini etkilemiştir.

XIX. yüzyılda Avrupa’da siyasi ve kültürel anlamda dönüşümlerin yaşanmasıyla Ermeni okullarında kültürel canlanma başlamış din eğitimi tamamen ortadan kalkmasa da yerini, dönemine göre modern ve çağdaş derslere bırakmıştır. Ermeni Patrikhanesi, Osmanlı Devleti’ndeki Ermeni eğitim hareketlerini bir araya toplamak için bir maarif komisyonu kurmuş, geleneksel eğitim yöntemlerini

savunmanın yanı sıra, kültürü de koruyarak gelecek kuşaklara aktarılması noktasına dikkat çekmiştir.

Ermeni Gregoryen cemaatini, misyonerlerin Anadolu'da açmış oldukları okullar ve okullardaki eğitim-öğretim faaliyetleri, yeni atılımlar yapmaya zorlamıştır. Yapılan düzenlemelere rağmen ruhban Ermeni cemaatine karşı Batıda öğrenim görmüş Ermeniler, eğitim konusunda etkili olmaya ve cemaat içinde ağırlık kazanmaya başlamış, okullardaki ders müfredatlarının belirlenmesinden, görev yapacak öğretmen atamalarına kadar birçok konuda etkili bir konuma gelmişlerdir. Bu dönemde eğitimin dinden bağımsızlaşması süreci de hızlanmıştır. Fransız İhtilâli sonrasında ortaya çıkan ulusçuluk akımının, Osmanlı Devleti himayesinde yaşayan gayrimüslim azınlıklar arasında da yayılmaya başlaması, Ermeniler'in sadık olarak tanımlanan kimliğinde de önemli bir değişime sebep olmuştur. Uzun yıllar Osmanlı'yla entegre bir hayat yaşayan Ermeniler, kendi okullarını açtıkları zamana kadar sosyal ve kültürel hayatta birbiriyle kaynaşmışlardır. Okulların açıldığı ilk yıllarda da devam eden bu durum, zamanla gayrimüslim azınlıklar üzerinde olumsuz etkiler göstermeye başlamıştır. Gregoryen olan kadim Ermeni cemaati, Katolik ve Protestan cemaatine ayrılmış ve bu durum Osmanlı Devleti tarafından tanınmıştır. Bu dönemde Protestan Ermeniler tarafından 452, Katolik Ermeniler tarafından da 504 okul açılmıştır. Ermeni milletinın üçe ayrılması yabancı misyonerlere ve milliyetçi duyguları ön planda olan yeni nesil Ermenilere, cemaati Osmanlı'dan koparmak için gerekli olan ortamı hazırlamıştır.

Okullarda, Ermenice alfabe, Hristiyanlığın esasları, matematik, çeşitli mesleki dersler, yabancı dil, tarih, coğrafya, edebiyat, müzik, resim, fizik, ziraat, hukuk ve Osmanlıca gibi dersler verildiği bilinmektedir. Osmanlı Devleti'nde neredeyse tamamen bağımsız olan Ermeni okullarının yönetimi XIX. yüzyılın sonlarından itibaren kontrol altına alınmaya çalışılmıştır. Azınlık okullarını denetleme, program ve öğretmen seçimlerini düzenleme, Türkçe eğitimini zorunlu tutma gibi bazı girişimlerde bulunulmuşsa da, ulusal ve uluslararası itirazlar nedeniyle öğretmenlerin yeterliliklerinin tespiti, ders konularının seçimi patrikhaneye bırakılmıştır. Balkan Savaşları ve Milli Mücadele döneminde çıkarılan talimatnamelerle Ermeniler'in okul açmaları zorlaştırılmış, eğitimde milli bir anlayışın temeli atılmaya çalışılmıştır.

Milli Mücadele Dönemi ve Cumhuriyet'in kuruluş yıllarında uygulanan politikalar neticesinde Anadolu'daki Ermeni nüfusu azalmış, öğrenci yetersizliği nedeniyle okullar kapatılmıştır. Sadece İstanbul'daki Ermeni okulları, yeni kurulan Cumhuriyet'e Osmanlı'dan miras kalmıştır. Osmanlı Devleti'nin son yıllarında uygulanan milliyetçi politikalar devam etmiş ve Ermeni okulları üzerinde sıkı bir denetim oluşturulması yönünde çalışmalar yapılmıştır. Ayrıca Lozan Barış Antlaşması'yla azınlık okullarının hukukî çerçevesi oluşturulmaya başlanmıştır. Lozan Antlaşması'nda azınlıklara tanınan haklar çerçevesinde okul gibi kurumların ve bunların idamesini üstlenen vakıfların varlığı tanınmakla birlikte, hayatiyetlerini koruma ve geliştirme yönünden kısıtlamalara tâbi tutulmuşlardır. Okulların, Ermeni kimliğinin ve kültürünün yaşatılmasındaki rolü bilindiği için çıkarılan kanun ve yapılan yasal düzenlemelerle kontrol altına alınmaya çalışılmıştır.

Ülkenin milli eğitim politikasının bu okullarda kabul edilmesi yönünde bir yöntem benimsenerek, Türkçe tüm okullarda zorunlu tutulmuştur. 3 Mart 1924 tarihinde çıkarılan Tevhid-i Tedrisat Kanunu'yla azınlık okulları Milli Eğitim Bakanlığı'na bağlanmıştır. Bu okullarda çalışan öğretmenlerin yeterlilik belgelerinin patrikhaneden alınmayacağı, bakanlık tarafından verileceği vurgulanmıştır.

26 Eylül 1925 tarihinde azınlık okulları için çıkarılan genelgeyle bu okullarda Türkçe, tarih ve coğrafya derslerinin okutulması ve bu derslere kendi cemaatlerinden öğretmenlerin değil, Milli Eğitim Bakanlığı'nın belirleyeceği Türk öğretmenlerin gireceği belirtilmiştir. Yine aynı yıl yayımlanan genelgeyle ders kitaplarında Türk devleti aleyhine propaganda yapılması yasaklanmıştır.

1926 yılında daha önce çıkarılan Mekatib-i Hususiye Talimatnamesi ile okul kayıtlarının Türkçe olması, Atatürk resminin okullara asılması, Hristiyan ya da Museviliğe ait dinî sembol ve resimlerin okul duvarlarından kaldırılması, bunun yanı sıra öğretmenlerin yeterliklerinin maarif idareleri tarafından denetlenmesi koşulları getirilmiştir.

1927 yılında yayımlanan talimatnameye göre, azınlık okullarında öğretmenlik yapacak kişilerin Türkçe bilmesi ve Darülfünun veya Darülmuaallimin mezunu olması

kuralı getirilmiştir Günümüzde artık bu durum uygulamada değildir. Çünkü artık Ermeniler, eğitiminde Ermenice'den daha çok Türkçe kullanmaktadırlar.

1934 yılında azınlık okulları için çıkarılan Tapu Kanunu'na göre, gayrimüslimlere ait okulların bulundukları binaların devletin gayrimenkulü olarak sayılacağı vurgulanmış, okulun genişletilmesi ile ilgili tüm izinlerin bakanlık tarafından onaylanması gerektiği belirtilmiştir.

1935 yılında azınlık okul kitapları hakkında çıkarılan kararnameyle, okutulan kitapların seçimi ve denetiminin bakanlık tarafından yapılacağı, Türkçe dışındaki kitaplar için de bir inceleme kurulunun oluşturulacağı belirtilmiştir.

1937 yılında azınlık okullarındaki müdür yardımcılarının hükûmet tarafından atanması ve Türk olması kuralı getirilmiş, bu uygulama 1948-1949 eğitim-öğretim yılında kaldırılmasına rağmen 1962 yılında tekrar tatbik edilmeye başlanmıştır. Günümüzde de hâlâ geçerliliğini sürdüren bu uygulama, yönetimde ikili bir uygulamayı da beraberinde getirmektedir.

İkinci Dünya Savaşı sürerken, 1942 yılında çıkarılan Varlık Vergisi Kanunu'yla azınlık okullarına yüksek vergi konulmuş, vergileri ödemek zorunda olan okullar maddi açıdan ya zor durumda kalmış ya da kapatılmıştır.

27 Mayıs 1955'te Resmi Gazete'de yayımlanan 6581 sayılı Kanun'la "Türkçe ve Türkçe Kültür Dersleri" olarak adlandırılan bu derslerin devlet memuru olan ve bakanlıkça atanan öğretmenler tarafından verileceği belirtilmiştir. Buna göre tarih, coğrafya, Türk dili ve edebiyatı gibi dersler bakanlık tarafından atanan öğretmenler tarafından verilmeye başlanmıştır.

1965 yılında çıkarılan Özel Öğretim Kurumları Kanunu'na kadar azınlık okulları çeşitli genelge ve yönetmeliklerle yönetilmiştir. Bu kanundan sonra azınlıkların nüfus yoğunluğunun olduğu yerlerde yeni okul açmaları yasaklanmıştır.

Türkiye'deki Ermeni okullarının tamamı eğitim-öğretim faaliyetlerini resmi kurum statüsüyle değil, özel öğretim kurumu statüsüyle sürdürmektedir. 14 Şubat 2007 tarihinde Resmi Gazete'de yayımlanan 5580 sayılı Özel Öğretim Kurumları Kanunu'na göre Ermeni okulları, Lozan Antlaşması'yla güvence altına alınmış, Ermeni azınlıklar tarafından kurulan, kendi azınlığına mensup Türkiye Cumhuriyeti

vatandaşı olan öğrencilerin devam ettiği anaokulu, ilköğretim ve ortaöğretim okullarını kapsayan kurumlar olarak tanımlanmıştır. Kendi azınlığına mensup çocukların okuması demek, sadece Türk vatandaşı Ermeniler'in okuması anlamına gelmektedir. Geçmişe bakacak olursak, 1940'lara kadar Ermeni olmayanların da Ermeni okullarına kaydolup eğitim görmesinin önünde bir engel yoktu. Ancak 1970'lerde yapılan bir düzenlemeyle babanın mensubu olduğu azınlığa ait okullarda okuyabilme şartı getirilmiştir. Bu şart 2007 yılında kaldırılmış ve 28 Haziran 2015 yılında yapılan yeni bir düzenlemeyle, okullara kayıt sırasında nüfus kayıt örneği yerine, gayrimüslim velinin mensubu olduğu azınlık okulunda bir form doldurulmak suretiyle kaydolabilme olanağı tanınmıştır. Bununla birlikte 2011-2012 öğretim yılından itibaren bir şekilde Türkiye'de bulunan ya da Ermenistan'dan Türkiye'ye özel izinle misafir olarak gelmiş çocukların Ermeni okullarında okumalarına müsaade edilmiş, fakat diplomalarıyla ilgili düzenleme hâlâ yapılmamıştır.

Ermeni okulları, 657 sayılı Devlet Memurları Kanunu'nun ilgili maddeleri, 1739 sayılı Milli Eğitim Kanunu, 3797 sayılı Milli Eğitim Bakanlığının Teşkilât ve Görevleri Hakkında Kanun, Milli Eğitim Bakanlığı Özel Öğretim Kurumları Yönetmeliği, Özel Ermeni Lise ve Ortaokulları Yönetmeliği ve bakanlıkça yayımlanan genelgelere bağlı kalmak ve uymak zorundadırlar. Türkiye'deki Ermeni okullarını ilgilendiren en son yasa ise Şubat 2020 yılında yapılan düzenlemelerle son şeklini alan 5580 sayılı Özel Öğretim Kurumları Kanunu'dur. Bu kanuna göre Ermeni okulları, Türkiye Cumhuriyeti'nin Milli Eğitim alanında benimsemiş olduğu temel ilkeleri ve öğretim programını dikkate alarak müfredat hazırlamaktadır. Özel okul statüsünde olmalarına karşın Türkçe ve Türkçe kültür dersi öğretmenleri devlet tarafından atanmakta, öğretim programları ve haftalık ders dağılım çizelgeleri devlete ait okullarla aynı şekilde uygulanmaktadır.

İstanbul'da 1914 yılında 22 bin 404 olan Ermeni öğrenci sayısı; 1972-1973 öğretim yılında 7 bin 366, 1999-2000 öğretim yılında 3 bin 786, 2009-2010 öğretim yılında 3 bin 29; 2010-2011 öğretim yılında 2 bin 965; 2020-2021 öğretim yılında ise 2 bin 736'ya inmiştir. Elbette ki Ermeni okullarındaki öğrenci sayısının azalmasının temel nedenlerinin başında Türkiye'de yaşayan Ermeni nüfusunun özellikle de son yüzyıl boyunca azalması gelmektedir. Bunun yanı sıra Fen ya da Anadolu Lisesi

özelliği taşıyan Ermeni okulunun olmaması, Ermeni okullarına olan ilgiyi azaltmaktadır. Bununla birlikte zorunlu ilköğretimin sekiz yıla çıkarılması, Ermeni okulları üzerinde dolaylı da olsa olumsuz bir etki meydana getirmiştir.

Ermeni veliler, çocuklarını ilköğretim seviyesinde yani ilk beş yılda Ermeni okullarına, orta ve lise seviyesinde de bir özel okula veya koleje göndermeyi tercih etmektedirler. Bu şekilde çocuklar Ermenice öğrenebiliyor, ortaokul ve lise yıllarında aldıkları eğitimle üniversiteye girme şanslarını artırabiliyorlardı. İlköğretimin sekiz yıla çıkarılmasıyla birlikte, kalan üç yılın üniversiteyi kazanmak için yeterli olmayacağını düşünen veliler, çocuklarını Ermeni ilköğretim okullarına göndermekten vazgeçmeye başlamışlardır. Ermeni aileler, lise ve üniversite sınavlarında çocuklarının başarılı olabilmesi ve daha iyi bir okula yerleşebilmesi için eğitim kalitesi yüksek olan okulları tercih etmekte ve kendi okullarını tercih etmemektedir. Ermeni okullarının cemaat içinde genelde din, dil ve kültürlerini yaşatmak isteyen dindar kesim tarafından tercih edilmesi, gelenekçi olmayan kesimin çocuklarını Türk okullarına göndermesi sebebiyle de Ermeni örgün okullarındaki öğrenci sayısı gün geçtikçe azalmaktadır. Sınıflardaki öğrenci sayısının azlığı olumsuz gibi gözükse de öğretmenlerin öğrencilerle daha yakından ilgilenmesi derslerin başarı yüzdesini artırmaktadır.

27 Mayıs 1955'te Resmi Gazete'de yayımlanan 6581 sayılı Kanun'la "Türkçe ve Türkçe Kültür Dersleri" olarak adlandırılan bu derslerin devlet memuru olan ve bakanlıkça atanan öğretmenler tarafından verileceği belirtilmiştir. Buna göre tarih, coğrafya, Türk dili ve edebiyatı gibi dersler bakanlık tarafından atanan öğretmenler tarafından verilmeye başlanmıştır.

Özel Öğretim Kurumları Yönetmeliği'nde 15 Aralık 2010 tarihinde yapılan bir değişiklikle Ermeni okullarına, bu dersleri verecek öğretmenler için bakanlığa öneride bulunma hakkı tanınmıştır. Bu olumlu duruma karşın önerecekleri öğretmenlerin, devlet memuru olma zorunluluğu Ermeni okullarının işini zorlaştırmaktadır. Ayrıca bürokrasinin iç işleyişi yüzünden atamalar yaz döneminde yapılamadığı için, öğretim yılı başında kültür derslerinin boş veya verimsiz geçmesi sıkça rastlanan bir durumdur. Başlarında müdür başyardımcısının olduğu kültür dersi öğretmenleri ile başlarında müdürün bulunduğu sözleşmeli öğretmenler, iki ayrı grupmuş gibi bir durumu ortaya

çıkarmaktadır. Azınlık okullarındaki bu durum idari açıdan da ikili bir sistem oluşturmaktadır.

Bu sistemde kültür dersi öğretmenleri Türk müdür yardımcısına bağlıyken, diğer öğretmenler ise müdüre bağlıdır. Türk müdür yardımcısının izinli olması durumunda, yerine Türk öğretmenlerden biri veya başka bir azınlık okulunun müdür başyardımcısı vekâlet etmektedir. Türkçe kültür dersi öğretmenlerinin amiri pozisyonundaki Türk müdür yardımcısı, Ermeniler’de devletin kendilerine güven duymadığı izlenimini oluşturmaktadır.

Kültür dersi öğretmenlerinin okul tarafından seçilememesi, bu derslerde kalite sorununu da beraberinde getirmektedir. Okul, bu öğretmenleri kendi kriterleri ve koşulları çerçevesinde seçip işe alamadığı için, kendi önerileriyle de olsa bakanlık tarafından atanan öğretmenlerle yetinmek zorundadır. Ermeni okulları bu derslere doğal olarak Ermeni kültürüne az çok hâkim olabilen öğretmenlerin girmesini istemektedir. Bu okullarda görev yapan Türk öğretmenler de karşılarındaki öğrencilerin Ermeni olduğunu bilerek Türkçe ve Türkçe kültür derslerindeki hassas konularda daha dikkatli bir anlatımı tercih etmektedirler.

Ermeni okulları ile ilgili bir diğer sorun da okulların finansmanı meselesidir. Özel Öğretim Kurumları Yönetmeliği’ne bağlı olan azınlık okulları ile diğer özel okullar arasında işleyiş bakımından ciddi farklar bulunmaktadır. Azınlık okulları, özel okulların sahip olduğu maddi olanaklara sahip değildirler. Özel okullar kâr etme amacıyla açılmışken Ermeni okullarının böyle bir amaç gütmemesi, içinde bulunduğu şartlar ve Türkiye Ermeni toplumunun kültürel devamlılığı gibi yerine getirmesi gereken işlevler nedeniyle mümkün değildir. Bu okullar, üstlendikleri sosyal ve kültürel rolleri nedeniyle kayıt yaptırmak isteyen öğrencileri geri çeviremez. Eğitim masrafını karşılayamayacak veya kısmen karşılayabilecek ailelerin çocukları da bu okullara kabul edilmektedir. Tıpkı bir devlet okulu gibi, gelen öğrenciyi geri çevirmeleri mümkün olmadığı için de, her anlamda sosyo-ekonomik seviye, zekâ ve beceri düzeyi açılarından oldukça heterojen bir öğrenci grubuna sahiptirler.

Lozan Antlaşması’na göre, Türkiye’deki azınlık okullarına resmi makamlar tarafından belli miktarlarda yardım yapılması karara bağlanmıştır. Ancak azınlık

vakıflarının mal edinmesiyle ilgili yapılan düzenlemelerin sonucunda bu yardım kesilmiş, azınlık vakıflarının yeni mal edinmesi de yasaklanmıştır. Azınlık vakıflarını finansal açıdan zor duruma düşüren bu durum, vakıflara bağlı olan azınlık okullarını da olumsuz yönde etkilemiştir.

Günümüzde Ermeni azınlık okullarının finansmanını okulların bağlı olduğu vakıflar, bağışlar ve bazı zengin velilerden alınan okul ücretleri karşılamaktadır. Vakıflar Kanunu'na 2011 yılında geçici 11. madde eklenmiş ve 1974'ten sonra hazineye devredilen azınlıklara ait gayrimenkullerin iadesine imkân sağlanmıştır. Kanunda yapılan düzenlemeye rağmen vakıf mülklerinin iadesi konusunda uygulamada hâlâ hukuki sıkıntılar yaşanmaktadır. Hiç kuşkusuz geçmişte devlet tarafından el konulan azınlık vakıflarının bir kısmının günümüzde iade edilmeye başlanması, Ermeni azınlık okullarının gelirlerini de artıracaktır.

Azınlık okullarının, her özel okuldan talep edilen bina standartlarını karşılamaları zordur. Devletin kâr amacı güden özel eğitim kurumlarını denetlerken kullandığı bu standartları, Ermeni okullarını denetlerken de kullanması, çeşitli sorunlara sebep olmaktadır. Örneğin özel okullara alınabilecek öğrenci sayısı 1985'te uygulamaya konan Özel Okullar Standartlar Yönergesi'nde düzenlenmiş ve öğrenci başına düşen metrekare miktarına bir alt sınır getirilmiştir. Bu düzenlemeye tâbi olan Ermeni okullarına, belirlenen metrekareden daha fazla sayıda öğrenci kaydedilmesi mümkün değildir. Yine aynı yönergeye göre özel okullarda laboratuvar, rehber öğretmen odası, müzik ve resim atölyeleri gibi mekânların olması zorunlu tutulmuştur. Aslında hepsi de doğru ve yerinde nitelenebilecek bu düzenlemeler, binalarının çoğunun XIX. ve XX. yüzyılın başlarında inşa edilmiş olması nedeniyle Ermeni okulları için sıkıntı oluşturabilmektedir.

28 Şubat süreci ile birlikte 8 yıllık kesintisiz eğitime geçilmesi de Ermeni okullarının öğrenci sayısını olumsuz anlamda etkilemiştir. Sadece ilkokul ve lise kısmı olan okullar, ilköğretim okulu açmak için mekânsal ya da parasal anlamda sorunlar yaşamış ve bazı sınıfları kapatmak zorunda kalmışlardır.

Ermeni okullarındaki diğer bir sorun da okullarda yaşanan öğretmen sıkıntısı nedeniyle Ermenice derslerinin istenilen düzeyde okutulamamasıdır. Ermenice'nin

sosyal hayattaki gerilemesine bağılı olarak, Ermenice öğrenimi günden güne zayıflamaktadır. Ermeni okullarında okutulan Ermenice derslerini, başka bölümlerden mezun olan Ermenice bilen öğretmenler vermektedir. Bu alanda öğretmen yetiştirme sorunu da yaşanmaktadır. Ermeni Dili ve Kültürü bölümü, 2000 yılından itibaren Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi bünyesinde, Batı Dilleri ve Edebiyatları Bölümü, Rus Dili ve Edebiyatı Anabilim Dalı lisans programı içerisinde seçmeli ders olarak verilmeye başlanmıştır. Ancak Bölüm ve Anabilim Dalının lisans programına öğrenci alımı ilk kez 2018-2019 eğitim-öğretim yılında gerçekleşmiştir.

Ermeni Dili ve Kültürü bölümü aynı zamanda Erciyes Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Doğu Dilleri ve Edebiyatları bölümü altında 2010-2011 akademik yılından itibaren başlangıçta 2 öğrenci, daha sonra ek kontenjanla 4 kişi daha alarak 6 öğrenci ile eğitim-öğretime başlamıştır. 2013-2014 eğitim-öğretim yılında ilk mezunlarını vermiştir. 2020-2021 yılında mevcut öğrenci sayısı 103'tür. Eğitim dili % 30 Ermenicedir. Avrupa Birliği reform sürecinin etkisiyle açılan, Ermeniler' in dillerini ve kültürlerini yaşatmaları açısından son derece önemli olan bu dersler akademik kadro yetersizliği nedeniyle istenilen düzeyde verilememektedir.

Ermeni okullarında Türkçe ve Türkçe kültür dersleri dışındaki branşlar ve sınıf öğretmenleri konusunda yaşanan sorunlar da bulunmaktadır. Ermeni okulları bu derslere doğal olarak Ermeni kültürüne az çok hâkim olabilen öğretmenlerin girmesini istemektedir.

Bilindiği üzere azınlıkların yeni okul açması nüfuslarının azalması ve mevcut kanunlar neticesinde mümkün görünmemektedir. Mevcut okullara bakıldığında Ermeni okulları arasındaki en yeni bina özel izinle 2014 yılında yeniden yapılan Dadyan Ermeni İlköğretim Okulu'dur. Geri kalan okulların büyük bölümü tarihi eser niteliği taşıyan binalar olduğu için üzerlerinde ciddi bir değişiklik yapılamamaktadır. Ermeni okulları için hem maddi sorunlar, hem de mevcut okulların tarihi eser olmasından kaynaklanan sebeplerden ötürü yeni sınıflar, laboratuvarlar, bilgisayar odaları, oyun salonları, resim ve müzik atölyeleri vb. gibi alanlar yapılamamaktadır.

Ortaöğretimde 2015 yılında yapılan Temel Eğitimden Ortaöğretime Geçiş sınavında Ermenice din soruları sorulmuş, bu uygulamaya 2018 yılında son

verilmiştir. Günümüzde yapılan LGS sınavında Ermeni öğrencilere Din Kültürü ve Ahlak Bilgisi ile alakalı sorular sorulmamaktadır. Bu derslerden muaf olan öğrencilerin ya da farklı müfredata tâbi olan öğrencilerin Din Kültürü ve Ahlak Bilgisi ağırlıklı standart puanı, bu öğrencilerin o testler dışındaki diğer testlerin ağırlıklı standart puan toplamının, bu testlerden alınabilecek en yüksek ağırlıklı standart puan toplamına bölümünün, o testlerden alınabilecek en yüksek ağırlıklı standart puanla çarpılması ile elde edilir. Üniversite giriş sınavlarında Din Kültürü ve Ahlak Bilgisi dersini farklı müfredat ile alan tüm adaylar sınavda ilave olarak felsefe grubu sorularını cevaplamaktadır.

Ermeni okullarındaki eski ve yeni DKAB müfredatındaki en önemli sorun, eğitimde birliği sağlayacak ortak bir kitabın olmamasıdır. Cumhuriyet'ten sonra Milli Eğitim Bakanlığı'nın ders kitaplarına yönelik uyguladığı kısıtlamalar nedeniyle hemen hemen her öğretmen kendi notlarını hazırlayıp bu notlar üzerinden din kültürü derslerini vermektedir. Bu yüzden, temel kaynaklar haricindeki bilgilerin farklılığı neticesinde öğrencilerin din eğitimi seviyeleri farklılık göstermektedir. Son müfredat değişikliğinden sonra da ortak bir kitabın yayımlanmamış olması, durumun değişmemiş olduğunu göstermektedir. Milli Eğitim Bakanlığı'nın okullara, ücretsiz ders kitaplarını dağıtmaya başlamasıyla birlikte azınlık okullarına da bu teklif götürülmüş, güncel ortak kaynak kitap eksikliği nedeniyle dağıtılamamıştır. Ermeni okullarında DKAB derslerinde kullanılan kitaplar şunlardır:

- a. Kutsal Kitap: Eski ve Yeni Ahit.
- b. Öğretmenin kendi bilgi ve becerilerine göre hazırladığı Eski ve Yeni Ahit ile ilgili özet konular.
- c. Antoloji niteliğinde “Dzaghgakagh” isimli bir yayın.
- d. Küçük, renksiz, fasikül şeklinde yayınlar.
- e. Eğer varsa önceki Din Kültürü ve Ahlak Bilgisi öğretmenlerinden aktararak günümüze ulaşan notlar.

Eski ve yeni müfredatın ünite ve konuları, temelde aynı olduğu gibi kullanılan kitaplar da aynıdır. Ders notları ve Kutsal Kitap asıl olmakla birlikte, Eski ve Yeni Ahit'teki önemli hadiselerle vurgu yapan sanal ortamdaki yayınlar, öğretmenlerin tercih ettiği mevcut antoloji ve Hristiyanlık öğretisini anlatan yayınlar yardımcı

kaynak olarak kullanılmaktadır. Derslerde kullanılan kitap ve fasikül şeklindeki yayımların eski ve renksiz oluşu, ilgi çekicilik yönünden öğrencilere hitap etmemektedir. Teknolojinin gelişmesine paralel olarak internet ortamındaki yayınlar son müfredatta yardımcı kaynak olarak kullanılmaktadır.

Milli Eğitim Bakanlığı'nın uyguladığı ders kitaplarıyla ilgili kısıtlamalar 14 Ekim 2021 tarihinde yayımlanan 31628 no'lu Resmi Gazete ile değiştirilmiştir. Yeni düzenlenen Millî Eğitim Bakanlığı Ders Kitapları ve Eğitim Araçları Yönetmeliği'ne göre: "Azınlık okulları veya yabancılar tarafından açılmış özel okullar, kendi dillerinde okutulmak üzere hazırladıkları yahut hazırlattıkları ders kitapları ve bu kitapların yeminli mütercimlerce tercüme edilmiş bir nüshasını, incelenmek üzere ilgili hizmet birimi kanalıyla bakanlığa gönderir. Bu kitaplar, bakanlıkça oluşturulacak komisyonca 27. madde hükümlerine göre incelenir. Başvuru sahibi tarafından hazırlanmış ve okutulmakta olan ders kitapları, azınlık okullarınca kendi dillerine çevrilerek okutulmak istenmesi hâlinde ilgili hizmet birimi ile iş birliği yapılarak bakanlıkça belirlenen usullere göre incelenir." denilerek Ermeni okullarındaki ortak kitap sorunu çözülmek istenmiştir.

Yeni müfredatta ünite, alt başlık, kazanım ve kullanılan anahtar kavramlar MEB Talim ve Terbiye Kurulu tarafından onaylanmış olan DKAB müfredatı temel alınarak bunlara Hristiyanlık kavram ve kazanımları ilâve edilerek hazırlanmıştır. Bu kavramlar; adalet, ahlak, aile sevgisi, alçak gönüllülük, azim, bağışlanma, birlik-beraberlik, ceza, diriliş, diyalog, dua, eğitim, güven, hizmet, iman, nezaket, ödül, örf-adet, ötekileştirmeme, özveri, sabır, sanat, sevap-günah, sevgi, sorumluluk, tebliğ, tövbe, tevhit, ümit ve yardımseverliktir. Müfredatın kolay onay alabilmesi için bu yol tercih edilmiş olup, üniteler, alt başlık ve kazanımlar gibi esaslarla bağdaştırılmıştır.

Yeni müfredat, azınlık okulunda tedrisatta bulunan öğretmenlerin oluşturmuş olduğu bir komisyon tarafından hazırlanmış olup Talim Terbiye Kurulu'nda birkaç ufak düzeltme akabinde sorunsuz olarak kabul edilmiştir. Üzerinde en çok durulan ve açıklık getirilmesi istenen konu "İslâmiyet hangi bakış açısıyla anlatılmaktadır?" sorusu olmuştur. Müfredata herhangi bir şekilde müdahale edilip eklenmesi ya da çıkarılması istenilen ünite ya da alt başlık olmamıştır.

Tanrı, melek, cennet, cehennem ve ölüm kavramları önceki müfredatta ilk sınıflarda (4. ve 5. sınıflar) anlatılırken, yeni müfredatta 7. sınıftan itibaren anlatılmaktadır. Müfredatın onay alabilmesi için konular Türk okullarındaki DKAB müfredatıyla bağdaştırılmış, soyut kavramları algılayabilmek için yaş faktörü dikkate alınmıştır. 9. sınıf inanç öğrenme alanında ateizm tek bir üniteye alt başlık olarak ele alınmıştır. Deizm konusuna girilmemiş, müfredatta deizm, ateizm bağlamında ele alınmıştır. Türk okullarındaki DKAB müfredatında deizm 11. sınıfta alt başlık olarak ele alınmasına karşın Ermeni toplumunda deizmle daha az karşılaşmaktadır. Daha çok ateizm görünür olmaktadır.

Her sınıfta anlatılan konu ve ünitelerde tedricen tekâmül esası kullanılmakta olup farklılık detaylandırmada yer almaktadır. Basitten detaya doğru ilerleyen bir sistem uygulanmaktadır. Müfredat anlatımları sırasında pratik uygulamalar da yapılmaktadır. Ayinler, dualar, dini kıyafetler görsel desteklerle anlatılmaktadır. Dualardaki bedensel şekillerin neleri ifade ettiği ayrıntılı olarak anlatılmakta ve kiliselerin mimari özellikleri, yapılan inceleme gezileriyle yerinde incelenmektedir. Haç çıkartma ve diğer dini uygulamalar pratikte gösterilirken, dini araç ve gereçlerin isimleri ve görevleri yerinde öğretilmektedir. Uygulamayla desteklenen teorik dersler daha kalıcı olacağından yılda birkaç kez önemli yortularda kiliseye gidilmektedir.

İbadet mekânlarına hiç gitmeyen ve ibadet uygulaması hiç gösterilmeyen bir çocuğun müfredat ile bilgi öğrenebilmesi mümkün olmakla beraber yeterli değildir. Bu yüzden eylem noktasında bilgilerin tamamen kifayetsiz kalmaması için ibadet mekânlarına ziyaretler yapılmaktadır.

Ermeni okullarında, sınav ve sınıf geçme ilgili işlemler, Türk okullarının da bağlı olduğu yönetmeliklerdeki esaslara göre yapılmaktadır. Öğrenciler öğretim yılı içinde öğretilen dersin öğretim programından sorumludurlar. Ölçme ve değerlendirme; yazılı ve sözlü sınav, proje ve sınıf içi performans şeklinde yapılmaktadır. Bir dönemde iki değerlendirme sınavı yapılmaktadır. Okullarda farklılık göstermekle birlikte ikinci sınav yerine proje çalışması, not olarak değerlendirilmektedir. Bunlara ek olarak performans notu, sınıf içindeki tutum ve derse katılım da ders geçme kriteri olarak değerlendirilmektedir. Yazılı sınavlarda çoktan seçmeli sorular bulunduğu gibi kısa cevaplı ya da boşluk doldurma soruları da sorulmaktadır. Olumsuz

gibi gözüken sınıflardaki öğrenci sayısının azlığı, dersin başarı yüzdesini artırmaktadır. Ezber şartı bulunmamasına rağmen özellikle tüm sınıf öğrencilerinin “Rabbin Duası”, “Sabah ve Akşam duaları”, “Yemek öncesi ve sonrası” gibi belli başlı duaları ezbere bilmesi talep edilmektedir.

SONUÇ

Osmanlı döneminde Ermeni Cemaatinin din eğitimi, cemaat ve kiliselerin kontrolüne bırakılmıştır. İç ve dış baskılardan dolayı denetleme düzgün yapılamamış, verilen eğitim daha çok ayrılıkçı politikalar üretmiş ve Ermenilerin büyük bir kısmının bağlı oldukları ülkeden kopmuştur. Bu yüzden, Cumhuriyet sonrası azınlık okulların eğitim ve müfredatlarına yönelik sıkı bir kontrol politikası uygulanmıştır. Günümüzde MEB'in azınlık okullarına bakış açısı, din dersi odaklı değerlendirildiğinde, daha kucaklayıcı ve çözüm odaklı bir noktaya ulaştığını vurgulamak gerekmektedir.

Türkiye'deki ilk ve orta örgün öğretim kurumlarındaki DKAB derslerinde, mezhepler üstü ve dinler açılımlı öğretim modeli benimsenmiştir. Ermeni azınlık okullarında da Hristiyanlık ve İncil odaklı din dersi işlenmesine karşın, diğer dinler hakkında eleştiri ve ayırım yapılmadan farklılıklardan ziyade ortak değerler üzerinden konular anlatılmaktadır. Bu yönüyle Ermeni okullarında mezhepler üstü ve dinler açılımlı din eğitimi modelinin uygulandığını söylememiz mümkündür. Bu eğitim modelinin genişletilip yaygınlaştırılması, öteki düşüncesinin öğrencilerde küçük yaşlardan itibaren kırılmasına yardımcı olacaktır.

Din kültürü dersi, ibadetlerin ve din esaslarının anlatıldığı dersin yanında, topluluğun ahlak ve kültür gibi unsurlarının da sonraki nesillere aktarıldığı bir derstir. Azınlıkların dini değerlerinin yaşatılıp devamının sağlanması açısından din dersinin varlığı büyük bir önem taşımaktadır. Hoşgörü, bizim gibi olmayana karşı toleranslı olmak gibi kavramların yanında, aynı topraklarda yaşayan farklı toplumlardan biz düşüncesi yaratarak, bunu oluşturan unsurların yeni nesile aktarılması için de en etkin yerler, eğitim kurumlarıdır.

Okulların amacı, öğrencilerin, öğrendikleri bilgileri içinde bulunduğu topluma aktarabilen, topluma yön verebilen, çağı ile uyumlu bireyler yetiştirmektedir. Okullarda farklı kültürlerle ve dine mensup bireylere de bir arada yaşayabilmenin güzellikleri anlatılıp, bu düşüncenin öğrencilerle özümsemişi sağlanmalıdır.

Ermeni DKAB derslerinin yanında Türk çocuklarının DKAB derslerinde kendi dinlerinden başka diğer dinlere de yeterince yer verilmeli böylece çocuklarının kendinden olmayanı da anlayabilmesinin önü açılmalı, dersler dinlerin üstünlüğünden çok her dinin kutsallığı ve üzerinden işlenmeli, ders içerikleri ezberden çok öğretmeyi

amaçlamalı, Ahlak Bilgisi konularına daha çok yer verilmelidir. Günümüzde çocukların teknoloji ile gerçek olmayan bir sürü bilgiye ulaşabilmesinin önü açılmış ve öğrencinin bu bilgilerle kişilik çatışması ve anlam karmaşası yaşamasına yol açmıştır. Bu sorunun çözümü de kapsamlı bir DKAB dersinin verilmesinden geçmektedir.

Ermeni okullarında bazı eksiklik ve aksaklıklar bulunmaktadır. Fakat bu aksaklıkların önemli bir kısmı ülkemizdeki Türk okullarıyla büyük ölçüde benzerlikler göstermektedir. Her dinde farklı yorumlar, uç görüşler ve toplumun genelini rahatsız edecek aykırı uygulamalar bulunabilmektedir.

Tevhid-i Tedrisat Kanunu'yla farklı kaynaklardan beslenen din eğitimi uygulamaların önüne geçilmeye çalışılmıştır. Bu doğrultuda yapılan düzenlemeler neticesinde hem Müslüman Türk çocuklarının din eğitiminde hem de azınlık okullarındaki din eğitiminde kanonik olmayan inanç ve ibadetler sınırlandırılmaya çalışılmıştır. Bu haklı sınırlandırma gayretleri ülkemizdeki din eğitimi standartlaştırmaya yöneliktir. Müslüman Türk çocuklarının eğitim gördüğü mütekabiliyet ilkesinin uygulandığı ülkelere oranla ülkemizdeki azınlık okullarında verilen din eğitimi daha iyi seviyedir. Yapılacak düzenlemelerle hem Müslüman Türk okullarında hem de azınlık okullarında çağın ruhuna uygun ve daha verimli bir din eğitimi anlayışının oturacağı umut edilmektedir.

KAYNAKÇA

Resmî Gazeteler

29 Aralık 1934, Sayı: 2892
1 Haziran 1935, Sayı: 3017
13 Haziran 1935, Sayı: 3027
18 Haziran 1965, Sayı: 12026
24 Haziran 1973 Sayı: 14574
26 Mart 1981, Sayı: 17291
16 Haziran 1983, Sayı: 18075
19 Ekim 1983, Sayı: 18196
28 Temmuz 1984, Sayı: 18472
17 Mart 1985, Sayı: 18697
23 Haziran 1985, Sayı: 18790
5 Kasım 1985, Sayı: 18919
15 Ocak 1998, Sayı: 23231
9 Ağustos 2002, Sayı: 24841
11 Ocak 2003, Sayı: 24990
19 Temmuz 2003, Sayı: 25173
7 Ağustos 2003, Sayı: 25192
12 Kasım 2003, Sayı: 25286
16 Temmuz 2004, Sayı: 25524
1 Temmuz 2005, Sayı: 25862
14 Şubat 2007, Sayı: 26434
27 Şubat 2008, Sayı: 26800
8 Mart 2008, Sayı: 26810
20 Mart 2012, Sayı: 28239
18 Mayıs 2012, Sayı: 28296
21 Ağustos 2014, Sayı: 29095
4 Temmuz 2015, Sayı: 29406
13 Ocak 2017, Sayı: 29947

- Acar, Ali Kemal: “Türk Aydınına Göre Din Eğitiminin Gerekliliği”, **Medeniyet ve Toplum Dergisi**, c. 2, sayı: 1, 2018, s. 77-95.
- Açıkses, Erdal: “Osmanlı Eğitim Sisteminin Türk-Ermeni Toplumlarının Birlikte Yaşamalarına Katkısı”, **Hoşgörü Toplumunda Ermeniler**, c. 2, Erciyes Üniversitesi Yayınları, Kayseri 2007, s. 33-60.
- Adıyeke, Nuri: “İslahat Fermanı Öncesinde Osmanlı İmparatorluğunda Millet Sistemi ve Gayrimüslimlerin Yaşantılarına Dair”, **Osmanlı** c. 4, Yeni Türkiye Yay., Ankara 1999, s. 255-261.
- Akagündüz, Yinilmez Seval: “Cumhuriyet’in İlk Yıllarından Günümüze Ders Kitaplarında Ahlak Eğitimi”, **Cumhuriyet Tarihi Araştırmaları Dergisi**, sayı: 26, 2017, s. 149-180.
- Akar, Rıdvan: **Aşkale Yolcuları: Varlık Vergisi ve Çalışma Kampları**, Doğan Kitap Yayınları, İstanbul 2009.
- Akgönül, Samim: “Uluslararası Standartlar Işığında Türkiye’de Azınlık Meselesi”, **Alternatif Politika Dergisi**, c. 7, sayı: 2, 2015, s. 210-229.
- Akgün, Seçil: **Tevhid-i Tedrisat: Cumhuriyet Döneminde Eğitim**, MEB Yayınları, İstanbul 1983.
- Akgün, Seçil: “Amerikalı Misyonerlerin Ermeni Meselesindeki Rolü”, **Atatürk Yolu**, sayı: 1, 1989, s. 1-13.
- Akkaya, Ahmet Yaşar: **Menderes ve Azınlıklar**, Mühür Kitabevi, İstanbul 2011.
- Aksoy, İlhan: “Lozan Antlaşmasında Azınlık Okulları ve Yabancı Okullar”, **Akademik Hassasiyetler dergisi**, c. 1, sayı:1, 2014, s. 69-87.
- Aksu, Ayşe: “Türk Eğitim Tarihinde Azınlık ve Yabancı Okulları”, **Kronolojik ve Tematik Türk Eğitim Tarihi**, (ed.

- Mustafa Gündüz), İdeal Kültür Yayıncılık, İstanbul 2018, s. 195-228.
- Aktar, Ayhan: **Varlık Vergisi ve Türkleştirme Politikaları**, İletişim Yay., İstanbul 2000.
- Akyıldız, Ali: **Tanzimat Dönemi Osmanlı Merkez Teşkilâtında Reform**, Eren Yayınları, İstanbul 1993.
- Akyıldız, Ali: “Maârif-i Umûmiyye Nezâreti”, **DİA.**, c. 27, TDV Yayınları, İstanbul 2003, s. 273-274.
- Akyılmaz, Gül: “Osmanlı Devleti’nde Zimmilerin Siyasî ve İdari Hakları, Tanzimat ve Islahat Fermanlarının Getirdiği Yenilikler”, **Dünden Bugüne Türk-Ermeni İlişkileri**, Nobel Yayınları, Ankara 2003, s. 91-104.
- Akyüz, Yahya: **Türk Eğitim Tarihi**, Pegem Yayınları, 12. bsk., Ankara 2008.
- Alan, Gülbadi: “Amerikan Board Okulları ve Türk-Ermeni İlişkilerinde Oynadıkları Roller”, **Erciyes Üniversitesi SBE. Dergisi**, sayı: 10, 2001, s.153-182.
- Alganer, Yalçın - Yılmaz, Çağlar: “Avrupa’da Birlik ve Bütünleşme Hareketleri”, **Marmara Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Dergisi**, c. 23, sayı: 2, 2007, s.285-309.
- Alkan, Mehmet: **Tanzimat’tan Cumhuriyet’e Modernleşme Sürecinde Eğitim İstatistikleri 1839-1924**, Başbakanlık Devlet İstatistik Enstitüsü Yayınları, c. 6, Ankara 2001.
- Altaş, Nurullah: “Türkiye’de Örgün Öğretimde Dinin Yeri (1924-1980 Arası Din Öğretimi Anlayışı Üzerine Bir Değerlendirme)”, **Marife Dergisi**, c. 2, sayı: 1, 2002, s.219-229.
- Altaş, Nurullah - Arıcı, İsmail: “Din Eğitiminin Bilimselleşme Süreci”, **Din Eğitimi**, (ed. N. Altaş - M. Köylü), Gündüz Yayıncılık, 2. bsk., Ankara 2012, s. 40-69.

- Altın, Hamza: “1869 Maarif-i Umumiye Nizamnamesi ve Öğretmen Yetiştirme Tarihimizdeki Yeri”, **Fırat Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi**, c. 13, sayı: 1, 2008, s. 271-283.
- Arpacı, Mücahit: “Din Kültürü ve Ahlak Bilgisi Derslerinde Yapılandırıcı Öğrenme Ortamları”, **Din Bilimleri Akademik Araştırma Dergisi**, c. 12, sayı: 3, 2012, s. 151-174.
- Arslan, Mehmet: “Eğitimde Yapılandırıcı Yaklaşımlar”, **Ankara Üniversitesi Eğitim Bilimleri Fakültesi Dergisi**, c. 40, sayı:1, 2007, s. 41-61.
- Arslan, Mehmet: **Eğitim Bilimine Giriş**, Gündüz Yayıncılık, Ankara 2009.
- Aslan, Erdal: “1924 İlk Mektepler Müfredat Programı”, **İlköğretim Online dergisi**, c.10, sayı: 2, 2011, s. 717-734.
- Avcı, Yasemin: “Tanzimat Reformları ve Osmanlı Yahudi Toplumu”, **KÖK Sosyal Araştırmalar Dergisi**, c. 2, sayı: 2, 2000, s. 121-136.
- Aydın, Mehmet Akif: “Kanun-i Esasi”, **DİA.**, C. 24, TDV. Yay., İstanbul 2001, s. 328-330.
- Aydın, Mehmet Zeki: **Din Öğretiminde Yöntemler**, Nobel Akademik Yayıncılık, Ankara 2007.
- Ayhan, Bahattin: **Türkiye'nin Etnik Yapısı Azınlıklar Gerçeği**, Dorlion Yayınları, Ankara 2019.
- Ayhan, Halis: “Küreselleşme ve Türkiye’de Din Eğitimi”, **Milletlerarası Tartışmalı İlmi Toplantı**, Ensar Neşriyat, İstanbul 2002, s. 249-261
- Baban, Feyzi: “Türkiye’de Cemaat, Vatandaşlık ve Kimlik, Küreselleşme”, **Avrupalılaşıma ve Türkiye’de Vatandaşlık**, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, İstanbul 2009.

- Bahçekapılı, Mehmet: **Yeni Eğitim Sisteminde Seçmeli Din Dersleri Raporu**, İlke Yayınları, İstanbul 2013.
- Bahçekapılı, Mehmet: **Türkiye’de Din Eğitiminin Dönüşümü (1997-2012)**, İlke Yayınları, İstanbul 2014.
- Bahçekapılı, Mehmet: "Biyopsikososyal Açıdan Dinin Engellilik ve Farklı Sağlık Problemleri Üzerindeki Etkisi", **Türkiye Din Eğitimi Araştırmaları Dergisi**, sayı:1, 2016, s.16-44.
- Barsoumian, Hagop L.: **İstanbul’un Ermeni Amiralar Sınıfı**, (çev. Solina Silahlı), Aras Yayıncılık, İstanbul 2013.
- Başkurt, İrfan: "Din ve Ahlak Eğitiminde Yeni Arayışlar ve Bakış Açıları", **İstanbul Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi**, sayı: 6, 2012, s.69-72.
- Bayır, Derya: **Türk Hukukunda Azınlıklar ve Milliyetçilik**, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, İstanbul 2017.
- Baytal, Yaşar: "Demokrat Parti’nin Eğitim Politikalarında Din ve Dini Okullar", **Atatürk Yolu Dergisi**, sayı: 66, 2020, s. 91-122.
- Bebiroğlu, Murat: **Osmanlı Devleti’nde Gayrimüslim Nizamnâmeleri**, Akademi Matbaası, İstanbul 2008.
- Berkes, Niyazi: **Türkiye’de Çağdaşlaşma**, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul 2002.
- Beyoğlu, Süleyman: "1915 Tehciri Hakkında Bazı Değerlendirmeler", **Ermeni Meselesi Üzerine Araştırmalar**, (ed. Erhan Afyoncu), Tarih ve Tabiat Vakfı Yayınları, İstanbul 2001.
- Bilgiç, Veysel: "Osmanlı Devleti’nde Azınlıklar", **İslam Hukuku Araştırmaları Dergisi**, 2013, sayı: 21, s. 339-354.
- Bilgin, Beyza: **Türkiye’de Din Eğitimi ve Liselerde Din Dersleri**, Emel Matbaacılık, Ankara 1980.
- Bilgin, Beyza: **Eğitim Bilimi ve Din Eğitimi**, Yeni Çizgi Yay. Ankara 1995.

- Bilgin, Beyza: “Tevhid-i Tedrisat Kanunu ve Din Eğitimi”, **Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi**, c. 12, sayı: 35, 1996, s. 527-535.
- Bilgin, Ülkü: **Azınlık Hakları ve Türkiye**, Kitap Yayınevi, İstanbul 2007.
- Bilim, Cahit Yalçın: **Türkiye’de Çağdaş Eğitim Tarihi 1734-1876**, Anadolu Üniversitesi Yay., Eskişehir 2002.
- Birsel, Haktan: **Lozan’dan AB Sürecine Türkiye’nin Azınlık Politikaları**, IQ Kültür Sanat Yayınları, İstanbul 2011.
- Boy, Arzu: “Cumhuriyetin İlk Yıllarında Sayısal Verilerle Azınlık ve Yabancı Okulları (1923-1938 İlk-Orta-Lise)”, **Tarih Okulu Dergisi**, sayı: 37, 2018, s. 196-212.
- Bozaslan, Mehmet - Çokoğullar, Emel:
- Bozdağlıoğlu, Yücel: “Türk-Yunan Nüfus Mübadelesi ve Sonuçları”, **Türkiye Sosyal Araştırmalar Dergisi**, sayı: 180, 2014, s. 9-32.
- Bozkurt, Gülnihal: **Alman-İngiliz Belgelerinin ve Siyasî Gelişmelerin Işığı Altında Gayrimüslim Osmanlı Vatandaşlarının Hukukî Durumu (1839-1914)**, TTK Yay., Ankara 1989.
- Bozkurt, Gülnihal: “Türk Hukuk Tarihinde Azınlıklar”, **Ankara Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi**, c.43, sayı:1, 1993, s. 49-59.
- Budak, Lütfi - Budak, Çiğdem: “Osmanlı İmparatorluğu’ndan Türkiye Cumhuriyeti’ne İlkokul Programları (1870-1936)”, **Uluslararası Türkçe Edebiyat Kültür Eğitim Dergisi**, sayı:3/1, 2014, s. 377-393.
- Bulut, Ramazan: “Okulda Din Öğretiminin Toplumsal Temeli ve İşlevleri”, **Uşak Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi**, c. 4, sayı: 1, 2011, s. 20-37.

- Bülbüller, Nalan: “Andonyan Ermeni Katolik Ruhban Manastır Mektebi Koruma Sorunları”, **Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi**, Kadir Has Üniversitesi Fen Bilimleri Enstitüsü, İstanbul 2010.
- Büyükkarcı, Süleyman: **Türkiye’de Rum Okulları**, Yelken Yayınları, Konya 2003.
- Büyükkarcı, Süleyman: **İstanbul Ermeni Okulları**, Yelken Yayınları, Konya 2004.
- Büyükkarcı, Süleyman: **Türkiye’de Amerikan Okulları**, Yelken Yayınları, Konya 2004.
- Canyaş, Hüseyin - Canyaş, F. Orkut: “Osmanlı’dan Günümüze Misyonerlerin Kültürel Alandaki Faaliyetleri”, **Türklük Bilimi Araştırmaları**, sayı: 31, 2012, s. 55-75
- Cebeci, Suat: **Din Eğitimi Bilimi ve Türkiye’de Din Eğitimi**, Akçağ Yay. Ankara 2005.
- Cinemre, İlhami Tekin: “Geç Antik Çağ’da Ermeni Kilisesi’nin Kurumsallaşması”, **Asio Minor Studies**, c. 7, sayı: 1, 2019, s. 95-105.
- Çağaptay, Soner: **Türkiye’de İslam Laiklik ve Milliyetçilik Türk Kimdir?** İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, İstanbul 2009.
- Çağatay, Mustafa: “Geçmişten Günümüze Azınlık Vakıflarının Mal Edinmeleri Sorunu”, **Türkiye Barolar Birliği Dergisi**, sayı: 96, 2011, s. 91-148.
- Çapar, Mustafa: “Cumhuriyet’in İlk Yıllarında Azınlık Okulları ve Eğitim”, **Kebikeç Dergisi**, sayı: 19, 2005, s. 401-420.
- Çavuşoğlu, Naz: **Uluslararası İnsan Hakları Hukukunda Azınlık Hakları**, Su Yay., 2. bsk., İstanbul 2001.
- Çelik, Abbas: “1960 Sonrasında Türkiye’de Din Eğitimi”, **Atatürk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi**, sayı: 29, 2008, s. 71-84

- Çelik, Ahmet: “İlk Öğretim Müfredatında Din Kültürü ve Ahlak Bilgisi Dersi”, **Elektronik Sosyal Bilimler Dergisi**, c. 5, sayı: 16, 2006, s. 100-104.
- Çetin, Firdevs: **Batılı Seyyahlara Göre İstanbullu Gayrimüslimler**, Yeditepe Yayınları, İstanbul 2012.
- Çimen, İsa Tekin: **“İlköğretim Okullarındaki DKAB Dersi Öğretim Programında Ahlak Öğretimi”**, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Çukurova Üniversitesi SBE, Adana 2007.
- Dabağyan, Levon Panos: **Türkiye Ermenileri Tarihi**, IQ Kültür Sanat Yay., 5. bsk., İstanbul 2003.
- Dadyan, Saro: “Ermeni Cemaatinin Üç Asırlık Liderleri Amiralar ve Hasköy”, **IV. Uluslararası Osmanlı İstanbul’u Sempozyumu Bildirileri**, (ed. Feridun M. Emecen, Ali Akyıldız, Emrah Safa Gürkan), 29 Mayıs Üniversitesi Yayınları, İstanbul 2016, s. 259-275.
- Danacıoğlu, Esra: “Osmanlı İmparatorluğu’nda Amerikan Board Okulları ve Ermeniler”, **Çağdaş Türkiye Tarihi Araştırmaları Dergisi**, c. 3, sayı: 9-10, 2000, s. 131-145.
- Demir, Hülya - Akar, Rıdvan: **İstanbul’un Son Sürgünleri**, İletişim Yay. 3. baskı, İstanbul 2004.
- Demir, Konur Alp: “Osmanlı Devleti’nde Uygulanan Adem-i Merkeziyetçi Bir Yönetim Modeli: Millet Sistemi”, **Bingöl Üniversitesi SBE. Dergisi**, c. 9, sayı: 17, 2019, s. 411-426.
- Demir, Necati: “Balkanların Parçalanmasında Azınlık Okulları ve Ana Dil Eğitiminin Rolü”, **Dokuzuncu Askeri Tarih Semineri Bildirileri I (22-24 Ekim 2003)**, Genel Kurmay Başkanlığı Yayınları, Ankara 2005, s. 209-224.

- Demirel, Fatih: “Osmanlı Eğitim Sisteminin Modernleşmesi Sürecinde Hiyerarşi”, **Eğitim Fakültesi Dergisi**, c. 25, sayı: 2, 2012, s. 507-530.
- Deri, Mehmet: **Türkiye’de Azınlıklar ve Azınlık Okulları**, IQ Kültür Sanat Yay. İstanbul 2009.
- Deri, Mehmet - Atalar, Münir: “Yunanistan’ın Ülkemize Yönelik Emelleri: Pontusçuluk ve Patriklik Siyaseti”, **Prof. Dr. Abdulhalûk Mehmet Çay 35. Yıl Armağan Kitabı**, İKSAD Yayınları, Ankara 2020, s. 429-450.
- Doğan, Bilal: **Osmanlı’nın Son Döneminde Azınlık ve Yabancı Okullarda Eğitim ve Öğretim**, Birleşik Matbaacılık, İzmir 2018.
- Doğan, İsmail: “Tanzimat Döneminde Azınlıklar Eğitimi ve Bazı Tespitler”, **Eğitim Bilimleri Fakültesi Dergisi**, c. 24, sayı: 2, 1991, s. 461-471.
- Doğan, Recai: “Osmanlı Eğitim Kurumları ve Eğitimde İlk Yenileşme Hareketleri Batılılaşma Açısından Tahlili”, **Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi**, c.37, 1997, s.407-442.
- Doğan, Recai: “1980’e Kadar Türkiye’de Din Öğretimi Program Anlayışları”, **Din Öğretiminde Yeni Yöntem Arayışları Uluslararası Sempozyum Bildiri ve Tartışmalar 28-30 Mart 2001**, MEB Din Öğretimi Genel Müdürlüğü Yayınları, Ankara 2003, s. 611-646.
- Duman, İlker Hasan: “Azınlık Hakları ve Lozan Antlaşması”, **TBB Dergisi**, sayı: 57, 2005, s. 307-321.
- Durmuş, Kahraman: “Ermeni Azınlık Okullarında Tarih Öğretimi”, **Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi**, Marmara Ün. Eğitim Bilimleri Enstitüsü, İstanbul 2017.
- Engelhardt, Eduard: **Tanzimat ve Türkiye**, (çev. Ali Reşad), Kaknüs Yayınları, İstanbul 1999.

- Er, Hamit: **Osmanlı Devletinde Çağdaşlaşma ve Eğitim**, Rağbet Yayınları, İstanbul 1999.
- Er, Hamit: “Osmanlı Devleti’nde Eğitim ve Çağdaşlaşma Çabaları”, **Marife: Dini Araştırmalar Dergisi**, c. 3, sayı: 1, 2003, s. 211-215.
- Erat, Muhammet: “Cumhuriyet Döneminde Türkiye’deki Ermeniler’in Faaliyetleri (1923-1945)”, **ÇOMÜ Uluslararası Sosyal Bilimler Dergisi**, c. 5, sayı: 2, 2020, s.295-328.
- Ercan, Yavuz: “Osmanlı Devleti’nde Müslüman Olmayan Topluluklar (Millet Sistemi)”, **Yeni Türkiye**, c. 6, sayı: 32, Ankara 2000, s. 336-406.
- Ercan, Yavuz: **Osmanlı Yönetiminde Gayrimüslimler: Kuruluştan Tanzimat’a Kadar Sosyal, Ekonomik ve Hukuki Durumlar**, Turhan Kitabevi Yay., Ankara 2001.
- Erdem, Ali Rıza Erdem - Sarpkaya, Ruhi: “Eğitim Sistemimizin Yetiştirmek İstedığı İnsan Tipi Açısından Eğitim Denetimimizin İrdelenmesi”, **E-Journal of New World Sciences Academy**, 2010, Volume: 5, No: 4, 2010, s.1793-1812.
- Erdoğan, Birsen: “Uluslararası Hukukta Azınlık Haklarının Korunması, BM ve Avrupa Sistemlerinin İncelenmesi”, **Türkiye’de İnsan Hakları**, (Yay. haz: Oya Çitçi), TODAİE Yayınları, Ankara 2000.
- Erdost, Muzaffer İlhan: **Azınlıklar Sorunu**, Onur Yayınları, İstanbul 2005.
- Ergün, Mustafa: **Atatürk Devri Türk Eğitimi**, Ocak Yayınları, Ankara 1997.
- Ergün, Mustafa: “Cumhuriyet Eğitiminin Genel Değerlendirmesi”, **Milli Eğitim Dergisi**, sayı:139, 1998, s.10-12.
- Ergün, Ömer: **Lozan’daki Azınlık Anlayışı ve Süryaniler**, Orient Yay. Ankara 2005.

- Erken, Baki: “Hukuki Temelde Türkiye’de Zorunlu Din Dersi”, **Selçuk Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi**, c. 28, sayı: 1, 2020, s.237-263.
- Erdoğan, Birsen: “Uluslararası Hukukta Azınlık Haklarının Korunması, BM ve Avrupa Sistemlerinin İncelenmesi”, **Türkiye’de İnsan Hakları**, (yay. haz: Oya Çitçi), TODAİE Yayınları, Ankara 2000.
- Erdoğan, Teyfur: “Maarif-i Umumiyye Nezareti Teşkilâtı - I”, **Ankara Üniversitesi SBF Dergisi**, c. 51, sayı: 1, 1995, s. 183-247.
- Ergin, Osman Nuri: **Türkiye Maarif Tarihi**, c. 1-2, Eser Neşriyat, İstanbul 1977.
- Ergün, Mustafa: **II. Meşrutiyet Devrinde Eğitim Hareketleri (1908-1914)**, Ocak Yayınları, Ankara 1996.
- Ergün, Ömer: **Lozan’daki Azınlık Anlayışı ve Süryaniler**, Orient Yayınları, Ankara 2005.
- Erkan, Pınar: “Tanzimat’tan Cumhuriyete Galata-Şişli Güzergâhındaki Gayrimüslim Cemaat Okulları”, **Yayımlanmamış Doktora Tezi**, İstanbul Teknik Üniversitesi Fen Bilimleri Enstitüsü, İstanbul 2011.
- Ersan, Mehmet: “Türk-Ermeni İlişkileri (XI.-XIII. Yüzyıllar)”, **Tarihte Türkler ve Ermeniler (Ortaçağ)**, (Ed: Mehmet Metin Hülagü vd.), c. 2, TTK. Yay. Ankara 2014, s.161-202.
- Ertuğrul, Halit: **Azınlık ve Yabancı Okulları ve Türk Toplumuna Etkileri**, Nesil Yay., İstanbul 1998.
- Ertürk, Selahattin: **Eğitimde Program Geliştirme**, Yelkentepe Yayınları, Ankara 1982.
- Eryılmaz, Bilal: **Osmanlı Devleti’nde Gayrimüslim Tebaanın Yönetimi**, Risale Yayınları, İstanbul 1990.
- Eryılmaz, Bilal: **Osmanlı Devleti’nde Millet Sistemi**, Ağaç Yayınları, İstanbul 1992.

- Eryılmaz, Bilal - Bektaş, “Lozan Perspektifinden Türkiye’de Azınlık Politikaları (1923-2016)”, **Marmara Üniversitesi Siyasal Bilimler Dergisi**, c. 5, sayı: 2, 2017, s. 25-50.
- Eyyüpoğlu, İsmail: “Tanzimat’tan Birinci Dünya Savaşına Kadar Osmanlı Devleti’nde Azınlık Problemi”, **Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi**, sayı: 11, 1999, s. 247-264.
- Fendoğlu, Hasan Tahsin: “Amerika Birleşik Devletinin Misyonerleri ve Osmanlı Devleti”, **Türkler**, c. 14, (ed. Hasan Celal Güzel), Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 2002, s. 189-196.
- Furat, Ayşe Zişan: “Din Eğitimi Ekseninde Türkiye’de Medya ve Din Araştırmaları”, **Medya ve Din Araştırmaları Dergisi**, c. 2, sayı: 1, 2019, s. 29-51.
- Göçek, Fatma Müge: “Türkiye’de Çoğunluk, Azınlık ve Kimlik Anlayışı”, **Türkiye’de Çoğunluk ve Azınlık Politikaları: AB Sürecinde Yurttaşlık Tartışmaları**, TESEV Yayınları, İstanbul 2005, s.64-78.
- Gök, Fatma: **Vatandaşlık ve İnsan Hakları Eğitimi Ders Kitapları**, Türkiye Ekonomik ve Toplumsal Tarih Vakfı Yayınları, İstanbul 2003.
- Gökçe, Feyyat - Oğuz, Nilüfer: “Azınlık ve Yabancı Okulların Osmanlı-Türk Eğitim Sistemine Olan Etkileri”, **International Congress on Intercultural Dialogue and Education 8-11 October 2009**, (ed. Prof. Dr. Abdülkadir Çüçen), Uludağ Üniversitesi Yayınları, Bursa 2009, s.70-86.
- Göyünç, Nejat: “Osmanlı Devletinde Ermeniler Hakkında”, **Osmanlı**, c.2, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 1999, s. 147-152.
- Göyünç, Nejat: “Osmanlı İmparatorluğu’nda Ermeniler”, **Türkler**, (ed. Hasan Celal Güzel vdğr.), c.10, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 2002, s.233-250.

- Güler, Ali: **Osmanlı'dan Cumhuriyete Azınlıklar**, Tamga Yayınları, Ankara 2000.
- Güler, Ali: “Osmanlı Devletinde Bir Gayrimüslim Unsur Olarak Ermeniler’in Din-ibadet, Eğitim-Öğretim Hürriyetleri”, **Prof. Dr. Kazım Yaşar Kopraman’a Armağan**, Ankara 2003, s. 763-778.
- Güleryüz, Naim: “Alliance İsrailite Okulları”, **Dünden Bugüne İstanbul Ansiklopedisi**, c.7, Tarih Vakfı Yayınları, İstanbul 1994, s. 206-208.
- Güllü, Ramazan Erhan: “Lozan Antlaşması Sonrası Türkiye’nin Azınlıklara Yönelik Politikaları”, **Avrasya İncelemeleri Dergisi**, c. 7, sayı: 2, 2018, s. 268-298.
- Gülsoy, Ufuk: “İslahat Fermanı”, **DİA**, c. 19, TDV. Yayınları, İstanbul 1999, s. 185-190.
- Gündüz, Aslan: **Milletlerarası Hukuk ve Milletlerarası Teşkilâtlar Hakkında Temel Metinler**, Beta Yay., 2. bsk., İstanbul 1994.
- Gündüz, Şinasi: **Din ve İnanç Sözlüğü**, Vadi Yayınları, 2. bsk. Ankara 2017.
- Gündüz, Şinasi - Aydın, Mahmut: **Misyonerlik**, Kaknüs Yayınları, İstanbul 2002.
- Gürün, Kamuran: **Ermeni Dosyası**, TTK. Yayınları, Ankara 1985.
- Güven, Dilek: **Cumhuriyet Dönemi Azınlık Politikaları ve Stratejileri Bağlamında 6-7 Olayları**, İletişim Yayınları, İstanbul 2006.
- Halaçoğlu, Ahmet: “XIX. Yüzyıl Sonlarında Osmanlı Devleti’nde Yaşayan Ermeniler’in Evlerinde Ermeni Milliyetçiliği Hakkında Ele Geçirilen Dokümanlar ve Bunun Ermeni Milliyetçiliğinin Yayılmasındaki Etkileri”, **Hoşgöründen Yol Ayrımına Ermeniler**, c. 1, Erciyes Ün. Yayınları, Kayseri 2009, s.129-152.

- Halaçoğlu, Yusuf vdğr.: **Ermeniler: Sürgün ve Göç**, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2004.
- Hanılçe, Murat - Tekinsoy, Yunus Emre (ed.): **Osmanlı'dan Cumhuriyet'e Türkiye'de Misyonerler ve Faaliyetleri**, Kitabevi Yayınları, İstanbul 2018.
- Haydaroğlu, İlknur Polat: **Osmanlı İmparatorluğu'nda Yabancı Okullar**, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara 1990.
- Haydaroğlu, İlknur Polat: "Osmanlı Devleti'nde Yabancı Okullarda Denetim Ve Cumhuriyet Dönemine Yansımaları", **Tarih Araştırmaları Dergisi**, c. 25, sayı: 39, 2006, s. 149-160.
- Hekimoğlu, Mehmet Merdan: **Uluslararası İnsan Hakları Hukuku Açısından Azınlık Hakları ve Türkiye**, Detay Yay. Ankara 2007.
- Hesapçıoğlu, Muhsin: "Türkiye'de Cumhuriyet Döneminde Eğitim Politikası ve Felsefesi", **Marmara Ün. Atatürk Eğitim Fakültesi Eğitim Bilimleri Dergisi**, sayı:29, 2009, s.121-138.
- İbrahimioğlu, Zafer: **"Gayrimüslim Azınlıklara Göre Türkiye'de Vatandaşlık ve Vatandaşlık Eğitimi"**, (Yayımlanmamış Doktora Tezi), Marmara Ün. Eğitim Bilimleri Enstitüsü, İstanbul 2014.
- İhsanoğlu, Ekmeleddin: "Gayrimüslim Cemaatlerin Eğitim Faaliyetleri", **Osmanlı Medeniyeti Tarihi -1**, Feza Gazetecilik A.Ş. Yayınları, İstanbul 1990.
- İnalcık, Halil: "İmtiyazat", **DİA**. c. 22, TDV Yayınları, İstanbul 2000, s. 245-252.
- İnanç, Zeri: **Uluslararası Belgelerde Azınlık Hakları**, Ütopya Yayınları, Ankara 2004.
- İpek, Nurdan: "Millet Sistemi İçinde Ermeniler", **Hoşgörü Toplumunda Ermeniler**, c. 3, Erciyes Üniversitesi Yayınları, Kayseri 2007, s. 421-436.

- İskefiyeli, Zeynep: “Ermeni Kimliğinin Oluşumunda Din Faktörü: Hristiyanlık, Kilise ve Misyonerler”, **Akademik Araştırmalar Dergisi**, c. 2, sayı:1, 2007, s. 231-255.
- İzmirli, Lale Ayhan: “Çözölemeyen Problem; Cemaat (Azınlık) Vakıflarının Taşınmaz Mal Edinmesi”, **TESAM Akademi Dergisi**, c. 5, sayı: 1, 2018, s. 97-135.
- Kaboğlu, İbrahim: “İnsan Hakları, Azınlık Hakları ve Türkiye”, **Ulusal, Ulusalüstü ve Uluslararası Hukukta Azınlık Hakları (Birleşmiş Milletler, Avrupa Birliği, Avrupa Konseyi, Lozan Antlaşması)**, İstanbul Barosu Yayınları, İstanbul 2002, s. 17-28.
- Kamer, S. Tunay: “Türk Eğitim Sisteminde Karma Eğitim Yapan Azınlık Okulları Üzerine Tarihi Araştırma”, **I. Uluslararası İktisat, İşletme ve Sosyal Bilimler Kongresi (18-20 Ekim 2019)**, Karabük Üniversitesi Yayınları Karabük 2019, s. 36-47.
- Karadağ, Nermin Funda: “Tanzimat’tan Sonra Osmanlı Devleti’nde Azınlıkların Hukuki Statüsü”, **Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi**, Kırıkkale Üniversitesi SBE., Kırıkkale 2010.
- Karasadık, Özlem: “Ayrılkçı Ermeni Siyasal Örgütlerine Karşı Osmanlı Devletinin İlk Önlemleri”, **ERAREN Dergisi**, sayı: 16-17, 2004-2005, s. 32-44.
- Karataş, Ali İhsan: “Osmanlı Devleti’nde Gayrimüslimlere Tanınan Din ve Vicdan Hürriyeti”, **Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi**, c. 15, sayı: 1, 2006,s. 267-284
- Karpat, Kemal: **Osmanlı'da Değişim, Modernleşme ve Uluslaşma**, (çev. Dilek Özdemir), İmge Kitapevi, İstanbul 2006.
- Kaştan, Yaşar: “Cumhuriyet Döneminde Nüfus Hareketlerinin Fonksiyonu”, **Atatürk Üniversitesi SBE. Dergisi**, c.7, sayı: 1, 2006, s. 65-76.

- Kaya, Ayhan - Tarhanlı, Turgut: “Türkiye’de Azınlıklar ve Anayasal Yurttaşlık”, **Türkiye’de Çoğunluk ve Azınlık Politikaları - AB Sürecinde Yurttaşlık Tartışmaları**, TESEV Yayınları, İstanbul 2005.
- Kaya, Nurcan: **Türkiye’nin Eğitim Sisteminde Azınlıklar**, İstanbul 2009.
- Kaya, Nurcan - Somel, Selçuk Akşin: **Geçmişten Günümüze Azınlık Okulları: Sorunlar ve Çözüm Önerileri**, c. 3, Tarih Vakfı Yayınları, İstanbul 2013.
- Kaya, Önder: **İmparatorluktan Cumhuriyete Azınlıklar**, Kronik Kitap Yay., İstanbul 2017.
- Kaymak, Özgür: **İstanbul’da Az(ınlık) Olmak: Gündelik Hayatta Rumlar, Yahudiler, Ermeniler**, Libra Yayıncılık, İstanbul 2017.
- Kaymakcan, Recep: “Türkiye’de Din Eğitimi Politikaları Üzerine Düşünceler”, **EKEV Akademi Dergisi**, sayı: 27, 2006, s. 21-36.
- Kazıcı, Ziya: “Osmanlılar’da Hoşgörü”, **Türkler**, (ed. Hasan Celal Güzel vdgr.), c.10, Ankara 2002, s.221-232.
- Kemaloğlu, Muhammet: “Türkiye Selçuklularında Gayr-ı Müslim Tebaa ile Kurulan Sosyal İlişkiler”, **Mehmet Akif Ersoy SBE. Dergisi**, c. 4, sayı: 7, 2012, s. 168-185.
- Kenanoğlu, Mustafa Macit: **Osmanlı Millet Sistemi**, Klasik Yayınları, İstanbul 2001.
- Kenanoğlu, Mustafa Macit: “Osmanlı İmparatorluğu’nda Gayrimüslimlerin Eğitimi Üzerine”, **Türkiye Araştırmaları Literatürü Dergisi**, c.6, sayı: 12, 2008, s. 181-205.
- Kesgin, Safiye: “Cumhuriyet Dönemi Örgün Eğitim Kurumlarında Ahlak Eğitimi”, **Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi**, c. 52, sayı: 1, 2011, s. 209-238.

- Keskin, Funda: “Azınlıklar Konusu”, **Yaşayan Lozan**, Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları, Ankara 2003, s. 213-263.
- Keskinkılıç, Erdoğan: “İstanbul’da Gayrimüslim Okulları”, **Antik Çağ’dan XXI. Yüzyıla İstanbul Ansiklopedisi**, c. 9, İSAM Yayınları, İstanbul 2015, s. 180-191.
- Keyifli, Şükrü: “Eğitim ve Din Eğitimi”, **Çukurova Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi**, c. 13, sayı:2, 2013, s. 103-126.
- Kılıç, Davut: **Osmanlı Ermenileri Üzerine Araştırmalar**, Manas Yay., Elazığ 2007.
- Kılıç, Remzi: “Osmanlı Türkiye’sinde Azınlık Okulları”, **Türk Kültürü Dergisi**, sayı:431, 1999, s. 151-159.
- Kılıç, Remzi: “Osmanlı Yönetiminde XIX. Yüzyıl Ermeni Okulları ve Faaliyetleri”, **Hoşgörü Toplumunda Ermeniler**, c. 4, Erciyes Üniversitesi Yay., Kayseri 2007, s.79-88.
- Kılıç, Remzi: “Misyonerlik ve Türkiye’ye Yönelik Misyoner Faaliyetler”, **Türklük Bilimi Araştırmaları**, sayı: 19, 2008, s. 327-342.
- Kılınç, Doğan: **Azınlık Hakları**, Yetkin Yay., Ankara 2013.
- Kızılkaya, Ahmet: “Ekonomik ve Siyasal Boyutlarıyla Varlık Vergisi”, **Uluslararası Emek ve Toplum Dergisi**, c. 5, sayı: 12, 2016, s. 84-95.
- Kocabaşoğlu, Uygur: **Kendi Belgeleriyle Anadolu’daki Amerika**, Arba Yayınları, İstanbul 1989.
- Koçak, Cemil: “Tanzimat’tan Sonra Özel ve Yabancı Okullar”, **Tanzimat’tan Cumhuriyet’e Türkiye Ansiklopedisi**, c. 2, İletişim Yay. İstanbul 1985, s.485-494.
- Koçer, Hasan Ali: **Türkiye’de Modern Eğitimin Doğuşu ve Gelişimi (1773-1923)**, MEB. Yayınları, İstanbul 1992.
- Koçoğlu, Yahya: **Türkiye’de Gayrimüslim Hayatlar**, Metis Yay, İstanbul 2003.

- Kodaman, Bayram: **Abdülhamid Devri Eğitim Sistemi**, TTK Yayınları, Ankara 1999.
- Komisyon: **Dünden Bugüne Özel Öğretim Kurumları 1, Özel Okullar**, MEB Yayınları, Ankara 1991.
- Komisyon: **Azınlık ve Yabancı Okulların Denetiminde Göz Önünde Bulundurulacak Esaslar**, MEB. Yayınları, Ankara 1994.
- Komisyon: **Milli Eğitim ile İlgili Mevzuat**, c. 1-2, MEB. Yayınları, Ankara 2003.
- Komisyon: **Türkiye’de Din ve Eğitim: Son Dönemdeki Gelişmeler ve Değişim Süreci**, Sabancı Üniversitesi Yayınları, İstanbul 2011.
- Komisyon: **Eğitim Sisteminde Din Öğretiminin Rolü**, Yurttaşlık Derneği Yay. İstanbul 2016.
- Kulaksızoğlu, Adnan - Çakar, Murat - Dilmaç, Bülent: “Türkiye’de ve Dünyada Özel Okulların Yapısı ve İşlevi”, **Marmara Ün. Atatürk Eğitim Fakültesi Eğitim Bilimleri Dergisi**, sayı: 11, 1999, s. 219-232.
- Kuran, Ercüment: “Tarihte Türkler ve Ermeniler”, **Osmanlıdan Günümüze Ermeni Sorunu**, (ed. Hasan Celal Güzel), Yeni Türkiye Yay. Ankara 2001, s. 39-46.
- Kurubaş, Erol: **Asimilasyondan Tanınmaya Uluslararası Alanda Azınlık Sorunları ve Avrupa Yaklaşımı**, Asil Yayın Dağıtım, Ankara 2004.
- Kuşcu, Turan Bilge: “Din Eğitiminin Hukuki Temelleri”, **Kahramanmaraş Sütçü İmam Ün. İlahiyat Fakültesi Dergisi**, sayı: 26, 2016, s. 223-254.
- Küçük, Abdurrahman: “Gregoryan Ermeni Kilisesinin Oluşması ve Konsil Kararları Karşısındaki Tutumu”, **Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi**, c. 35, 1996, s. 117-154.
- Küçük, Abdurrahman - Küçük, Mehmet Alparslan: **Dini Azınlıklar ve Türk Hoşgörüsü**, Berikan Yayınevi, Ankara 2019.

- Küçük, Cevdet: “Osmanlılarda Millet Sistemi ve Tanzimat”, **Tanzimat’tan Cumhuriyete Türkiye Ansiklopedisi**, c. 4, İletişim Yayınları, İstanbul 1985, s. 1007-1024.
- Küçük, Cevdet: “Osmanlı Devleti'nde Millet Sistemi”, **Osmanlı**, c. 4, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 1999, s. 208-216.
- Küçükçayır, Gülnur Ak - Cemaloğlu, Necati: “Türkiye’de Geçmişten Günümüze Özel Okullar ve Uygulanan Politikalar Üzerine Bir Araştırma,” **Eğitim Yönetimi Araştırmaları**, (ed. Kolektif), Pegem Akademi Yayınları, Ankara 2017, s. 87-99.
- Macar, Elçin: **Cumhuriyet Dönemi İstanbul Rum Patrikhanesi**, İletişim Yay., İstanbul 2003.
- Maksudyan, Nazan: “Amerikan Kaynaklarında Merzifon Anadolu Koleji’nin Kısa Tarihçesi”, **Kebikeç Dergisi**, sayı: 36, 2013, s. 131-154.
- MEB: **Sosyal Bilgiler Dersi Öğretim Programı**, Temel Eğitim Genel Müdürlüğü, Ankara 2017.
- MEB: **Şehrimiz Dersi Öğretim Programı**, Temel Eğitim Genel Müdürlüğü, Ankara 2017.
- MEB: **2017 Ortaokul Temel Dini Bilgiler (İslam 1-2) Dersi Öğretim Programı**, Din Öğretimi Genel Müdürlüğü, Ankara 2017.
- MEB: **2017 İlköğretim Din Kültürü ve Ahlak Bilgisi Dersi (4, 5, 6, 7 ve 8. Sınıflar) Öğretim Programı ve Kılavuzu**, Din Öğretimi Genel Müdürlüğü, Ankara 2017.
- MEB: **2018 (4 ve 8. Sınıflar) Din Kültürü ve Ahlak Bilgisi Dersi Öğretim Programı**, Din Öğretimi Genel Müdürlüğü, Ankara 2018.
- MEB: **2018 (9 ve 12. Sınıflar) Din Kültürü ve Ahlak Bilgisi Dersi Öğretim Programı**, Din Öğretimi Genel Müdürlüğü, Ankara 2018.

- Meray, Seha Lutfi: **Lozan Barış Konferansı: Tutanaklar Belgeler**, c. 1, 2, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul 2001.
- Metin, Erhan: **Türk Ders Kitaplarında Ermeniler: Cumhuriyet'ten Günümüze**, TEPAV Yayınları, Ankara 2015.
- Mutlu, Server: "Osmanlı Nüfusu", **Türk-Ermeni İhtilafı: Makaleler**, (ed. Hikmet Özdemir), TBMM Yayınları, Ankara 2007, s. 352-397.
- Mutlu, Şamil: **Osmanlı Devletinde Misyoner Okulları**, Gökkuşbu Yay. 2. bsk., İstanbul 2005.
- Müezzinoğlu, Ersin: "Ermeni Azınlık Okullarının Ermeni Milliyetçiliğinin Doğuşundaki Rolü", **Hoşgöründen Yol Ayrımına Ermeniler**, c. 2, Erciyes Ün. Yayınları, Kayseri 2009, s. 87-110.
- Mülayim, Ahmet: "Azınlık Okulları", **Dünden Bugüne İstanbul Ansiklopedisi**, c.1, Tarih Vakfı Yayınları, İstanbul 1994, s. 396-397.
- Mülayim, Ahmet: "Rum Okulları", **Dünden Bugüne İstanbul Ansiklopedisi**, c. 6, Tarih Vakfı Yayınları, İstanbul 1994, s. 347-350.
- Nazıroğlu, Bayram Ali: "Din Eğitiminde Temel Kavramlar ve Bilimselleşme", **Din Eğitimi**, (ed. Bayram Ali Nazıroğlu - İbrahim Turan), Bilay Yayınları, Ankara 2020, s.15-34.
- Okutan, Mustafa Çağatay: "Teori ve Uluslararası Metinlerde Azınlık Tanımı", **Ankara Üniversitesi SBF Dergisi**, c. 59, sayı: 2, 2004, s. 59-75.
- Okutan, Mustafa Çağatay: **Tek Parti Döneminde Azınlık Politikaları**, Bilgi Üniversitesi Yayınları, İstanbul 2009.
- Oran, Baskın: **Küreselleşme ve Azınlıklar**, İmaj Kitapevi, Ankara 2001.
- Oran, Baskın: **Türkiye'de Azınlıklar**, İletişim Yay. İstanbul 2010.

- Ortaylı, İlber: “Osmanlı İmparatorluğu’nda Millet”, **Tanzimat’tan Cumhuriyete Türkiye Ansiklopedisi**, c. 4, İletişim Yayınları, İstanbul 1994, s. 996-1001.
- Ortaylı, İlber: “Millet (Osmanlılar’da Millet Sistemi)”, **DİA.**, c. 30, TDV Yayınları, İstanbul 2005, s. 66-70.
- Ortaylı, İlber: **Türkiye’nin Yakın Tarihi**, Timaş Yayınları, İstanbul 2012.
- Ovadya, Silivya: “Yahudi Okulları”, **Dünden Bugüne İstanbul Ansiklopedisi**, c.7, Tarih Vakfı Yayınları, İstanbul 1994, s. 402-403.
- Öcal, Mustafa: “Cumhuriyet Döneminde Türkiye’de Din Eğitimi ve Öğretimi”, **Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi**, sayı: 7, 1998, s. 241-268.
- Öke, Mim Kemal: Osmanlı İmparatorluğu, Azınlıklar ve Himaye Sistemi”, **Doğuştan Günümüze Büyük İslam Tarihi**, Çağrı Yay. c. 12, İstanbul 1993, s. 203-207.
- Öktem, Akif Emre: **Uluslararası Hukukta İnanç Özgürlüğü**, Liberte Yayınevi, Ankara 2002.
- Öktem, Akif Emre: “Yeni Vakıflar Kanununun Cemaat Vakıflarına İlişkin Hükümleri Hakkında Uluslararası Hukuk Açısından Bazı Gözlemler”, **Anayasa Hukuku 2**, Yetkin Yayınları, Ankara 2008, s. 547-577.
- Öksüz, Hikmet: “Lozan Antlaşması’nda Azınlıklar Meselesi”, **Türk Yurdu Dergisi**, sayı:122, 1997, s. 87-90.
- Öksüz, Melek: “Osmanlı Topraklarında Hukuki Statü Arayışı ve Varlık Mücadelesinde Amerikan Kurumları”, **History Studies**, c. 2, sayı: 1, 2010, s. 147-187.
- Önder, Mustafa: “Din Kültürü ve Ahlak Bilgisi Öğretiminin Temelleri Üzerine”, **Dergiabant İlahiyat Fakültesi Dergisi**, 2013, sayı:1, s. 24-40.

- Öntuğ, Mustafa Murat: “Osmanlı Devleti’nin Ermeni Mektepleri Üzerindeki Denetimi”, **Hoşgörü Toplumunda Ermeniler**, c. 3, Erciyes Üniversitesi Yay. Kayseri 2007, s. 311-328.
- Öntuğ, Mustafa Murat: “Ermeni Mektepleri ve Ulusal Kimlik Oluşumu”, **Hoşgörüden Yol Ayrımına Ermeniler**, c. 3, Erciyes Üniversitesi Yay., Kayseri 2009, s. 263-288.
- Örtlek, Muhammet: “Türkiye’de Etnik Azınlıklara Yönelik Yaklaşımlar”, **Hukuk ve İktisat Araştırmaları Dergisi**, c. 6, sayı: 2, 2014, s. 15-30.
- Öz, Ayhan: “Heyet-i İlmiye Toplantıları ve Millî Eğitim Şûralarında Din Eğitimi”, **Sakarya Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi**, c. 16, sayı: 29, 2014, s. 129-156.
- Özbek, Nimet: **Türkiye’deki Yabancıların Öğrenim ve Öğretim Özgürlüğü**, Mülkiyeliler Birliği Vakfı Yayınları, Ankara 2000.
- Özcan, Azmi: "Osmanlılık", **DİA.**, c. 33, TDV Yayınları, İstanbul 2007, s. 485-487.
- Özcan, Tuğrul: **Osmanlı Gayrimüslim Cemaat ve Yabancı Okulları**, Gece Kitaplığı Yayınları, Ankara 2017.
- Özçelik, Sevgi: **Öğretmenler, Öğrenciler, Veliler ve STK’lar Açısından Eğitim Sisteminde Din Öğretiminin Rolü**, Yurttaşlık Derneği Yay. İstanbul 2016.
- Özdek, Yasemin: **Uluslararası Politika ve İnsan Hakları**, Öteki Yayınevi, Ankara 2000.
- Özdemir, Hakan: “Osmanlı İdaresinin Ermeni Okullarına Yaklaşımı (1878-1900)”, **Tarih Okulu dergisi**, sayı:13, 2012, s. 115-148.
- Özdoğan, Günay Göksu vdğr.: **Türkiye’de Ermeniler Cemaat-Birey-Yurttaş**, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, İstanbul 2009.

- Özel, Ahmet: “Gayrimüslim”, **DİA.**, c. 13, TDV. Yayınları, İstanbul 1996, s. 418-427.
- Özel, Sibel: “Lozan Antlaşması ve Azınlık Hukuku Çerçevesinde Fener-Rum Patrikhanesinin Hukuki Konumu”, **“Avrupa Araştırmaları Dergisi**, c. 14, sayı: 1, 2006, s. 39-65.
- Özkan, Feriha: “Atatürk’ün Laiklik Anlayışının Eğitim Sistemimizdeki Yansımaları (1919-1938)”, **Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi**, Dumlupınar Üniversitesi SBE. Kütahya 2006.
- Özkaya, Necdet: “Özel Eğitim Kurumlarının Eğitim Sistemimizdeki ve Sosyoekonomik Yapı İçindeki Yeri”, **Türkiye ve Dünyada Özel Eğitim Kurumlarının Yeri ve Önemi (14 Ekim 1992)**, İTO Yayınları, İstanbul 1993, s. 7-22.
- Özkaya, Yücel: “Cumhuriyet’in İlanı ve Rejim Olarak Eğitime Katkıları”, **Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi**, c. 19, sayı:56, 2003 s. 471-481.
- Özpolat, Vahap: “Öğretmenlerin Mesleki Önceliklerinde Öğrenci Merkezli Eğitim Yaklaşımının Yeri”, **Milli Eğitim Dergisi**, c. 43, sayı: 200, 2013, s. 5-27.
- Öztürk, Cemil - Gündüz, Mustafa: “Cumhuriyet Döneminde İstanbul’da Eğitim”, **Antik Çağ’dan XXI. Yüzyıla İstanbul Ansiklopedisi**, c. 9, İSAM Yayınları, İstanbul 2015, s. 206-251.
- Öztürk, İbrahim Sadi: **Mondros, Sevr ve Lozan Antlaşmaları**, ATO. Yay., Ankara 2004.
- Öztürk, Nazif: **Azınlık Vakıfları**, Altın Küre Yay. Ankara 2003.
- Özyılmaz, Emre: **Heybeliada Ruhban Okulu**, Tamga Yayınları, Ankara 2000.
- Pamukciyan, Kevork: **Biyografileriyle Ermeniler**, Aras Yayıncılık, İstanbul 2003.
- Parladır, Selahattin: **Din Eğitimine Bilimine Giriş**, Anadolu Matbaacılık, İzmir 1996.

- Pur, Hüseyin Perviz: **Varlık Vergisi ve Azınlıklar**, Eren Yay, İstanbul 2007.
- Sağırlı, Abdurrahman: “Ermenileri Katolikleştirme Çabaları”, **Hoşgörü Toplumunda Ermeniler**, c. 1, Erciyes Üniv. Yayınları, Kayseri 2007, s.147-160.
- Sakaoğlu, Necdet: **Osmanlıdan Günümüze Eğitim Tarihi**, Bilgi Üniversitesi Yay. İstanbul 2003.
- Sakin, Orhan: **Osmanlı’da Etnik Yapı ve 1914 Nüfusu**, Ekim Yayınları, İstanbul 2008.
- Saracaloğlu, Asuman Seda: **Eğitimde Program Geliştirme ve Değerlendirme**, Pegem Yayınları, Ankara 2018.
- Saraçlı, Murat: **Avrupa Birliği ve Türkiye’de Azınlıklar**, Lotus Yayınları, Ankara 2006.
- Saydam, Abdullah: “Osmanlı Düzeninin Çökmesinin Ayrılıkçı Hareketlere Olan Etkisi: Ermeni Milleti Örneği”, **Hoşgörüden Yol Ayrımına Ermeniler**, c.1, Erciyes Ün. Yayınları, Kayseri 2009, s. 59-97.
- Seropyan, Vağarsak: “Ermeni Okulları”, **Dünden Bugüne İstanbul Ansiklopedisi**, c.3, Tarih Vakfı Yayınları, İstanbul 1994, s. 187.
- Sevinç, Necdet: **Osmanlı’dan Günümüze Misyoner Faaliyetleri**, Bilgeoğuz Yayınları, 7. bsk., İstanbul 2009.
- Sezer, Ayten: **Atatürk Döneminde Yabancı Okullar (1923-1938)**, TTK Yay. Ankara 1999.
- Sezer, Ayten: “Osmanlı’dan Cumhuriyet’e Misyonerlerin Türkiye’deki Eğitim ve Öğretim Faaliyetleri”, **Hacettepe Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Dergisi**, c. 16, (özel sayı), 1999, s.169-183.
- Sezer, Ayten: “Osmanlı Devletinde Misyonerlik Faaliyetleri,” **Osmanlı**, c. 2, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 1999, s. 181-191.

- Sezer, Ayten: “Atatürk Dönemi Eğitim Politikası”, **Türk Yurdu**, c. 20, sayı: 160, 2000, s.113-118.
- Sezer, Ayten: “Ermeni Meselesinde Misyonerlerin Rolü”, **Türk Kültürü**, sayı: 467, 2002, s.129-138.
- Shaw, Stanford: “Osmanlı İmparatorluğu’nda Azınlıklar Sorunu”, (çev. Ahmet Günlük), **Tanzimat’tan Cumhuriyet’e Türkiye Ansiklopedisi**, c. 4, İletişim Yayınları, İstanbul 1985, s.1002-1006.
- Sofuoğlu, Adnan: **Fener Rum Patrikhanesi ve Siyasi Faaliyetleri**, Turan Yayıncılık, İstanbul 1996.
- Somel, Selçuk Akşin: “Cemaat Mektepleri ve Yabancı Misyoner Okulları”,**Osmanlı Uygarlığı 1**, Kültür Bakanlığı Yay., İstanbul 2003, s. 387-401.
- Somel, Selçuk Akşin: “Osmanlı Ermeniler’inde Kültür Modernleşmesi, Cemaat Okulları ve Abdülhamid Rejimi”, **Tarih ve Toplum: Yeni Yaklaşımlar**, sayı: 5, 2007, s. 71-92.
- Somel, Selçuk Akşin: **Osmanlı’da Eğitimin Modernleşmesi (1839-1908)**, İletişim Yayınları, İstanbul 2010.
- Somel, Selçuk Akşin: “Abdülhamid Devri Eğitim Sistemine Genel Bir Bakış”, **Sultan 2. Abdülhamid ve Dönemi**, (ed. Coşkun Yılmaz), Sultanbeyli Belediyesi Yayınları, İstanbul 2012, s. 147-152.
- Somel, Selçuk Akşin: **Gayrimüslim Okulları Nasıl Azınlık Okulu Oldu?** Tarih Vakfı Yay., İstanbul 2013.
- Sonyel, Salahi R: **Tanzimat ve Osmanlı İmparatorluğu’nun Gayrimüslim Uyrukları Üzerindeki Etkileri**, TTK. Yayınları, Ankara 1994.
- Sonyel, Salahi R: “Hristiyan Azınlıklar ve Osmanlı Devletinin Son Devri”, **Osmanlı**, c. 2, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 1999, s. 142-147.

- Soysal, İsmail: **Türkiye'nin Siyasal Andlaşmaları (1920-1945)**, c. 1, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2000.
- Şahin, Gürsoy: "Türk Ermeni İlişkilerinin Bozulmasında Amerikalı Misyonerlerin Rollerine Üzerine Bir İnceleme", **Afyon Kocatepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi**, c. 6, sayı:1/Ermeni Özel Sayısı, 2005, s. 184-207.
- Şahin, Hayrettin: "Osmanlı İmparatorluğu'nda Ermenilere Verilen Hak ve İmtiyazlar", **Erciyes Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi**, c. 2, sayı: 19, 2014, s. 81-99.
- Şehirli, Y. Atilla: "Osmanlı Devleti'nde İhtilalci Ermeni Cemiyetlerinin Faaliyetleri ve Osmanlı Devleti'nin Aldığı Tedbirler", **Dünden Bugüne Türk-Ermeni İlişkileri**, Nobel Yayınları, Ankara 2003, s. 253-264.
- Şeker, Mehmet: "Selçuklular ve Osmanlılar Döneminde Ermeniler ile Bir Arada Yaşama Örneği", **Tarihte Türkler ve Ermeniler (Birlikte Yaşama Kültürü)**, (ed. Metin Hülagü vdğr.), c. 3, TTK. Yay., Ankara 2014, s.149-166.
- Şengül, Serdar: "Medreseden Okula Osmanlı-Cumhuriyet Modernleşmesi", **Modern Türkiye'de Siyasi Düşünce: Dönemler ve Zihniyetler**, (ed. T. Bora - M. Gültekingil), İletişim Yayınları, İstanbul 2009, s. 634-650.
- Şentürk, Recep: "Millet", **DİA**, c. 30, TDV Yayınları, İstanbul 2005, s. 64-66.
- Şimşek, Eyüp: "Çok Partili Dönemde Yeniden Din Eğitimi ve Öğretimine Dönüş Süreci (1946-1960)", **Atatürk Ü. Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi**, sayı: 49, 2013, s. 391-414.
- Şişman, Adnan: **XX. Yüzyılın Başlarında Osmanlı Devletinde Yabancı Devletlerin Kültürel ve Sosyal**

- Müesseseleri**, Atatürk Araştırma Merkezi Yayınları, Ankara 2006.
- Şişman, Mehmet: **Türk Eğitim Sistemi ve Okul Yönetimi**, Pegem Akademi Yayınları, 11. bsk., Ankara 2019. Tansel, Selahattin: **Mondros'tan Mudanya'ya Kadar**, c. 1, MEB Yayınları, İstanbul 1991.
- Taşdemir, Hakan - Saraçlı, Murat: “Avrupa Birliği ve Türkiye Perspektifinden Azınlık Hakları Sorunu”, **Uluslararası Hukuk ve Politika Dergisi**, c. 2, sayı: 8, 2007, s. 25-35.
- Taşdemirci, Ersoy: “Türk Eğitim Tarihinde Azınlık Okulları ve Yabancı Okulları”, **Erciyes Üniversitesi SBE. Dergisi**, sayı: 10, 2001, s.13-28.
- Taşkın, Pelin: “5580 Sayılı Özel Öğretim Kurumları Kanunu ve Getirdiği Yenilikler”, **Ankara Barosu dergisi**, sayı: 68, 2010, s. 159-178.
- Tekeli, İlhan: “Tanzimat'tan Cumhuriyete Eğitim Sistemindeki Değişmeler”, **Tanzimat'tan Cumhuriyete Türkiye Ansiklopedisi**, c. 2, İletişim Yayınları, İstanbul 1985, s.459-75.
- Tekeli, İlhan: “Osmanlı İmparatorluğu'ndan Günümüze Eğitim Kurumlarının Gelişimi”, **Cumhuriyet Dönemi Türkiye Ansiklopedisi**, c. 3, İletişim Yayınları, İstanbul 1983, s. 653-658.
- Tekeli, İlhan - İlkin, Selim: **Osmanlı İmparatorluğu'nda Eğitim ve Bilgi Üretim Sisteminin Oluşumu ve Dönüşümü**, TTK. Yayınları, Ankara 1993.
- Tekin, İshak: “Ahlak Eğitiminde Beceri Merkezli Öğrenme”, **Eskişehir Osmangazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi**, sayı: 20 (Özel Sayı), 2019, s. 259-287.

- Temiztürk, Halil: “Kapadokyalı Bir Kilise Babası: Aziz Basil ve Hristiyanlığın Şekillenmesine Etkisi”, **KTÜ İlahiyat Fakültesi Dergisi**, c. 3, sayı: 1, 2016, s. 35-61.
- Toros, Taha: “Osmanlı İmparatorluğunda Gayrimüslim Azınlıklar”, **Tanzimat’tan Cumhuriyete Türkiye Ansiklopedisi**, c. 4, İletişim Yayınları, İstanbul 1985, s. 1008-1011.
- Tosun, Cemal: **Din Eğitimi Bilimine Giriş**, Pegem Akademi Yayıncılık, 10. bsk., Ankara 2020.
- Tosun, Ramazan: **Cumhuriyet ve Azınlıklar (Makaleler, İncelemeler)**, Berikan Yayınları Ankara 2009.
- Tozlu, Necmettin: **Kültür ve Eğitim Tarihimizde Yabancı Okullar**, Akçağ Yayınları, Ankara 1991.
- Tunç, Hasan: “Uluslararası Sözleşmelerde Azınlık Hakları Sorunu ve Türkiye”, **Gazi Üniversitesi, Hukuk Fak. Dergisi**, c. 8, sayı: 1-2, 2004, s. 181-238.
- Turan, İbrahim: **Avrupa Birliği Sürecinde Türkiye’de Din Eğitimi Politikaları**, İz Yay., İstanbul 2013.
- Turan, Ömer: “Osmanlı’dan Cumhuriyet’e Türkiye’de Protestan Misyonerlik Faaliyetleri”, **Osmanlı**, c.2, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 1999, s.204-214.
- Turan, Şerafettin: “Lozan Antlaşması”, **DİA.**, c. 27, TDV. Yay. İstanbul 2003, s. 214-216.
- Tümer, Günay: “Din”, **DİA.**, c. 9, TDV Yayınları, İstanbul 1994, s. 312-320.
- Ulu, Cafer: **Türkiye Cumhuriyeti’nde Ermeniler**, Atatürk Araştırma Merkezi Yay. Ankara 2009.
- Uluç, Özlem: “İmparatorluktan Ulus Devlete Vatandaşlık Halleri: Osmanlı ve Türkiye’de Vatandaşlık Politikaları”, **Toplum Bilimleri Dergisi**, c. 6, sayı: 12, 2012, s. 1-7.
- Uras, Esat: **Tarihte Ermeniler ve Ermeni Meselesi**, Belge Yayınları, İstanbul 1987.

- Usta, Mustafa: **Türkiye’de Yüksek Din Eğitiminin Kurumsallaşma ve Ekolleşme Sorunları**, İFAV Yayınları, İstanbul 2001.
- Uyanık, Ercan: **II. Meşrutiyet Döneminde İttihat ve Terakkinin Eğitim Politikası** Milli Eğitim Yay., Ankara 2000.
- Uygun, Selçuk: “Türkiye’de Düünden Bugüne Özel Okullara Bir Bakış”, **Ankara Üniversitesi Eğitim Bilimleri Fakültesi Dergisi**, c. 36, sayı: 1-2, 2003, s.107-120.
- Uzun, Turgay, “Osmanlı Devleti’nde Toplumsal Yapı ve Ayrılmakçı Ermeni Hareketinin Doğuşu”, **Düünden Bugüne Türk Ermeni İlişkileri**, Nobel Yay., Ankara 2003, s.191-204.
- Ürer, Levent: **Azınlıklar ve Lozan Tartışmaları**, Derin Yayınları, İstanbul 2003.
- Vahapoğlu, Hidayet: **Osmanlı’dan Günümüze Azınlık ve Yabancı Okulları**, Boğaziçi Yayınları, İstanbul 1992.
- Varış, Fatma: **Eğitimde Program Geliştirme: Teori ve Teknikler**, Ankara Üniversitesi Eğitim Fakültesi Yay., Ankara 1967.
- Yaman, Ahmet: “Zimmî”, **DİA.**, c. 44, TDV. Yayınları, İstanbul 2013, s. 434-438.
- Yaşar, Necdet: “Heybeliada Rum Ruhban Mektebi”, **Düünden Bugüne İstanbul Ansiklopedisi**, c.4, Tarih Vakfı Yayınları, İstanbul 1994, s. 57-58.
- Yazıcı, Fatih: **Azınlık Okullarında Tarih Eğitimi ve Çok Kültürlülük**, Yeni İnsan Yayınevi, İstanbul 2015.
- Yediyıldız, Bahaeddin: “Klasik Dönem Osmanlı Toplumuna Genel Bir Bakış”, **Türkler**, c.10, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 2002, s. 183-215.

- Yeşilyurt, Temel - Taşdelen, Mehmet: “Ahiret İnancının Pratik Yansımaları”, **Kelam Araştırmaları Dergisi [Kader]**, c.10, sayı: 2, 2012, s. 55-68.
- Yıldırım, M. Zeki vdğr.: **Yabancı Okullar, Azınlık Okulları ve Uluslararası Okullar Denetim Rehberi**, Milli Eğitim Teftiş Kurulu Başkanlığı Yayınları, Ankara 2010.
- Yıldız, İlhan: “Din Kültürü ve Ahlak Bilgisi Dersi: Zorunlu mu Kalmalı Yoksa Seçmeli mi Olmalı?”, **TÜBAV Dergisi**, c. 2, sayı: 2, 2009, s. 243-256.
- Yılmaz, Durmuş: “Lozan Antlaşmasından Önce Azınlık Okullarının Durumu”, **Türkiyat Araştırmaları Dergisi**, 1997, sayı: 4, 1997, s. 279-288.
- Yılmaz, Gözde: “Agonistik Politika Perspektifinde Türkiye’de Yaşayan Ermenilerin Eğitimsel Sorunlarının Analizi (Agos Gazetesi Üzerinden Nitel Bir Çalışma)”, **Yeni Türkiye Dergisi, Ermeni Meselesi III**, sayı: 62, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 2014, s.1-28.
- Yılmazlar, Hakan: “Türkiye’de Özel Okulların Gelişimi (1923-1950)”, **Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi**, İstanbul Ün. SBE., İstanbul 2007.
- Yorulmaz, Şerife: “19. Yüzyılda Osmanlı Eğitim Sistemi İçinde Ermeniler’in Durumu, Misyoner Faaliyetlerin Etkileri ve Ruhsatsız Açılan Ermeni Okulları”, **XIV. Türk Tarih Kurumu Sempozyumu (9-13 Eylül 2002)**, c. 2, II. Kısım, TTK Yayınları, Ankara 2005, s.1441-1458.
- Yumul, Arus: “Azınlık mı, Vatandaş mı?”, **Türkiye’de Çoğunluk ve Azınlık Politikaları: AB Sürecinde Yurttaşlık Tartışmaları**, TESEV Yayınları, İstanbul 2006, s. 87-100.
- Yuvalı, Abdülkadir: “Ermeni İsyanlarında Misyoner Okullarının Rolü”, **Yakın Tarihimizde Kars ve Doğu Anadolu**

- Sempozyumu**, Atatürk Üniversitesi Yayınları, Ankara 1999, s. 201-214.
- Yücel, Hakan: “Günümüz Türkiye’inde Ermeni Genci Olmak: İstanbul’daki Ermeni Liseleri Mezunu Gençlerin Kimlik Algıları, Kimlik Kaynakları ve Kimlik Stratejileri”, **Alternatif Politika Dergisi**, c. 11, sayı: 2, 2019, s. 401-429.
- Yücel, Mustafa Serhan: “Türkiye’de Yabancı Okullar ve Azınlık Okulları (1925-1926)”, **Yayımlanmamış Doktora Tezi**, Bilecik Şeyh Edebali Üniversitesi SBE. Bilecik 2016.
- Yürük, Tuğrul: “Cumhuriyet Dönemi Din Öğretimi Program Anlayışları”, **Yayımlanmamış Doktora Tezi**, Ankara Üniversitesi SBE. Ankara 2011.
- Yürük, Tuğrul: “İlk ve Orta Eğitimde Din Eğitimi”, **Din Eğitimi El Kitabı**, (ed. Recai Doğan - Remziye Ege), Grafiker Yay. Ankara 2012, s. 129-134.
- Zamacı, Ayşe: “Ermeni Milliyetçiliğinin Siyasallaşmasında Ermeni Muallimlerinin Faaliyet ve Roller”, **Ermeni Araştırmaları**, sayı: 62, 2019, s. 47-71.
- Zengin, Mahmut: “Türkiye’de Cumhuriyet Dönemi Eğitim Politikalarının Din Dersi Öğretim Programlarına Etkileri”, **Sakarya Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi**, c.19, sayı: 36, 2017, s. 113-137.
- Zengin, Salih Zeki: “Tanzimat ve Sonrası Dönemde Osmanlı Toplumunda Gayrimüslimler ve Din Eğitimi”, **Değerler Eğitimi Dergisi**, c. 6, sayı: 15, 2008, s.139-170.

ÖZGEÇMİŞ

Osman Kâmil ÇORBACI, 1994 yılında General Ali Rıza Ersin lisesini 2001 yılında da Atatürk Üniversitesi İlahiyat Fakültesini bitirdi 2015 yılında Anadolu Üniversitesi Uluslararası İlişkiler bölümünü bitirdikten sonra 2017 yılında da Kastamonu Üniversitesi'nde "Evanjelik Hristiyanların Misyonerlik Faaliyetlerinde Bilişimi Kullanma Gücü" başlıklı teziyle yüksek lisansını tamamladı. 2017-2018 öğretim yılında İstanbul Üniversitesi İlahiyat Fakültesinde doktora başladı. 2019 yılında Anadolu Üniversitesi Sosyoloji, 2020 yılında da AUZEF Felsefe bölümlerini bitirdi. "Azınlık Örgün Eğitim Kurumlarında Cumhuriyet Sonrası Din Eğitimi ve Müfredatları: İstanbul-Ermeni Okulları Örneği" başlıklı çalışmasıyla doktorasını sürdürmekte olan Çorbacı'nın eğitim tarihi, azınlık tarihi, dinler tarihi ve din eğitimi müfredatları öncelikli çalışma alanlarıdır.